Умер Ипчи

МЕНИ ДУАДАН УНУТМАНЪЫЗ...

Бизлер озь халкъымызнынъ айырылмаз, парчаланмаз кесечиклеримиз. Меним тувгъан халкъым манъа о къадар якъын ве тувгъан, севимли ве гузель, татлы, джандан азиз ки, мен халкъымнынъ багърындан, юрегинден, онынъ къанындан, джанындан догъмуш кибим... Гедже ве куньдюз тек фелякетке огърагъан халкъымы, тогъанчыкъларымы ве сизлери тюшюнип чыкъам. Халкъ къайгъысындан башкъа ич бир шей тюшюнмейим!

Умер Ипчи

УМЕР ИПЧИ

МЕНИ ДУАДАН УНУТМАНЪЫЗ...

Акъмесджит
"Таврия" нешрияты. Къырымтатар эдебияты болюги
2003

ББК 47(У526)
И76

Китапны Шакир Селим тертип этти.

Ипчи Умер

И76 *Мени дуадан унутманъыз....* — Симферополь: "Таврия" нешрияты, къырымтатар эдебияты болюги. — 2003. — 156 с. — Къырымтатар тилинде.

ISBN 966-572-347-2 ББК 47(У526)

Мезкюр джыйынтыкъ белли къырымтатар язычджысы ве драматургы, терджиман Умер Ипчининъ 105 йыллыгъына багъышланды. Анда эдипнинъ эсерлеринден нумюнелер, театр ве тиль акъкъындаки макъалелери, эм де иджаткяр акъкъында хатырлавлар, бир сыра эдиплеримизнинъ онынъ акъкъында айткъан фикирлери берилелер.

Бу джыйынтыкъ юкъары сыныф ве алий окъув юртларынынъ талебелерине буюк ярдымда булуныр.

Інчі Умер

И76 **Не забудьте мене пом'янути...** — Сімферополь: "Таврия" державне видавництво, 2003. — 156 с. — Кримськотатарською мовою.

ISBN 966-572-347-2 ББК 47(У526)

Цей збірник присвячений 105-річчю відомого кримськоьаьарського письменника, драматурга, перекладача Умера Інчі. До нього ввійшли деякі з його творів, статті про мову і театр, включено спогади про його сучасників, відомих літераторів.

Збірник безсумнівно надасть допомогу у сприятимо вивченні творчості Умера Інчі, як учням старших класів, так і студентам вузів.

ISBN 966-572-347-2

Умер Ипчи – фаджиалы кечмишимизнинъ бир къысымыдыр

Умер Ипчининъ аяты ве иджады акъкъында орталыкъта чешит фикирлер юре. Мен кесен-кес шуны эминликнен айта билем ки, бу адджы такъдирли буюк иджаткярымызнынъ эсерлерини шубе алтына къоймакъ, яни олар шимди бизге керекми – ёкъмы деген суаллер догъурмакъ буюк акъсызлыкътыр. Умер Ипчи бизим кечмишимизнинъ бир къысымыдыр ве кечмишимизнинъ эр бир ани бизим ичюн къыйметлидир. Умумен, большевиклер якъкъан амансыз атеште яныл куль олгъан эр бир инсанымызнынъ руху къаршысында теменна этмелимиз – бу бизим ахлякъий, рухий борджумыздыр.

Табир джаиз олса, шойле демек мумкюн: рус эдебиятында бир сыра языджылар Н. Гогольнинъ "Шинель"инден чыкъкъаны киби, бир сыра къырымтатар языджылары да У. Ипчининъ "Къакълыкъ базары"ндан чыкътылар. Шахсен мен буюк шаиримиз Эшреф Шемьи-заденинъ: "Умер агъанынъ "Къакълыкъ базары" икяесининъ тили о къадар гузель – о къадар гузель ки, чокъ языджыларымыз ондан огренген эдилер" - дегенини бир къач дефа эшиткен ве шу икяени текрар окъугъан эдим.

Советлер девиринде Умер Ипчи аз огренильди. Эдебиятшынаслыкъкъа меиль берген ве кунюмизде танувлы алим оларакъ етишип чыкъкъан Исмаил Асан огълу Керим ипчишынас оларакъ да беллидир. Ташкентте Умер Ипчи акъкъында И. Керимнинъ монографиясы дюнья юзю корьди. Эбет, о монография "социалист реализми" рухунда язылгъан олса да, гъает къыйметлидир, чюнки биринджи япылгъан иш даима кыйметли ола. Исмаил къардашымыз шимди Умер Ипчининъ иджадыны янъыдан бир тедкъикъ этсе, чокъ гузель олур ве буюк языджымызнынъ аяты ве иджады акъикъат нокътаий — назарындан янъыдан тикленир эди. Бу мухим ишни И. Керимден гъайры башкъа киши япаджагъына козюм етмей.

2002 сенеси, бираз кечче олса да, Умер Ипчининъ 105 йыллыгъыны къайд эттик. Юбилей тедбирлеринде шу шей белли олды ки, онынъ аяты ве иджадий яратыджылыгъы козь огюмизде башкъаджа джанланды. Бильхасса, онынъ буюк драматург олгъаны кимседе шубе къалдырмады. Уста эдибимизнинъ совет апсханесинден язып ёллагъан мектюби, шиирлери Муса Джалильнинъ Маобит тюрьмесинде яраткъан эсерлерине бенъзей. Экиси де фашистлер, - бириси къырмызы фашистлер, дигери кульренк фашистлер элинде эляк олдылар.

Китапкъа махсус язгъан къыскъа кириш сёзде мен Умер Ипчининъ бутюн иджадына толу къыймет кесмек макъсадыны козьде тутмадым, -

бу меним элимден де кельмез. Меним бутюн бильдиреджек фикирим шундан ибарет ки, о фаджиалы девирлерде эляк олгъан бутюн эрбапларымызнынъ, муневверлеримизнинъ аятына ве хызметине янъы нокътаий-назардан къыймет кесмелимиз, объектив бир суретте огренмели ве келеджек несиллерге еткизмелимиз. Эгер биз озюмизден эвель яшап кечкен эрбапларымызны къадирлемеге бильмесек, бизни де къадирлемезлер. Бутюн меселе бунда.

2002 сенеси ноябрь 28 куню Умер Ипчининъ юбилей акъшамында онынъ даа кениш кутьлеге белли олмагъан эсерлери мевджют олгъаныны сёйледи Исмаил Асан огълу Керим. Оларны мытлакъа дюнья юзюне чыкъармакъ ичюн чалышмалымыз. "Фахише"нинъ бир къач левхасыны ойнагъан театр хадимлери земаневийлигини джоймагъан бу пьесаны толусынен сахналаштырмакъ къарарына кельдилер. Умер Ипчининъ иджадына багъышлангъан ильмий конференция отькермек планы да кунь тертибинде тура.

Демек, Умер Ипчининъ эдебий мирасы эп янъы-янъы меракъ догъурмакъта. Демек, биз яхшы чалышсакъ, белли эдждатларымызны къадирлемеге биле экенмиз. Бутюн миллетине "Мени дуадан унутманъыз", — деп ялваргъан Умер Ипчи, акъикъатен де, бунъа ляйыкътыр.

Шакир Селим

ЭСЕРЛЕРИНДЕН НУМЮНЕЛЕР

Нефисе

Джийрен къашкъа айгъырнен чал бир бие екильген лиленка[1] байырдан ашагъы тыгъырып, дерени кечкен сонъ, юксек къыргъа урды. Атлар лиленканы енгиль чекселер де, Сеитмемет оларны къыр юкъары айдамайып озь алларына быракъты. О къамчыны тизи астына басты, джебинден папирос чыкъарып якъты. Ель озюнинъ корюнмез эллеринен онынъ авузындан бол-бол чыкъкъан тютюнни улпакъ тинтер киби, тез-тез тинткелеп ташлады. Тютюн бир сание ичинде авагъа синъип гъайып олып кетти.

Нефисе Сеитмеметни таный эди. Эм не де таный эди! Бу онынъ баштаки нишанлысы эди. Эгер о окъумагъа кетмеген олса, шимди Сеитмеметнинъ (бу зилифлери чалара башлагъан акъайнынъ) къарысы оладжакъ эди. Лякин бу олмады. Омюр насылдыр кескин бир айланмада бирден бурулды ве эки нишанлыны бири-биринден айырды.

Айырылышув шай да апансыздан олгъан эди ки, Сеитмемет буны атта дуймай къалгъан эди. Онъа нишанлысынынъ шеэрге окъумагъа кеткенини экинджи куню айткъан эдилер.

Нефисе ана ве бабасыны къандыргъан ве куньлерден бир кунь, ич кимсеге дуйдырмадан шеэрге кеткен эди. Бу иш ильк куньлери Сеитмеметни чокъ тюшюндирди. О башта Акъмесджитке барып, нишанлысыны зорнен алып къайтмакъны ве Нефисенинъ яшы он учь олмасына бакъмадан, онъа эвленмекни къарарлаштырса да, сонъ бойле япмакъны намусына сыгъдырмайып къарарындан вазгечкен ве Нефисенинъ «джаныны якъмакъ ичюн» Исмаил акъайнынъ къызы Тевидеге эвленмеге тутунгъан эди. Бу хаберни Нефисеге о заман шай деп етиштирген эдилер.

Догърусы, бунъа Нефисенинъ джаны «янмакъ» бир якъта турсун, къувангъан эди биле! Не демек олсун, бабанъ сени дёрт яшынъда экенде нишанласын да, сен де бунъа «талий язмыш» — деп боюн эг!

Ачылмамыш бир гуль экен, сол!

Башталары шай япа эдилер. Эки дост къудалаша, «этек джыртыша»,

---

[1] Лиленка – устю ачыкъ файтонимси араба

озь балаларыны нишанлай ве къыз он учь, он дёрт яшына кельгенде, огълан йигирми бештеми, отуз бештеми экенине бакъмайып, оларны эвлендире эдилер. Бойлеликнен, нидже-нидже яш осьмюр къызларнынъ омюрлери балталангъан, нидже-нидже къызлар яшлыкъларыны корьмеден къартайгъан эдилер!

Нефисе шимди буны пек яхшы анълай. Эгер о ашыкъмагъан олса, эгер о шеэрге кетмеген олса, онынъ ана ве бабасы, нишанлысынынъ инатлы талабы, койде о заманлары даа яшап кельген эски адетлер ве бу адетлернинъ темели -- байлар, моллаларнынъ къандырмалары диннинъ ве шериатнынъ къаршысында даянамаз ве озь «борджларыны» ерине кетирип, оны он беш, энъ кечи исе он алты яшында мытлакъ Сеитмеметке берир, эвлендирир эдилер...

Джийрен къашкъанынъ постронкасы[1] бошады. О лиленканынъ бутюн агъырлыгъыны къошагъы чал биеге ташлап, озю санки кезинтиге чыкъкъан киби, ёл четининъ тазе отларыны, чегерликнинъ ешиллигини сейир этип бош барды. Сеитмемет онынъ бу айнеджилигини биле эди. О джийреннинъ тельбевини силькип: «Но! Но!!!» — деп багъырды. Джийрен къашкъа кендини раатсызлагъан арабаджыдан ачув алмакъчюн сары къуйругъыны онынъ бетине деп саллады, лякин айгъырнынъ бу къылыкъсызлыгъыны бильген Сеитмемет элини къалкъандай тутып, къуйрукъ шамарыны къайтарды. Джийрен къашкъанынъ постронкасы тартылды. Атлар экиси де тырышып лиленканы шенъ алып бардылар...

Сеитмемет шеэрден чыкъкъандан берли Нефисенен лакъырды этмеген эди. Бу бир якътан джан сыкъысы олса, экинджи якътан насылдыр къолайсыз эди. Нефисе онынъ бу сускъунлыгъына не мана береджегини де бильмей эди. «Ёкъса, аля даа манъа даргъынмы?» — деп тюшюне.

Лякин Сеитмеметнинъ не чырайында, не де арекетинде бойле бир алямет ёкъ эди. Нефисе озь-озюне: «Сёзге, гъалиба, башта мен башламакъ кереким», — деди.

— Сен колхозда арабаджылыкъ этесинъми?

Сеитмемет Нефисеге бурулды ве кулюмсиреп:

— Ёкъ, мен багъча бригадирим, – деди.

Нефисе онынъ бетине соравлы бакъты. Сеитмемет бу суальни анълап:

— Реис бизге сени шеэрден кетирмемизни айткъан эди. Бизим арабаджы огълан хасталангъанындан, мен озюм кеттим...

---

[1] Постронка – атнынъ хамутына багълангъан къайыш

Сеитмемет дудакъларыны чокъулдатып атларны ашыкътырды.

— Сен башкъа бирисини ёллай биле эдинъ.

Нефисе къачыргъан бу сёзнинъ къолайсыз экенини дуйса да, лякин «атылгъан таш кери къайтмаз» — дегенлери киби, энди кеч эди.

— Ничюн шай дийсинъ я?

Сеитмеметнинъ козьлери бираз тааджипнен ачылдылар.

— Санъа замет этмек керекмей эди, демек истедим...

— Ничюн замет олсун?! Атта арабаджы хасталанмагъан олса биле, сени шеэрден кетирмекчюн онынънен берабер озюм де кетер эдим...

О, фикирини девам эттирмек ичюн сёз тапыштырамайып, джийрен къашкъанынъ тельбевини къакъып ташлады ве Нефисеге бираз даа бурулып, къабаатлы бир сеснен:

— Мен санъа тешеккюр этмеге борджлум, — деп къошты.

Энди тааджип этмек сырасы Нефисеге кельген эди.

— Я бу ничюн?

Сеитмемет огюне бакъты. О шимди, мектепте къабаат ишлеп, оджасы огюнде джевапта тургъан, айнеджи бир балагъа бенъзей эди. Нефисе янашадан онынъ козьчиклери кулюмсиреп къысылгъаныны ве мыйыгъынынъ уджу къулагъына къадар узангъаныны эспеди:

— Айтса, манъа ничюн тешеккюр этесинъ, я?

Сеитмемет бираз сускъан сонъ, башыны котермейип джевап берди:

— Дохтур ичюн...

Нефисе буны бир кереден анъламады.

— Насыл дохтур?

Сеитмемет джевап ерине козюнен оны косьтерди. Нефисе кульди. Бригадир бир дакъкъа къадар онынъ узун кирпикли ве кулюнч къара козьлерине кулюмсиреп бакъкъан сонъ, яры джиддий бир чырайнен:

— Сенинъ окъуманъда меним де «къабаатым» олды я? – деди.

Нефисе тасдикъ этип башыны саллады.

— Догърусыны айтасынъ, Сеитмемет, бунда сенинъ де «къабаатынъ» олды...

Лакъырды чезильди. Олар башта бири-биринден сыкъылгъан ве чекинген киби корюнселер де, энди бири-бирининъ бетине бакъып эки аркъадаш киби сёйлештилер. Оларнынъ лакъырдысы бираз шакъалы олса да, лякин джиддий эди. Нефисе ондан:

— Насыл, эвленгенинъе пешман этмейсинъми?

— Ничюн пешман этеджегим. Мен Тевидени эвельден де севе эдим.

— Насыл эвельден? Манъа нишанлы олгъан вакъыттамы?

Сеитмемет кене айнеджи козьчюклеринен кульди.

— Эбет!

О сёнген папиросыны пармагъынен чертип, ёл четине учурды.

Джийрен къашкъа онынъ эли котерильмесини озюне ишарет беллеп, къуйругъыны кене шыпыртып алды.

— Эгер сен шеэрге кетмеген олсанъ, ихтимал биз эвленир эдик. Сонъ бундан не чыкъаджакъ эди? Сен мени севмез эдинъ, шай дегильми? Мен о заман йигирми еди яшында олсам, сен он учь яшында бала эдинъ. Меним козюмде омюрлик Тевиде де къаладжакъ эди...

Сеитмемет бу ерде кокюс кечирди ве бираз тюшюнген сонъ девам этти.

— Эскиде омюр насылдыр манасыз, будаладжасына къурулгъан эди. Амма бизден бир талайымыз бу омюрни маналы ве акъыллы япмакъ огърунда курешкенлерге къошулмайып, онынъ къалымтыларына, деделеримизнинъ «косьтеришине» сарыла ве къуйрукъта чубала, ишке ярдым ерине, мани ола эдик... Инанасынъмы, Нефисе, мен къач керелер шеэрге баргъанда, сенинънен корюшмек, сенден афу ялвармакъ истесем де батамагъан эдим...

О бир папирос даа чыкъарып якъты. Сёзюне девам этип:

— Бир тюшюн де бакъ, биз о заман эвленген олсакъ, бу сенинъчюн де, менимчюн де бир бахтсызлыкъ, озь юрегимизни хорламакъ, озь инсанлыгъымызны алчалтмакъ олмазмы эди?.. Мен Тевидени севе эдим, о да мени. Шимди тюшюнем, балабан бир джинает ишлейджек экенмиз...

Сеитмеметке джийрен къашкъа кене постронкаларыны бошаткъан киби кельди. О тизи астындан къамчыны чекип алды ве джийренге шыпыртмагъа азырлангъанда, озюнинъ янъылгъаныны, джийрен къашкъанынъ да чал биенен берабер тырышып тарткъаныны корьди де, къамчыны озюнен Нефисенинъ арасында яткъызды. Нефисе кульди. Сеитмеметнен бойле корюшмеси ве онынъ озь тюшюнджелерини сербест айтмасы «дохтур» къызны чокъ хошландыргъан эди.

О Сагълыкъ сакълав Халкъ Комиссарлыгъы тарафындан озь койлериндеки янъы хастаханеге тайинленген вакъытта, акъылына озьлюгинден кельген бир фикирни хатырлады. О заман Нефисенинъ юреги «шув» этти. Догърусы, Сеитмеметнинъ адыны хатырлав оны къоркъузмаса да, эппейидже тюшюндирген эди. Я, барып да эски нишанлысы оны севмеген, озюнден ятсырагъан ве балалыгъында онъа эвлендирирлер деп, къоркъкъан бу адамы, Нефисени эски адетни, баба андыны бозмакънен къабаатласа да, эвеллерде япкъанлары киби, къызнынъ омюрини зеэрлесе, ишине кедер этсе?..

Сеитмемет шеэрде арабаны Нефисе отургъан эвнинъ къапусы огюнде токътатып, Нефисеге оны койге алып кетмеге кельгенини айткъанда, дохтур-къыз бунъа баягъы шашкъан эди. Лякин о чокъ тюшюнип отурмады ве азырлап къойгъан джемиданларыны

Сеитмеметнинъ элине туттурып, озю де къалгъан шейлерини къучагъына алып, сессиз-солукъсыз арабагъа минди...

... Атлар лиленканы къыр устюне чыкъардылар. Сеитмемет оларны токътатып арабадан тюшти.

— Къыбырдагъан къыр атлар, – дегенлер. Биз де атларны ёрултмайып къыргъа чыкътыкъ. Насыл дейсинъ, Нефисе, оларны бираз даа раатлатайыкъмы?

Нефисе бу теклифке къаршы кетмейип, арабадан тюшти ве яр башындаки къаягъа чыкъып, узакъта, озеннинъ эки четинде, бойдан-бой созулгъан багъчаларны ве оларнынъ артында ешиллик ичине комюльген койни сейир этти. Бу аджайип гузель бир корюниш эди. Тек бир къартал янашадаки къаялардан къопып, къанатларыны салмакънен къакъып авагъа котерильди. Къартал багъчалар устюнде бир къач кере долангъан сонъ, кене къаялар устюне къайтты ве токътамай юксельди. Къартал не дюльбер, не магърур уча! Яшамакъ не къадар яхшы! Иште, тувгъан кой! Нефисе бу койни не къадар севе! Бу эски кой дегиль эди. Бу янъы кой! Нефисе онъа бармагъа, оськен, бекинген, чичекленген бу янъы койге ве онда яшагъан халкъкъа озюнинъ шеэрден, мектебинден алгъан бильги ве медениетини къошмагъа не къадар ашыкъа эди!

... Сеитмемет атларнынъ такъымларыны тюзетип, оларнынъ токъ аркъаларыны таптап, гурь ялынларыны сыйпап Нефисе тургъан къая бетке бакъты. Анда сачларыны ве йипек ягъмурлыгъыны ельге гурьделетип, узун кирпикли, ири ве къара козьлю къыз тура эди. О Нефисенинъ янына барды.

— Багъчаларны сейир этесинъми?

Нефисе озюнинъ шырныкълы кулюшинен онъа бакъып башыны саллады.

— Эбет!

Бир сание сонъ о Сеитмеметке элини узатып:

— Дост олып къаладжакъмыз э? – деди.

Сеитмемет дохтур-къызнынъ элини къуветли сыкъты.

— Эбет, дост олып къаладжакъмыз, Нефисе!

Бир дакъкъа сонъ, атлар байыр ашагъы шенъ чаптырып, янъы дохтурны койге догъру алып кеттилер...

1937с., майыс.

Кузь геджесинде

Эки куньден берли турмай сепелеген кузь ягъмуры орталыкъны чамыргъа гъаркъ этти...

Кой тынч. Копеклер биле бу тен сызлаткъан ягъмурдан къачып, софаларда, аятларда, софа тюблеринде, аран кошелеринде бурькюнип, юмарланып, тюклерини къалтыратып яталар.

Кок къаранлыкъ. Агъыр туманлы булут койнинъ устюне якъын саркъып къара бир къая киби тура. Кой джапындаки джамининъ къара къаралтысы да бу къара булуткъа къошула ве о булуттан да къара корюне. Ойле келе ки, мына шимди бу булут джамининъ къара къаралтысынен бирге къошулгъан бу къаранлыкъ къая койнинъ устюне бус-бутюн саркъар да ярыкълары олю козю киби, джансыз, тонукъ парлагъан эвлерни басар, эзер – дейсинъ.

Иште, джами тюбюндеки эвлерден бирининъ ярыгъыны эндирди ве сёндирдилер. Санки имам олюнинъ ачыкъ къалгъан нурсуз козьлерини къалтыравукъ пармакъларынен сыйпап юмдыргъан киби олды...

Ягъмур инджеден сепелей. Онынъ озю корюнмей, тек тыныкъ шыпыртысы ве бу шыпырты ичинде узакътан кой четиндеки мезарлыкънынъ къабирлери ичинден кельген киби агълавлы, инсаннынъ юрегине элем багълагъан, къайгъы орьген бир йыр эшитиле:

Къыз бала деген махрум къул
Оксюзден бетер...
Баба юртун терк этип
Агълар да китер...

... Басыкъ эвнинъ ташлары къамбур киби тюртип чыкъкъан дуварындаки лампа, эв ичини аз-аз айдынлата. Атта кошеде, башына шалий шал япынып отургъан келиннинъ бетини биле айдынлатмай...

Къапуда бу къайгъылы йырнынъ агълавсымакъ макъамынен гонъюллери тюшкен яшлар келиннинъ этрафыны сарып козьлерини

кимиси ерге, кимиси тавангъа, кимиси эллеринде бургъан явлукъ уджларына тикип, агълар киби йырлагъан къызларнынъ бетлерини сечип оламайлар.

Къызлар акъырын сеснен созып йырлайлар. Хайыр, йырлай дегиль де йырнынъ сёзлерини агълайлар...

Келин олгъан Мерзие, шалынынъ уджунен узун кирпиклери арасындан сыкъылып чыкъкъан ве бурун янындан акъып дудакъларына туз дамы берген козь яшларыны силе, бурнуны чеке. Онынъ дудакъ уджлары устьке таба джырыла, къашлары кирпик устьлерине саркъа, солый. Янындаки къызнынъ тизлерине бетини урып, аркъасынен ве бутюн вуджудынен силькенип, окьсип агълай...

Фукъаре къызларнынъ омюри пек къыскъа. Эвленюв чагъына къадар иш... яры ач бир омюр... махрум къул... Къумаш антер бир четте турсун, йылда бир янъы басма антер де киямайсынъ... Озюнъ юфкъасынъ, осамагъансынъ, амма эллеринъ кевденъе коре ири, авучларынъ къаткъакъ, эллеринъе коре балабанлар... Соба куреги киби...

Сени саталар... Лякин кимге саталар?!

Акъраны тапмагъан,

Бахытсыз къулдыр...

Озюнъ факъыр, лякин гузель олып да бабанънен ананъ сени бай баласына сатсалар?..

Эр йыл бала тапасынъ... Чыракъ киби ирийсинъ. Чыракъ ярыкъ берип ирий, амма сенде къаранлыкътан башкъа не бар?! Бутюн омрюнъ зиндан... Къар киби ап-акъ эдинъ, лякин ирип киттинъ...

Къар ерни сувара, я сен?

Козь яшларынъ тузлу ола, онларны ютасынъ...

Козь яшы ерни де суврмай...

Олесинъ... Озюнъ къаранлыкъ олып къаранлыкълар ичинде гъайып оласынъ... Мевта ювуджылары келип, сени тенеширге къойып ювгъанларыны дуймай да къаласынъ...

Бир эв баланъ пешинъден агълай...

Имам имсаллада: «Эй, джемаат-и-муслимин бу муслименинъ алы-хаятында ве кемал-и-сиххатында нидже билир эдинъиз?!» — деп сорай... Нидже биледжеклер... «Махрум къуллар» нидже билинир..?

Йыр, йыр дегиль де агълав. Келин де, къызлар да агълайлар... Газы биткен лампа да козюни къысмагъа башлай, о да къызларнынъ агълав йырларына къошулмагъа азырланыр киби...

Ерни басардай тургъан къара къая киби булут, инсаннынъ гонълюни де баса.

Ягъмур келиннинъ козьяшы киби. Санки табиат зиндан къаранлыгъына даянмай да козьяшларыны тёке...

Юрегим сыкъыла...

— Етер!!! – деп багъыраджагъым келе.

— Бар къуветинъни билеклеринъе берип, кокнинъ къара пердесини йыртаджагъынъ, табиатнынъ козь яшларыны силип, кокте парлакъ йылдызларны кореджегинъ келе...

* * *

Мен о заман яш эдим. О заман меним зилифлеримде шимдики киби чал теллер ёкъ эди. Мерзие меним аламын къызы. Чокътан ольди... Шимди онынъ къызларындан Гулли techинститутта, Алиме Ялтада педтехникумда окъуйлар. Онынъ огълу Сеттар эки йылдан даа инженер оладжакъ...

1932 с.

Ачлыкъ хатирелеринден

1922 сенесининъ март айы эди. Биз: мен, дигер бир оджа даа, сонъра кой къартларындан Сеид-Ахмет ака хамси балыгъы алмакъ ичюн ялыгъа тюшемиз.

Кой ичинден кечкенде, бизге ачлар раст келелер. Онларын юзьлери, козьлери шишкен, сараргъан, агъаргъан... Усть-башлары, урьян-пурьян. Сандыракълап, аякъларыны къыйыш басып, дуварларгъа даянып зорле юрелер...

Ачларнынъ эллеринде топракъ чанакълары бар. Онлар «ачларгъа ярдым къазаны»на аш алмагъа кителер. Биз де токъ дегильмиз, лякин юзьлеримиз шишмеген. Бельки, беш-он куньлерден биз де онлар киби олурмыз... Тек шимди шишмемек ичюн огърашамыз, хамси алмакъ ичюн ялыгъа тюшемиз.

Почта ёлгъа кельдик. Анда да ачлар топлангъанлар. Онлар къаве огюнде ольген бир аты пайлашалар. Онларын усть-башлары, бет козьлери лешин къанына боянгъан... Онлар бу лешни пай этелер. Бир тарафтан да токътамай кесек-кесек этлерни чайнамай кесек-кесек юталар. Кенарда тургъан бир къач копек невбет беклей, инсанлар леш башындан чекильсе, онлар янашаджакълар. Биз ёлумызгъа китемиз...

Почта ёлдан айырылып, багъ ёлуна кечемиз. Багъ ичине киргенимиз киби, Сеид-Ахмет ака бир шей корип токъталды. Бизге де косьтерди. Багъын дивары алтында бириси ята. Барып бакътыкъ. Бир олю!..

Сеид-Ахмет ака оны таныды:

— Юкъары койлерден иш араштырып кельген эди. Заваллы буламады зар... Алла рахмет эйлесин, — деди.

Багъ бойлап ашагъы саркъмагъа башладыкъ. Ёл зниш олса да, тизлеримиз къалтырай. Тез юрип оламаймыз. Чюнки бизлер де ач, такъатсызмыз... Тек юз ве козюмиз шишмеген.

Балыкъ аладжакъ еримизге кельдик. Ичлери кумюш тюслю хамси иле толу къайыкъларгъа янаштыкъ. Бунлар Балыкълава румларын къайыкълары. Онлар балыкъны мында келип Аю-Дагъ тюбюнден туталар да, бизге саталар. Биз де вар-ёкъумызны берип онлардан хамси ала ве ачлыкътан, ач олюмин панджасындан къуртулмагъа чалышамыз.

Биз онларгъа бираз согъан, бираз да тютюн кетирдик. Сеид-Ахмет ака бир нусфие алтын кетирген. Денъиштик... Сепетлеримизни, торбаларымызны хамсиге толдурдыкъ. Юклендик! Энди койге къайтамыз.

Биз байыр ашагъы тюшкенде ёрула, болдура эдик. Лякин байыр юкъары насыл чыкъармыз?..

Сеид-Ахмет ака бизге юрек бере.

— Давранынъ, оджалар! Рабби-Тааля бизге къувет берир! – дий.

Лякин ёл агъыр. Рабби де бизге къувет бермей... Аякъларымыз кесиле. Беш-он адымда бир токътап нефес ала, бираз раатланамыз.

Яры ёлгъа кельгенде, артыкъ даянамадыкъ, юклеримизни ташлап, ерге узандыкъ. Балыкълар бизим иштаамызны ача, ачыкътыралар.

Сеид-Ахмет ака озюни тутамады:

— Айдынъыз, оджалар, атеш якъайыкъ да хамси пиширейик, — деди.

Биз разы олдыкъ. Чалы-чурпу топлап атеш якътыкъ. Багъ хорасындан узьген теллерге хамсилерни тизе ве пиширип ашаймыз, шай да лезетли...

Хамси кебабындан сонъ, Сеид-Ахмет ака эли иле уфаткъан япракъ тютюнни китап кягъытына сарып сигар ясады. Эм оны савура, эм де айта:

— Шукюрлер олсун Раббиме... денъиз яраткъан. Денъизде де балыкъ яраткъан.

Аркъадашым оджа сёзге къошула:

— Балыкъларны тутмакъ ичюн Балыкълава румларыны яраткъан, — дий.

Сеид-Ахмет ака онынъ козьлерине бакъа. Аркъадашымы анълай. Тек индемей, теренден-теренден бир ах чеке... Биз кене юкленип байыргъа тырмашамыз. Энди бираз арувджа китемиз, амма кене сыкъ-сыкъ токъталамыз.

Багъгъа еттик. Почта ёлуна якъынлаштыкъ. Мен дувар астындаки олюни козьлеримле араштырдым. О кене анда, эвельки еринде, бурулып ята эди.

Почта ёлуна чыкътыкъ. Дувар тюбюне отурдыкъ. Пек ёрулгъанмыз. Лакъырды биле эталмаймыз. Сеид-Ахмет ака кене сигар сарып тютетти, сонъ дувар астына бакъты да:

— Рахметли, бойле бир сепет балыкъ тапкъан олсанъ, бельки, сен

ольмез, бизлер киби сигар савурырдынъ, — деп озь-озюне мырылданды, олюнен шакъалашты...

Биз къаве огюнден кечкенде, андаки ачлар артыкъ дагъылгъан эдилер. Ат лешининъ янында беш-он копек пейда олгъан. Онлар ат сюеклерини кемирелер. Леште эт къалмагъан. Оны ачлар ашагъан ве ташыгъанлар...

Акъшамдан сонъ Сеид-Ахмет ака магъа отурмагъа кельди. Мен онъа эйи сигар кягъыты бердим, о севинди.

— Оджа, билесинъми не?

— Не?

— Аркъадашынъ оджанынъ айткъан сёзю мени тюшюндирди. Бутюн кунь шуны тюшюнип юрьдим.

Мен аркъадашымын айткъанларыны унуткъан эдим, сорадым. Сеид-Ахмет ака бираз манъа джылышты да:

— Оджа сейледи: «Балыкъларны тутмакъ ичюн Танъры румларны яраткъан», — деди. Я биз ничюн тутмаймыз, не... денъиз аягъымызын алтында, дагъ исе устюмизде... Къайыкъ ичюн керек агъач, тахтаны истедигинъ къадар булмакъ мумкюн. Бутюн бу зенгинликлер баш уджумызда тургъанда, биз ачлыкътан олемиз. Эгер Балыкълава румлары юзлернен вёрст узакътан келип бизге балыкъ тутып бермеселер, эпимиз шай олип, махв олып китеджекмиз...

Мен артыкъ даянамадым:

— Я ничюн япмайсынъыз? — дедим.

— Ана, мен де шуны айтам. «Ничюн япмаймыз, ничюн хамсини озюмиз тутмаймыз?» — дейим. Ёкъса бизим румлардан эксик еримиз бармы!

Сеид-Ахмет ака чокъ сёйледи, атта аркъадаш булса, бугуньден къайыкъ ясамагъа башлайджагъыны айтып ташлады.

О эвине къайтмакъчюн турды. Мен де оны озгъарып чыкътым. Савлыкълашкъанда, бугунь къаве огюндеки ат лешини ашагъанларын джумлеси къурсакъпары шишип ольгенини сёйледи.

— Хамси ашагъан болсалар, ольмез эдилер, — деди де текрар-текрар аркъадаш тапса, къайыкъ ясап денъизге тюшеджегини, балыкъчылыкъ япаджагъыны иляве этти.

* * *

Биз язгъа къадар эр гедже танъда турар ве Аю-Дагъ тюбюнде Балыкълава румларынынъ къайыкълары олып-олмагъаныны козьлер эдик. Онларнынъ къайыкъпарыны корьсек, сепет ве торбаларымызны алып да хамси алмакъ ичюн ялыгъа тюшердик.

Арадан беш йыл кечти. Мен, ат леши ашап ольген ачларны, ялыдан

Балыкълава румларынынъ туткъан хамсилерини аркъамызгъа юкленип койге чыкъаргъанымызны, Сеид-Ахмет аканынъ ваадларыны унутмадым.

Шимди шезрде Сеид-Ахмет аканынъ койдешлерини корьсем, онлардан къайыкъ ясалып-ясалмагъаныны сорайым. Онлар Сеид-Ахмет аканынъ аля озюне аркъадаш буламагъаныны айталар. Акъылыма келе: «Ёкъса сеид-ахмет акалар экинджи бир ачлыкъ беклей экенлерми?» – дейим...

1927с., апрель.

Къакълыкъ-Базары

Бугунь базар куню олгъанындан, «Къакълыкъ-Базары» эр куньkинден зияде къалабалыкъ... Шеэрге захире кетирген койлюлер экишер-учер джетеклешип, тюкян-тюкяндан озь кереклерини къыдыра, чанакъ-чёльмек, урбалыкъ ала, энъ сонъуна эм къаве, эм де ашхане хызметини корьген басыкъ къобагъа бенъзеген тюкянчыкъларгъа кирип сарма-долма ашай, къаве иче ве агъыр-сабыр арабалары токътагъан ханларгъа кителер.

Бу кенарда эвельде инджильден[1] айетлер, лякин шимди инкъилябий йырларыны кене инджиль макъамына уйдурып сокъур бир русле янындаки беш яшлыкъ къызчыкъ инджели ве къалынлы сеслерининъ пердесини бири-бирине келиштирип йырлайлар. Онларнынъ этрафыны саргъан халкъ, йырны динълей, сонъ капик чыкъарып берелер...

Боялы эски бир тенеке устюнде «Бостанджылар кой хозяйствосы ширкети» язылгъан, лякин ичинде «Кой хозяйствосы махсулаты» намына ярым араба къавун ве къарпуздан, «Контора» намына да боясы къырылып биткен эски искемле иле эски бир ыстулдан башкъа шей булунмагъан «Ширкет» хадимлери де къапудан башларыны узатып сокъур ве къызчыкънынъ йырыны динълейлер.

Ширкет янындаки къаведе шезрин сабыкъ агъаларындан олсалар керек, эки киши къаведжининъ оглерине къойдугъы сары орьнекли уфакъ фильджанлардан кейфле къаве иче эм лакъырды этелер. Аякъкъап темизлеген балалардан бири келип: «Бай агъам, чызмаларынъы темизлейим де?!» — дей ве озю «бай агъаны» мыскъыллагъан киби куле. «Бай агъа» тикишлери сёкюльген ве устю туздан когерген сандал кийильген аягъыны балагъа тепип: «Кит, домуз!» — дей, сонъ кене къаршысындаки шишман акъайгъа бурулып бир шейлер айта да фильджаныны бирден котерип ичип йибере...

[1] Инджиль – Евангелие

Базар ичи балкъурт сепети киби къайнай... Эр кес ишинде, эр кес алыш-веришинде. Рус, татар, немсе, караим, ехуди, къырымчакъ, урум, эрмени ве даа бир чокъ миллетлер къарыша, бир чокъ тиллерде лакъырдылар эшитиле. Кучюк «Къакълыкъ-Базары» балабан гурюльти чыкъара...

«Къакълыкътан» бираз ашагъыдаки Кемер-Къапу ичинден, элинде бир къач йыллыкъ эски, йыртыкъ ве кирли бир къой териси туткъан койлю бир яш, кейфли олса керек, аякъларыны къыйыш-къыйыш басып чыкъты. Къаршыдан кельген немсе арабасы астына тюшмейим – деп, озюни къалдырымгъа атты, лякин аякъларыны бирден бекитемегенинден орада, Апостолын баккал тюкяны огюнде турып бир акъайгъа сепети ичиндеки йымырталарыны косьтерген къартанайгъа урунды, сонъ озюни теразе тутып, догърултып, элиндеки терини тюкяннынъ пенджерелерине сыйпап кечип кетти.

Яш урунгъан къартанай башта дарыладжакъ олып айланса да, яшын кейфли олгъаныны корип тек сомурданаракъ: «Сархош явурнынъ баласы», — деди.

Тюкяны огюндеки къапабалыкътан ве башкъасынынъ алыш-веришинден хошланмагъан Апостол, къартанайгъа якъын келип тюкян огюнден китмесини айтты. Къартанай ич бир шей демеди ве марамасынынъ уджуны омузына атып «Къакълыкъкъа» догъру ёнеди.

Базар мейданына еткенде о, къаршыдан кельген эки къадынны корип токътады. Онлар экиси де сары чырайлы къысыкъча козьлю, даблабет эдилер. Бири башына шал япынгъан, дигерининъ исе марамасы бар. Эр экиси де къолтукъларына бирер богъча къыскъанлар. Къартанай онларгъа селям берген сонъ, шаллысынынъ бетине дикъкъатле бакъты да:

— Сени бирден таныл оламадым, Анифе. Бойле джетеклешип къайда кетесинъиз? – деди.

Марамалы къадын шаллысына фурсат бермеден:

— Дачалар бетке кетемиз. Мына сандыкъ шейлери сатаджакъмыз... Коп айткъан сонъ, не исе де Анифени къандырдым. Шай я, оны сандыкъкъа сакълап тургъанда не бар? Къурсагъынъ ачлыкътан гъырылдасын да, сен онларны сандыкъкъа сакълап тур, — деди.

Къартанай яныкълагъандай Анифеге бакъты да башыны саллады.

— Къатийим, Айше татай, (къартанайнынъ ады Айше эди) шай раст кельди... Мен онларны чыкъармайджакъ болдым, ачлыкъ йылындан насыл да болса къуртаргъан эдим. Артыкъ даянамадым, озюнъиз де билесинъиз, бизимки ольгенине алты йыл толды... Коресинъизми, айткъанда тап сесим къалтырай, козюме яшлар тыгъыла – деп, козюне джыйылгъан козьяшларыны сыйпады ве девам этти. — Ах, Айше татай,

мен эр явлыгъымын, эр шербентимин бир орьнеги, бир нагъышына афталарнен козь нуру тёктим. Къызлыгъымын энъ къыйметли, энъ арув куньлеримни кергеф[1] башында кечирдим, мына Фадьме биле, мен онларны чыкъармайджакъ, сатмайджакъ олдым. Онлар менчюн къыйметли эдилер. Мен онларны орьселенмесин — деп къулланмагъа биле къыймадым... Шимди сатаджагъым... Айып этме, Айше татай, мен бунларны къыямайым, онынъчюн козьлерим яшлана...

Анифе кене козьлерини сильди. Аркъадашы Фадьме оны ашыкътырды. «Кеч къалдыкъ», — деди. Сонъ озю Айше татайгъа бурулды:

— Мына мен джыламайым, чюнки мен озюмкини сатмайым, башкъасындан алып сатам. Мен алыштым, — деди.

Анифе козьяшларыны кене тутамады:

— Айтаджагъым, бунларны алгъанларгъа айтаджагъым: «Бунлар меним къызлыгъымын, омрюмин энъ бахтлы бир заманынынъ нишаны... Орьсепетменъиз, мукъайт къулланынъыз!» — дийджегим.

Фадьме кене де ашыкътырды. Онлар экиси денъиз бетке киттилер. Айше татай онларын пешинден бираз бакъып тургъан сонъ, бир солукъ алды ве ичинде он къадар йымыртасы олгъан сепетини ерден котерип, балкъурт сепети киби, къайнагъан «Къакълыкъ-Базары»на кирди...

Айше татай тул, фукъаре бир къадын эди. О ачлыкъ йылында йыкъылгъан анбарлар беттеки эски бир эвчикте отура. Онынъ дёрт-беш тавугъы бар. Онларнынъ йымыртасы ве андан мындан эв сипирип, халкъкъа чамашыргъа ярдым этип къазангъан беш-он капиклернен кечине.

О аслы кой къызы экен, келин олып мында, шеэрге, тюшкен къоджасынен арув яшагъанлар. Ачлыкъ вакъытында анбарлар янында яшагъанларын пек чокъусы киби, Мамбет акъай да шишкен... Сонъ ольген... Шимди Айше татайнынъ кимсеси ёкъ, о озь башына яшай.

Айше татай «Кой хозяйствосы ширкети» къапусында тургъан йигитке якъынлашып, йымырталарыны алмасыны айтты. Йигит бир сепет ичиндеки йымырталаргъа, бир де Айше татайнынъ бетине бакъкъан сонъ, къашларыны чатты ве дудакъларыны бурып «биз бундай уфакъ-тюфек махсулат алмаймыз», — деген киби башыны саллады.

Айше татай къавеге кирди. Сабыкъ агъаларгъа бенъзеген кишилер янына келип сепети ичиндеки йымырталары онларгъа косьтерди. Тикишлери сёкюльген ве туздан когерген сандаллы акъай да тыпкъы ширкет къапусындаки яш киби япты...

Айше татай къаведен чыкъты. О «Къакълыкъны» бир къач кере

[1] Кергеф – орьме ишлеринде къулланылгъан алет

айланды. Къасап тюкянлары огюнде ченгельге асылгъан семиз къойларны корьгенде, шиш кебаплар къызарып, къабарып пишкен чибереклерин къокъусыны алгъанда, Айше татай яман ола. О бугунь эгер де йымырталарыны сатса, парасына эт аладжакъ эди. Онынъ эт ашамагъанына энди бир афта олды. Айше татай этлерни, кебапларны корьген сайын ашайджагъы келе. О мытлакъ йымырталарыны сатаджакъ! О бугунь акъшамгъа илле эт пиширеджек!

— Алынъыз, кадайым, алынъыз!

Айше татай йымырталарыны эр кеске теклиф эте, эр кеске ялвара, лякин кимсе къулакъ асмай. «Бу да алыш-веришке чыкъкъан!» — деп кулюмсиреп кечирелер.

Энди учь сааттан берли базар ичинде йымырталарыны сатамай юрьген Айше татайгъа эр кес алышты, шимди онъа бакъмайлар, оны корьмейлер биле...

Яваш-яваш базар тынмагъа, давушлар, гурюльтилер кесильмеге, семиз этли къасап тюкянлары къапатылмагъа башладылар.

Къызчыкъ сокъур йырджыны джетеклеп алып китти. Базар ичинде тек-тюк къалгъан кучюк алыш-веришчилер де дагъылдылар. Анда тек Айше-татай, бир тюкян огюндеки таш дирекке даянып къалды...

Бутюн базар алыш-веришини япкъан, эр кес алгъан, саткъан, ашагъан, ичкен, лякин тек Айше-татай сепеттеки йымырталарыны сатамай къалгъан ве о бугунь акъшам эт пиширмектен умютини де кескен эди...

— Айше татай, Айше татай... Юкъладынъмы не?!

Анифе эм бу сёзлерни айта, эм де тенха базар ичинде тек бир озю къалгъан Айше татайны омузындан тюртип уянта. Айше татай башыны котерип Анифеге бакъты. Анифе онынъ козьлери къызаргъаныны, шишкенини, марамасынынъ уджлары ыслангъаныны эследи.

— Агълама сен, Айше татай. Тур, бизге кетейик, меним эвиме барайыкъ. Мына бакъ, менде акъча бар, мен эт де алдым! Тур, татай!

Анифе оны къолтугъындан тутып турсатты. Айше татай козьлерини сюртти, йымырта сепетини элине алды ве «Къакълыкъ-Базары»на бир козь кездирип ах чекти...

Онлар экиси де джами янындан кечип тенха аралыкълар ичинде, козьяшларыны силе-силе, бирер кольге киби, гъайып олдылар...

Кезлеве, 1926 с.

Куреш

«Артыкъ куреш буюды...», — дедилер. Он алты пара койнинъ энъ адакълы, энъ намлы курешчилери куреш алкъасынынъ ог сафына чыкъып, кимиси чёкелеп, кимиси багъдаш къурып, кимиси де тизленип къаршы-къаршыгъа ер алдылар.

Олар эки тараф эдилер: бир тарафта докъуз пара юкъары якъ койлер, онынъ къаршысында еди пара ашагъы якъ койлер тура эди. Чекелекнинъ сырф ыргъатлардан къурулгъан «Танъ» артелинден эки курешчи ашагъы якъларгъа къошулгъан сонъ, эр эки якънынъ кучю тегиз кельди.

Къарт курешчи Джеппар акъай дервиза алкъасынынъ ортасына тюшип, элиндеки дервиза байрагъыны ерге урып-урып айтты: «... Энди баш куреш башлай; эки якъта да он экишер курешчи бар... Баш курешни алгъан кишиге мына бу байракънен берабер дёрт яшлы бир бугъа бериледжектир!.. Балакътан тутса сайылмай, тизи ерге тийсе сайылмай! Эр кес акъайджа курешмели, йыкъкъан кишисининъ джавурыны ерге салмалыдыр!», — деди.

Зурналар кученип чыйкъылдады, давулджы чокъмарыны авада бургъалап, давулнынъ тюм-тюз янагъына юкледи. Халкъ бинъ джаннен курешни сейирге азырланды.

Артыкъ буюк куреш башлагъан эди.

Эр не къадар эки якъта да адакълы, намдар курешчилер олса да, буларнынъ энъ адакълылары юкъары якъ койлюлери тарафында эди. Мына Чолакъ Нафе, Джан Али мырза. Булар бутюн этрафнынъ энъ намдарлары. Та Николай вакъытындан алып бу куньгедже бутюн курешлерни тек булар ала кельгенлер. Олар озь орталыкъларындан даа узакъ кетип, атта бутюн Къырым колеминдеки буюк курешлерни де йыкъкъанлар. Сол эли сагъындан къыскъаджа, башы ве кевдеси дёрт коше кельген, козьлери бакъанынъкине ошагъан Чолакъ Нафе бир

дервизада токътамай курешип, он еди курешчини ерге серген де, курешни шай этип къазангъан.

Узун бойлу, козьлери, янакълары чукъурлашкъан, балабан буруны тюбюнде экиси эки якъкъа берип тургъан, торгъайдай мыйыкълы ве Дон Кихотнынъ ресимине ошагъан Джан Али мырза да Чолакътан къалышмай, атта онынъчюн «Нафени де йыкъа» дейлер. Булар экиси халкъ огюне чыкъып бири-биринен курешмеселер де, бир койдеш олгъанларындан, базан тутуша экенлер. Айткъанларына коре, Джан Али мырза Чолакъны йыкъа экен...

Ашагъы якъларда тап о къадар намлы курешчилер олмаса да, аз-чокъ курешкенлер бар. Мына, Гъарип Бекир, Кедай Гъафар, Чекелек чингенеси Чомай, озю девдай балабан, баджакълары филь баджагъыдай къалын, тирельсе еринден къыбырдатылмагъан Къара Мемет. Къара Мемет артыкъ девирини кечирген, къартая тюшкен, лякин кене де курешир, дейлер.

Халкъ бу Къара Мемет акъкъында меракълы риваетлер айта. Бир дервизада пек курешчи бир сокъта бар экен; туткъаныны абрай экен. Артыкъ онъа ич кимсе козь батырмагъан. Аз къалгъанлар курешни сокътагъа бермеге. Лякин Къара Мемет: «Мен чыкъарым», — деген. Чыкъкъан. Тутушкъанлар. Сокъта не къадар тырышса да, Къара Меметни не ыргъакъкъа, не де джапалакъкъа алып олгъан. Къара Мемет ерге о къадар тирельген ки, тап тобукъларына къадар ерге кирген; озюни сокътагъа бермеген. Олар экиси де девлердай курешкен. Чокъ чекишкен, чеккелешкенлер. Ниает, сокъта ыргъагъына саргъан, инатланып «Ольсем олерим – сени илле йыкъарым», деген.

Къара Мемет де инатлашкъан. Экиси де янгъан, пишкенлер; экиси де титреген, къалтырагъанлар. Курешни сейир эткен джумле халкъ да титреген, къалтырагъан. Сонъ, Къара Мемет: «Вазгеч, къардашым», деген; бир айткъан, эки айткъан; сокъта ыргъакъны чезмеген. Энъ ниает, Къара Мемет ыргъакъ сарылгъан аягъыны буккен де, бирден къакъып джиберген. Сокътанынъ аякъ сюеги эки ерден «шарт-шарт» этип сынгъан...

Халкъ шай дей: «Къартайса да, кене оны йыкъамазлар, — дей. Юкъары якъларнынъ он эки курешчисини де болдуртып ташлар, йыкъамаз, лякин озюни де, йыкътырмаз», — дей.

Буны эбетте, куреш косьтереджек... Ярым саат ичинде ашагъы якълардан секиз кишини бири-бири артындан йыкътылар. Халкъ «дервиза мытлакъа юкъары якълыларгъа къалыр», — деди.

Лякин ойле олмады. Даа якъын йылларда курешке башлагъан чингене Чомай умютсизден чыкъып юкъары якълыларнынъ учевини бирер-бирер шыпыртты.

Чомай башта курешке чыкъкъанда, Джан Али мырзанен Чолакъ Нафе бири-бирине бакъып, мыйыкъ астындан кулюшселер де, Чомай оларнынъ аркъадашларындан учевини ерге шыпырткъандан сонъ, экиси де къалтырамагъа башладылар. Экисининъ де къанлары мийлерине урды. Нафе даянамады, тез-тез балакъларыны тиреп чыкъты. Чомайнынъ аркъадашлары «Учевини йыкъты; отурсын, тыныш алсын. Мына, Къара Меметни чыкъарайыкъ!», деселер де, Чомай: «Мен ёрулмадым, даа курешири» — деп ортагъа къайтты ве Нафенинъ белине къушагъыны байламагъа башлады.

Чомай озю ойле пек мазаллы корюнмесе де, чабик ве такъатлы яш олгъаны онынъ арекетлеринден, япкъан усулларындан анълашыла эди. Аркъадашы Мустафа айта: «Чомайнынъ шай уфакъ олгъанына бакъманъыз; о алты бучукъ пуд чеке. Тени, бабасынынъ япкъан балталары киби къатты, чимтильмей, эльге кельмей», дей.

Чомайнынъ бети куленч. Онынъ комюрдай сия, узун кирпикли козьлери куле; къарталнынъкине ошап бираз къамбурджа кельген чёкме буруны ве онынъ астындаки темиз, къара уллачыкълардай уджлары бираз устьке майышып тургъан мыйычыкълары ве къызларнынъки киби тазе, индже, къып-къызыл, эр къызны сукъландыраджакъдай дудачыкълары, муляйим чырайы куле.

О, учь кишини де куле-куле йыкъты. Шимди де шай, озю эм Нафенинъ белине къушакъ байлай, эм де куле. Онъа бакъкъан халкъ да куле.

Чолакъ Нафе, тамырлары пармакъдай къабаргъан къалтыравукъ эллеринен Чомайнынъ белине ильмеклеп къушагъыны байлады ве сол элини арттан узатып, баш пармагъынен къушакъны бурып алды ве къыскъаджа сол элинен де Чомайнынъ къушагъыны онынъ белине тиреме къоярдай тутып, оны бирден силькип, савурып абрайджакъ олды. Лякин Чомай берильмеди. Нафе чалт аякъ атты; лякин алдырамады, аягъы бошкъа кетти. Ыргъакъкъа аладжакъ олды, лякин Чомай усулнен онынъ ыргъагъыны къайтарды. Нафе Чомайны бир-эки котерип, фырландырып да бакъты; бундан да бир шей чыкъмады, чюнки Чомай мышыкъ киби эп аякъ устюне тюше эди.

Энди невбет Чомайгъа кельди. Нафе оны анълады ве бутюн агъырлыгъыны Чомайнынъ элине ташлап, башынен онынъ элине ятып, бакъа козьлеринен онынъ аякъ арекетини къаравуллап, онынъ ыргъагъындан сакъынып ве къоркъып, къачып джурьди. Лякин Чомай къуветли билеклеринен арекет этип башлады. Нафе эр не къадар кельмейджек олса да, къачса да, Чомайнынъ челикдай сагълам, къуветли билеклери оны бираз озюне чекти. О усулнен, сагъ аягъыны узатып, оны бирден къармакъдай бурып, Чолакъ Нафенинъ арткъа тартмагъа тырышкъан, лякин тартып оламагъан сол аягъыны озь

ыргъагъына илиштирди ве эллерининъ ярдымынен оны, Чолакъ Нафени котерип алды, къуветнен бурып, ерге шыпыртты ве озю, йыкъылгъан Чолакънынъ башы устюнден бир мышыкъдай чалт сычрап, аякъ устюне турды.

Чолакъ Нафе йыкъылгъанда давулнынъ тез къакъылмасындан, зурнанынъ асабий чыйкъылдамасындан бутюн курешнинъ де, бутюн курештеки халкъларнынъ да юреклери урды. Джан Али мырзанынъ да юреги бармагъа ер тапмай, къаны мийине ура эди. Нафе йыкъылыр-йыкъылмаз, о, еринден фырлап турды ве къарт бир къашкъырдай, догъру Чомайгъа чапты. Йыкъылгъан Нафе ерден турмаздан эвель, нефес алдырмайып, барып Чомайнынъ белине сарылмагъа башлады.

Чомайнынъ дёрт киши йыкъкъан сонъ токътамагъа, курештен чекильмеге акъкъы бар эди, лякин мырза онъа бакъмады.

Халкъ гурюльдешти. Мырзанынъ япкъанына кимсенинъ разылыгъы ёкъ. Дервиза бунъа протест эте; Чомайнынъ куреш аркъадашлары чапып келип, Чомайны мырзанынъ элинден алмакъчюн чеккеледилер: «Болмаз, болмаз; йигит учевни йыкъса раатланыр; дёртевини йыкъса, даа да раатланыр. Курештирмеймиз», — дейлер. Чомайны тарталар.

Эр кес къычыра, эр кес багъыра. Мырзагъа «Бу инсанлыкъ дегиль, Чомайны быракъ!», — деп эмир этелер.

Атта юкъары якълылар озьлери де бунъа къошулалар; олар да мырзанынъ Чомайдан эль чекмесини истейлер: «Бу артыкъ акъайлыкъ дегиль», — дейлер. Чалгъыджылар да чалмайлар; олар да шай этип, мырзанынъ Чомайгъа тыныш бердирмей, онынъ белине япышмасына разы олмагъаныны косьтере, оларны курештирмейджек олалар.

Бунъа Джеппар акъай да къарыша: «Олмаз, олмаз; быракъ, мырза, йигит раатлансын!», — дей.

Лякин Чомай, бутюн бу гурюльдешкен халкъкъа озюнинъ кулюмсиремесинен джевап бере, эм айта: «Аркъадашлар, аркъадашлар, — дей, — мен башкъасынен курешмесем биле Джан Али мырзанен курeширим. Мен бу мырзанен курешмеге чокътан белли фырсат арай эдим. Ялварам сизге, мени быракъынъыз, курешейим...», — дей. Сонъ, юзюндеки кулькюси бирден гъайып ола, озюнинъ сим-сия козьлеринден алев сачратып мырзаны баштан аякъ сюзе.

Халкъ Чомайнынъ къызгъаныны дуйды. «Аферин, йигит, бар, куреш йигит. Ойле исе, биз къарышмаймыз», — деди ве ерлерине чекильдилер.

Чомай къушакъ байлатмакъчюн эллерини котерип мырзанынъ янына кельди. Шимдиге къадар къалтырамагъан Чомай, артыкъ къалтырамагъа башлады; онынъ мырзагъа океси чыкъты.

Мырза да къалтырай ве узун, къалтыравукъ эллеринен Чомайнынъ белине къушакъ байлай.

Олар экиси тутыштылар.

Давул, зурна чалмагъа башлады. Куреш алкъасы сыкълашты, эр кес бинъ джаннен энъ «акъ сюекнен», энъ «къара сюекнинъ» курешини сейир ичюн бири-бирини итеклеп, бири-бирининъ омузына башларыны салып, козьлерини керип, даа эйи кореджек олып ашыкътылар.

Мырзанен «чингененинъ» куреши башланды. «Акъ сюекнен» «къара сюекнинъ» куреши башлады. Халкъ озюнинъ эки тараф, ашагъы ве юкъары якълар олгъаныны унуттылар; озьара интереске башладылар. Кимиси «Чомай йыкъар», дей, кимиси «Мырза йыкъар», дейлер. Юкъары якъ фукъарелери де Чомайнынъ йыкъмасыны истейлер: «Ойле керек, Чомай мырзаны йыкъмакъ керек», — дейлер. Лякин бай такъымы: «Мырза йыкъаджакъ, мырза йыкъсын, мырза йыкъмалы», — дей.

Чомайнен Мырза исе, мейданда курешелер... Олар эр шейни унуткъанлар; олар экиси эки якъкъа тартылып бири-бирлерининъ аякъларыны козьлештирелер. Мырзанынъ джюнли, уюз аякълары къалтырай. О да, Чолакъ Нафедай, бутюн агъырлыгъыны Чомайнынъ устюне ташлап онынъ элине асыла; шай этип онынъ билеклерини къуветтен тюшюреджек ола. Лякин Чомай къуветтен тюшмей, мырзанынъ бу ишине къыза ве онынъ белини даа къавий тута.

Джан Али мырза пек къуветли эриф. Даа узакъ дегиль, беш-алты йыл огюне, о, ялынъыз озю, бутюн бир кой джемаатыны онълы-соллы урып-йыкъып чыкъа тургъан эди. О заманлар олса, мырза бу «чингене» огълуна озюнинъ белинден туттырмаз ве озю де тутмаз эди. Чомайны шу ерде яхшы этип силиштирир де джиберир эди. Лякин шимди о эски заманлар дегиль, шимди мырзагъа не бир кой джемаатыны дёгдюртелер, не де фукъаре ыргъатларны...

Мырза онъайтыны кетирдим деп, аякъларыны эйидже ерге тиреди де, Чомайны бирден янбашкъа аладжакъ олып тартты. Лякин Чомай онъа мейдан вермеден мырзанынъ аягъына ыргъагъыны сарды ве давулнынъ чалт-чалт чокъмарланмасы, зурнанынъ «йыкъты, йыкъты» деп чыйкъылдав давушы ве дервизагъа топлангъан он алты пара койнинъ, бай такъымындан башкъаларынынъ, алгъышлары, эль къакъмалары, вайвалавлары алтында, Джан Али мырзанынъ джавруны ерге урды.

Бу арада асла йигитликке якъышмагъан бир иш де олып кечти. Яш бир «чингене» тарафындан йыкъылгъан «акъ сюек» Джан Али мырза, сонъ дередже ачувланса ве озь-озюнден кечсе керек ки, аман турып Чомайнынъ богъазына япышмакъ ичюн онынъ устюне атылды. Буны ич беклемеген Чомай шашты ве мырзанынъ узангъан эллерини тутты. Бутюн дервиза аякъланды, он алты пара кой мырзанынъ бу ишине къызды, джумлеси юмрукъларыны тюйип ортагъа атылдылар... Эгер

Джеппар акъай етишмеген олса, Джан Али мырзанынъ алы яман оладжакъ эди. Оны яхшыджа тёпелейджек, бельки де таптап эзеджек эдилер.

Бу намлы куреш «Танъ» артели азасы Чомайнынъ йыкъмасы, Джан Али мырзанынъ йыкъылмасынен битти. Артыкъ Чомайгъа къаршы чыкъкъанлар олмагъанындан, байракънен бугъаны онъа бердилер. Чомай мейдан ортасына тюшип, Джеппар акъайнен берабер ойнады. Сонъра, байракъны омузына урып, бугъаны ве чалгъыджыларны пешине такъып, озь аркъадашларынен берабер, дервизагъа топлангъан он алты пара койнинъ, бай такъымындан башкъаларынынъ алгъышлары алтында чалдыра-чалдыра кечип кетти.

Чомайны козьлеринен озгъаргъан он алты пара кой: «Эшкъ олсун, йигитке!», деп макътадылар.

«Авджы»

Тюфеклерини омузларына ургъан, патронташ, ав чантасы такъынгъан ве узакътан бакъкъанда керчектен авджыларгъа бенъзеген учь киши озенден кечип къыргъа тырмашмагъа башладылар. Къырмызы тюс, ерли джыныс ав копеги о якъ бу якъ чалы астларыны, таш талдаларыны къокълап, базан авлап, авджыларнынъ огюнден, оларгъа ёл косьтерип кете эди. Къыргъа чыкъкъан сокъакъ гедже бою сепелеп ягъгъан кузь ягъмурындан чамырлангъан. Бундай ёлларгъа юрюшке алышмагъан узун, чекме бурунлы, индже сия мыйыкълы, урбасына бакъкъанда, онынъ шеэрли олгъаныны косьтерип тургъан йигит, аягъы тайгъан сонъ токътады, аркъасындан кельген узун сачлы, къара сакъаллы, бети бираз чубарджа, Петербургда окъугъан ве форма ташыгъан студентке копекни косьтерип:

— Азамат тавшан ызына тюшти, — деди.

Эм акъикъатен, арадан бир дакъкъа кечмеден, Азамат чалы астындан бир тавшан айдап чыкъарды ве онынъ пешинден авлай-авлай кетти. Тавшаннен копек фындыкълыкъ ичине кирди ве козьден гъайып олдылар.

Энъ арттан кельген кой яшы аркъадашларына якъынлашты ве:

— Тавшанны бириндж чыкъкъан еринде беклейик, Азамат оны шимди мында айдап кетирир, — деди.

Авджылар отурдылар.

Сакъаллы, чубар студент чезильген потюк бавларыны янъыдан байлады. Узун, индже мыйыкълы йигит тютюн къутусыны чыкъарып, сигар бурды, сонъра оны сары, кербар сигар агъачкъа къойып, якъты. Койлю яш якъындаки таш устюне минип, Азаматнынъ давушыны динъледи, сонъра бурулып:

— Авлакъ кеттилер, — деди ве бундан бир къач кунь эвель кене шеэрден кельген эки «авджы»нынъ насыл авлангъанларыны айтып, узун бойлу йигитнен сакъаллы студентни кульдюрди.

— Акъшамдан патрон толдурып азырлангъан эдим. Саба танъ вакъытында тюфек давушы эшитип турдым. Азаматны пешиме такъып чыкътым. Олар да сизинъ киби шеэрден кельген эдилер. Манъа бу ерде расткельдилер. Янларында копеклери де ёкъ. Ялынъыз бdifferently тюфек бар, экинджиси тюфексиз... копек вазифесини коре... чалыларгъа таш атып, тавшанларны чыкъара... тюфеклиси исе ата... Мен Азаматны тутып махсус оларны сейир эттим. Беш тавшан чыкъардылар, лякин ич бирини урамадылар. Азамат тавшан корьгенде, парчаланаджакъ, амма мен джибермейим... Энъ сонъу манъа келип копекни куньделик оларгъа бермеми ялвардылар. Беш кумюшке бердим. Азамат учь тавшанны бирер-бирер айдаштырып, оларнынъ огюне кетирди. Мен айтам: атынъыз, — дейим, аталар амма, урамайлар. Мен, мына шай этип, бир атышта урам. Олар меним ургъан тавшанымы озьлерине алмакъ истейлер: «Бизим куньделик туткъан копегимиз айдап кетирди», — дейлер. Лякин мен бала дегилим, къаптырмайым: «Озюнъиз ур да, алынъыз», — дейим... Чаре буламадылар, меним ургъан тавшанларымы бирер кумюшке алып, аякъларындан байлады ве шай этип, аркъаларына асып, шеэрге къайттылар.

Койлю яш икяесини битиргенден сонъ, таш устюне минди де, динъленмеге башлады. Бираздан:

— Иште, келе! – деди. Тез-тез тюфегини азырлады.

Шеэрли авджылар да азырландылар, бири-биринден бешер-онар адым узакъ турып бекледилер. Башта сакъаллы студент, сонъра узун бойлу йигит атаджакъ, урамаса, койлю яшкъа къаладжакъ эди.

Авджылар чокъ беклемедилер. Тавшан фындыкълыкътан чыкъкъаны киби, токътады. Къулакъларыны тикип, озюнинъ къылый козьлеринен бир артына, бир де огюне бакъты да, сол тарафкъа бурулып, фырлады.

Сакъаллы студент тюфегини козьледи, тавшан онынъ догърусына кельгенде, атты. Тюфек булутдай думан чыкъарып, онынъ огюни къапатты. О, тавшанны урдым белледи. Янындан бир тюфек даа патлагъаныны эшитмеди, тавшанны узун бойлу йигитнинъ ургъаныны корьмеди. Чапып ерде яткъан тавшангъа барды, оны тутты. Узун бойлу йигит де чапты, тавшанны сакъаллы студентнинъ элинден алмакъ истеди. О, разы олмады.

— Къайда чапкъыласынъ, я? Оны мен урдым да?! – деди.

Узун бойлу йигит кульди:

— Сен янъылдынъ. Тавшанны мен урдым.

— Джаным, козюмнен корьдим, мен аткъан сонъ...

— Сен тюш корьдинъ, достым. Оны мен аттым, мен урдым...

Меселени койлю яш чезди. Тавшангъа япышкъан ве оны чеккелеген

авджылар янына келип, тавшанны узун бойлу йигит ургъаныны айтты. Сакъаллы студент бир элинен сакъалыны къашыды ве экинджи элинен тавшанны узун бойлу йигитке узатып:

— Оны мен урдым амма… — деди. Керисини айтмады. Ерде яткъан тюфегини алып омузына кечирди. Узун бойлу йигит тавшанны чантасына къойды, Азамат ерге тамгъан къанларны ялады, сонъ кене бурулып кетти, авджылар да онынъ пешине тюштилер.

Сакъаллы чубар студент башта элинден тавшан алынгъаны ичюн ынджынды, аркъадашларынен сёйлешмеди исе де, сонърадан узун бойлу йигитке акъ берип, яваш-яваш лакъырдыгъа башлады. Олар шимди эм тав ичинде Азаматнынъ пешинден кете, эм де сакъаллы студентнинъ айткъанларыны динълейлер.

— Мен онынъ этинде, терисинде дегилим. Меним макъсадым – тавшанны озь элимнен атмакъ… инанынъыз, къач йылдыр, ара-сырада авджылыкъкъа чыкъам. Лякин догърусыны айтам, даа озь элимнен бир тавшан олсун урамадым… Эгер мен бир тавшан олсун урсам, бундан сонъра тюфегимни быракъаджакъ, бир даа элиме алмайджагъым… Бугунь эминим ки, яхут да манъа ойле келе ки…

Койлю яш лакъырдыгъа къошулды:

— Ойледир… мына, бизим койде Ислям акъайны алайыкъ. Энди алтмыш яшына еткен… эр кузь чыкъып авлана, даа онынъ эвине тавшан кетиргенини бильмейлер. Лякин Муртаза дайы ич бир кере бош къайтмагъан, эм кене шай я… Мен озюм де шай, гузель нишан атам… аткъанымы урам…

Он дакъкъадан берли давушы эшитильмеген Азамат янъыдан авлады. Койлю яш динъленип:

— Кене тавшан тапты, — деди.

Олар бираз даа илерилледилер. Тавдан чыкъып, янашадаки дере башындан, деренинъ къаршысындаки тав ичинде сеси эшитильген Азаматны козьлеринен араштырдылар. Азаматнынъ авламасы базан якъынлардан, базан да узакълардан эшитиле эди. Узун бойлу йигит бу ерде турып беклемелерини теклиф этти. Олар учю де, шу ерде кесилип быракъылгъан агъач устюне отурдылар. Азаматнынъ сеси артыкъ эшитильмез олды. Койлю яш онынъ тавшанны пек узакъ айдагъаныны айтты, сонъра иляве этти:

— Азамат ишини билир. О тавшанны илле бу тарафкъа айдап кетирир.

Сакъаллы студент кене сёзге башлады:

— Бундан эки йыл эвель, бир баарь куню эди. Тиземнинъ Абдураманы манъа авгъа чыкъмамызны теклиф этти. Затен, мени авджылыкъкъа алыштыргъан да, о олды я… Мен баарьде

авджылыкънынъ ярамагъаныны, шимди оларнынъ бала догъурмакъ девирлери олгъаныны айтып, токътатмакъ истедим. Лякин о, авланмакъ дегенде, къаядан атар эди. Зорлады, мен де разы олдым. Чыкътыкъ. Эки тавшан расткетирдик, экисини де о атты. «Семиз тавшанлар урдыкъ», деп къуваныштыкъ. Лякин ичлерини темизлегенде, юклю олгъанларыны корьдик... Тизем Абдурамангъа пек дарылды:

— Языкъ, гуня дегильми, бакъ бу айванчыкъларны... Бир тавшан деп бир такъым масумчиклернинъ джаныны къыйдынъ, — деди. Оларны мен де аджыдым, бир даа авгъа чыкъмайджагъымы айтып емин эттим... Лякин файда бермеди... кузь кельгенинен Абдурамангъа къошулып кеттим.

Койлю яш сорады:

— Тизенъизнинъ огълу Абдураман ольди, дединъизми?

— Эбет, ольди. Озь-озюни ольдюрди. Айттым я, о, ав делиси эди. Онынъ козюне эр шей тавшан, яхуд да бодене олып корюнирди. Онъа якъмагъан иляджлары къалмады... Лякин савултамадылар. Яткъан еринден сычрап турар, тюфекке япышыр ве эв ичинде рафларгъа, ястыкъ артларына козьлер эди. Онынъ бу ишлеринден къоркъып эр заман тюфегини бош тутар эдилер, лякин бир кунь къайдандыр, толу патронлар алгъан. Эвде ялынъыз къалгъанда, тюфегини озь кокюсине тиреп, тетигини аягъынен баскъан да, шай этип озь-озюни аткъан...

Койлю яш козюнен узакъларда Азаматны араштырды. Сонъ, сакъаллы студентке бурулып сорады:

— Демек, сиз бир тавшан урсанъыз, авджылыкъны бус-бутюн быракъаджакъсынъыз, ойлеми?!

— Емин этип айтам, быракъаджагъым...

— Беринъиз, тюфегинъизни бакъайым...

О, сакъаллы студентнинъ элиндеки тюфегини алды, эвирип-чевирип бакъты:

— Тюфегинъиз яхшы, — деп къайтарды. – Мен сизге бугунь къач йылдан берли асрет олгъан тавшанынъызны урдырайым. Келинъиз пешимден! – деди. Олар узун бойлу йигитни агъач устюнде къалдырып, дереге тюшти ве къаршы тавгъа кирдилер. Койлю яш сакъаллы студентни тав арасында бир сокъакъкъа кетирди:

— Мында бекленъиз, Азамат тавшанны илле бу ерден кечирир, атарсынъыз, — деп сакъаллыны анда ташлады; озю кене эски ерине къайтты.

Койлю яш кеткен сонъ, сакъаллы студент тюфегинден патронны чыкъарып, онынъ ерине янъысыны къойды ве бекледи.

Дакъкъалар узагъан сайын узады. Аякъ устюнде беклеп турмакъ сакъаллы студентни ёрултмады. Эгер керек олса, о бу ерде афталарнен

беклейджек ве илле Азаматнынъ айдап кетиреджек тавшаныны ураджакъ эди.

Азамат оны чокъ беклетмеди. Арадан беш-он дакъкъа кечер-кечмез башта узакътан, сонъра кеткен сайын якъындан Азаматнынъ авламасы эшитильди. Койлю яш деренинъ къаршы тарафындан «Мукъайт олунъыз!» — деп багъырды. Сакъаллы студент мукъайт олды, тюфегини элине алып, давуш кельген тарафкъа козьлеп, бекледи. Тавшан корюнгени киби, оны атаджакъ эди.

Азаматнынъ авламасы пек якъындан эшитильди.

Сонъра авлама эшитильген якъта къулакъларыны аркъасына яткъызып, олгъан къуветини топлап, озюни илери аткъан тавшан корюнди. О сакъаллы студентке догъру келе эди.

Сакъаллы студент нефес алмайып, тавшаннынъ мензильге кельмесини бекледи ве, ниает, тюфек атылды. Барот думаны студентнинъ козю огюнде джайылды. О, тюфегини ерге ташлап, ургъан авына чапты, лякин козьлерине инанмай, тургъан еринде мыхланып къалды. Онынъ огюнде тамам эки къулагъы арасындан урулгъан Азамат созулып, олип ята эди...

Койлю яш ав урулгъан ерге кельгенде, анда Азаматнынъ олюсини корьди. Онынъ къаны мийине урды. Тюфегини элине алып, сакъаллы студентни араштырды исе де, буламады. Чюнки сакъаллы студент де тавшан киби, чокътан гъайып олып кеткен эди...

Зейнеп тизе

Империалист дженкинден бир хатире

Зейнеп тизе, эки йылдан берли, дженкке кеткен огълу Умерни беклей… Эки йылдан берли онынъ козь яшы къурумагъан, эки йылдан берли чеккен асрети кунь-куньден арткъан, сачларыны чаларткъан. Даа озю къыркъ беш яшларында олса да, бу асрет, бу козьяшлары оны эки къатына къартайткъан.

Геджелер бою юкъламай. Юкъласа, тюшюнде Умерни коре, уяна, чевресине бакъына, Умернинъ къайтмагъаныны анълай, кене агълай, кене сызлай…

— Умерим! – дей, —. балам! – дей. – Ах, балам, сени бир даа корьгейдим де, танърым джанымны сонъ алгъайды, — дей… — Ярабби, сен хысмет эт. Ярабби, сен къавуштыр, — дей.

Юрек тырнала, аджый. Анда бир бошлукъ бар. О бошлукъта яра бар. Юрек ярасы эр даим тырналып, адждждыы къанап тура. Оны эр даим инелернен санчып туралар, хорлайлар, эзелер…

— Балам, — дей Зейнеп тизе, — балам! – дей. – Танъры мени сенинънен къавуштырмай джанымы алмасын!.. Я, барып да, Умерим ольген олса!

Нефес тыкъала, козьлер яшнен тола. Сонъ, тюючиклениp, янакъ чыйырчыкълары арасындан ыз ясап, тамчы артындан тамчы акъа, токътамай акъалар… Марама, оглюк, ястыкъ козь яшынен сылана…

Эбет, ольген олса… Зейнеп тизенинъ Умери ольген олса!.. Эм дёрт айдан берли мектюп де алгъаны ёкъ. Эвге келип кеткен кишилер де бир тюрлю корюнелер. Оларда Зейнеп тизе ичюн котерильмейджек киби агъыр, гизли бир хабер бар, айтмайлар… Сырлы келе, сырлы кетелер.

— Умерим, Умерчигим!.. Балам!.. Ах, меним тосуным!.. Къаракъашлы яврум!.. Сени къайдан тапайым да, коксюме басайым… Яврум, Умерим… балам, ба…ла…чыгъым!

Кене козь яшы, кене геджелер бою агълав…

Зейнеп тизе «ах!» дегенде, джигеринден отлар къопа…

Эки йыл бойле кечти. Эки йыл Зейнеп тизе агълады. Эки йыл дюньяда эр шейден азиз, эр кестен къыйметли, севгили огълу – Умери ичюн асрет козьяшлары тёкти... Эки йыл геджелери – юкъусыз, сандыракълав, агълавларнен кечти... Эки йыл Зейнеп тизенинъ аналыгъы хорланды, эзильди, агълады...

Бунъа ташлар даянмаз эди, лякин онынъ ана юреги даянды.

Бу гедже Зейнеп тизе юкълап оламады. Турды. Ачыкъ пенджереге бакъты. Тышта ай орталыкъны куньдюз киби ярыкълата. Кокте булут корюнмей... Айнен йылдызлар, эки йылдан берли ич кульмеген, юреги эр даим тырналып, агъырлашып, эзилип, хорланып, аджып ве къанап яшагъан Зейнеп тизенинъ аджыгъандай ве онъа севинчли бир хабер айтаджакъдай корюнелер...

Зейнеп тизе буны корьди. Эки йыл къаранлыкъ, айсыз, йылдызсыз кечкен омюрини биринджи дефа, шимди айлы, йылдызлы, айдын бир дакъкъа оны, бу ананы мужделеген киби кельди...

Зейнеп тизе башыны пенджереге таяндырды, ах чекти. Айгъа бакъты, бакъты да, терен тюшюнджелерге далып кетти... Тюшюнди. Пек чокъ тюшюнди... Умерини, къара къашлы тосуныны тюшюнди. Оны янында сезген киби олды... Оны, озь тувгъан Умерини, къучагъында сезген киби олды... Умернинъ къокъусыны дуйгъан киби олды ве онынъ:

— Ана! – деген сесини эшиткен киби олды.

Зейнеп тизе шек-шубенен динъленди. Эр заманки киби, шимди де, алдандым, деди. Умютсизлик умютке, умют де умютсизликке чевирильди... Лякин о бу дефа алданмагъан эди. Умернинъ «Анай!» деген давушыны текрар эшитти. Бу сес терен мезарлардан чыкъкъангъа ошай; бу сесте, миллионларнен огъулларнынъ, нишанлы яшларнынъ, яш бабаларнынъ, миллионларнен тувгъанларнынъ серс, сувукъ, сасыкъ, къанлы окоплар ичинде, джеэннем атеши тюбюнде, олюм панджасы астында чеккен бутюн мешакъатлары, агъырлыкълары, хорлукълары ве зулумлары дуюла...

Бу сес Зейнеп тизенинъ даима шенъ олып, кулькю ве шакъанен омюр кечирген Умерчигининъ къайгъы ве кедерлерге чевирильген сеси...

— Анай!.. Юкълайсынъмы? Мен къайттым, аначыгъым, ачса къапыны!

Зейнеп тизе турмакъчюн ынтылды. Лякин еринден къыбырдап оламады. О, озь-озюни унутты, къуванч онынъ, бу асретли ананынъ юрегини толдырып таштырды...

— Умерим, — деди ве ананынъ козю, татлы юкъусырар киби джумулып, башы коксюне саркъты...

Танъ аткъан, кунь догъгъан олса да, лякин кокни къара булутлар къаплагъан эди... Зейнеп тизе козюни ачкъанда, башы уджунда Умерини

корьди. Узанды, оны къучакълады, опьти, джыллы козь яшларынен онынъ бетини сылатты...

— Сув, Умерим, сув! – деди.

Умер турды, сув савутына догърулды. Зейнеп тизе, азып-тозгъан, чубукъдай кесильген Умерине бакъты, онда бир нукъсанлыкъ корьгендай олды, козюни сюртти ве эследи.

— Умер, я къолынъ?.. балам, Умерим, къозучыгъым, къолсызмы къалдынъ, яврум!.. Ах, нечюн, кимлерчюн къолсыз къалдынъ, тосуным! – деди ве онынъ авузына сув касесини янаштыргъан тосуныны кокюсюне басып, агълайджакъ олды. Лякин Умерини къучагъына аламады. Солгъан бир ляледай башыны букип, озюни ястыкъкъа урды...

Зейнеп тизе агъырлашкъан кирпиклерини котерип, янашасында, тёшек ичинде, атеш-алев янып яткъан Умерини корьди, сорады:

— Не олды, яврум? – деди.

Умер эшитмеди, джевап бермеди.

— Умер хасталанды, о да сиздай дёрт куньден берли хаста ята, доктор бакъты, тиф, деди, арув олур, деди.

Зейнеп тизе башыны давуш чыкъкъан тарафкъа чевирди. Умернинъ балалыкъ аркъадашы ве шимди исе, нишанлысы Айшени корьди. Онынъ айткъанындан ич бир шей анъламады, козюни юмды ве юкълады...

Зейнеп тизе бу дефа уянгъанда, Умерини корьмеди.

Сорады:

— Умерим къайда? Турдымы, къайда кетти? – деди. Джевап аламады.

Айше онъа джевап берип оламады. Тек къызаргъан, яшлы, асретли, солгъун козьлеринен Зейнеп тизеге бакъты. Зейнеп тизе анълады. Умеринин, эр шейден, джандан, малдан, дюньядан зияде севген Умерининъ артыкъ яшамагъаныны, онынъ ольгенини дуйды.

— Ольдими? – деди.

Айше башыны Зейнеп тизенинъ ястыгъына урды ве:

— Ольди! – деп омузларыны сыкъ-сыкъ силькип, оксип-оксип агълады.

— Балам!.. Умерим!.. Сени хорлагъанларнынъ козьлери чыкъсын... Сени менден айыргъан, сени ольдюрген падишанынъ козьлери чыкъсын... балачыгъым! – деди.

Онынъ джумулгъан кирпиклери арасындан эки хатре темиз, буллюр козьяшы сыкъылып, чыйырчыкълар ичинден ыз ясап акътылар.

О, терен нефес алды ве козьлерини ачты... Бу козьлер артыкъ джумулмадылар, олар джам кесильди ве тавангъа бакъып къалдылар.

Зейнеп тизени де Умернинъ янына комьдилер...

Мырзанынъ хатире дефтеринден

Учь кунь

1. 1902 с., декабрь 5

Бугунь Петербургкъа кельгениме он эки кунь толды. Къырымгъа къайтаджагъым кельмей. Къырымда не бар? Ич бир шей ёкъ. Бир шей олмагъан ерде, меним де ишим ёкъ. Къырымда эки бинъ десятина топрагъым, дёрт койим олмаса, анда бир дакъкъа биле отурмаз эдим.

Яшасын Петербург шантанлары, кафе, ресторанлары, къарыкъызлары, бузлу шампанскийлери!..

Акъшам «Бар» ресторанында эдим. Геджени шай да арув кечирдим... Сарышын дюльбер къыз киби олмаз. Къырымда бундай дюльбер къызны къайдан аладжакъсынъ?..

Биз онынънен мына шай таныштыкъ.

Ресторанда озюме айры бир маса ишгъаль эттим. Озь башыма шампанский ичмеге башладым. Ялынъыз джаным сыкъыла. Николай Андреевич де даа кельмеди. Кельсе «анда» бараджакъмыз... Бельки шимди бизни «анда» беклейдирлер. «Анда»килер де арув къарылар. Лякин, догърусы, мен олардан бездим. Тазе бир шейлер керек. Бульбуль даима бир гуль далына къонып отьмегени киби, меним гонълюм де, даим бир къыз узеринде къарар къыламай... тазелик истейим, тазелик...

Дер экеч, къаршымдаки масагъа эки гвардия офицеринен бир къадын... хайыр, къадын дегиль, мелек киби сарышын бир къыз келип отурды ве емек сымарладылар.

Мен сарышын къыздан козьлеримни аламадым. Бакътым, бакътым... Ах, онынъ мавы козьлери, бирер кунеш киби... кокюси яры ачыкъ, омузлар назик, юварлакъ корюнелер...

Мен онынъ сейирине далып тургъанда, омузыма бирисининъ эли токъунгъаныны дуйдым. Бу, Николай Андреевич эди. Мени ашыкътырды: «Айды бей, бизни «анда» беклейлер, кетейик», — деди. Мен къулакъ асмадым. Николай Андреевични отурттым, шампанский сымарладым.

Сарышын къызны онъа да косьтердим, дюльберлигине айран къалды, ах чекти.

Мен кене къызгъа бакъам, онынъ янындаки офицерлер къызгъын-къызгъын сёйлешелер. Сарышын дюльберининъ джаны сыкъылгъангъа бенъзеди. Иште, эснеди. Буны корьген офицерлерден бири, онъа эгилип бир шейлер сёйледи. Кулюштилер. Не де куле...

Мен козьлерими онынъ козьлерине тиктим. Озь-озюми имтихан эттим. Къадынлар меним бакъышыма даяналмагъанларыны айта ве меним, тавшанларны гипноз иле озюне чекип алгъан «буа» йыланына бенъзетелер. «Биз де шай, сенинъ козь къуветинъле тылсымланып, ихтиярсыз, сенинъ къучагъынъа келемиз», дейлер. Мен ниет эттим, илле бу сарышын тавшанчыкъны озюме чекеджегим, илле, илле.

Музыка чала, ресторандаки ипеклер, къумачлар, атласлар ичине комюльген Петербургнынъ киббар къадынлары ве оларнынъ гъает киббар кийинген шыкъ кавалерлери шампанский толу къаделерини токъуштырып иче, ичелер. Оюн, кулькю...

Мен исе, оларгъа къулакъ асмай, оларны корьмей, ялынъыз сарышын дюльберге бакъам. Николай Андреевич мени тюрте. «Етер, бей, эп бир санъа ондан къысмет чыкъмаз» дей, куле. Мен айтам: «Сен мени ич раатсыз этме. Къысмет меселесине кельгенде, оны сонъ бакъармыз», — дедим. Кене бакъам... эгер мен бу къызны озюме бакътырмасам, бей мырза адым ерге батсын.

Сарышын раатсызлана, оны раатсызлагъан меним козьлерим олгъаныны дуям. Илле манъа бакъаджакъсынъ, дейим. Иште, бакъты; догъру меним козьлерим ичине бакъты. Айттым да, козьлери кунеш, мавы кунеш. Меним козьлерими къамаштыра, лякин мен инат эттим, козьлерим сокъурланаджакъ олса биле, ондан айырмайджагъым. «Буа» киби оны, о сарышын дюльбер тавшанны озь къучагъыма чекеджегим...

Офицерлернинъ лакъырдысы къызышса керек, кеткен сайын зияде къычкъыршалар, бир шей узерине дава этелер. Лякин мен буларгъа къулакъ бермейим, лакъырдыларыны динълемей, эшитмейим, тек сарышыннынъ мавы козьлерине бакъам.

Енъдим, браво!

Сарышын къызарды, янакълары ал гуллер кесильди... (Яхут да манъа ойле кельди) козьлерини юмды, башыны ашагъы алды... Николай Андреевичке буны косьтердим: «Эгер мен бу гедже шу дюльберге къавушмасам, артыкъ дюньяда яшамам», — дейим. Николай Андреевич дудакъларыны буре: «Мумкюн дегиль, оламаз», — дей.

— Оламазмы? Шимди корерсинъ.

Гарсонны чагъырдым. Ондан сарышынны танып-танымагъаныны сорадым. Таный экен: «Бизим Петербургнынъ энъ дюльбер къадыны.

Янындакилер исе, кавалерлери», — деп маналы-маналы айта. Танышмакъ мумкюн олып-олмагъаныны сорайым. «Мумкюн. Лякин...» — дей. Мен Гарсоннынъ сёзюни кесем: «Лякини ёкъ, иште, санъа, бир «катерина». Меним тезкереми сарышын къадынгъа бер», — дейим. Гарсон параны да, меним язып берген тезкереми де ала. Маса устюни джыйыштыргъан олып, тезкерени, къызгъын-къызгъын сёйлешкен офицерден гизли, сарышын къызнынъ элине туттыра...

Арадан эки дакъкъа кечмеди, сарышын ханым башыны тутып, (башы агъыргъаныны маначыкъ этсе керек) офицерлернинъ масасындан турды ве софагъа чыкъты.

Мен де турдым, софагъа догърулдым. Эбет, о мени анда беклей эди. Догъру янына бардым. «Ханым, джесаретими багъышлайынъыз... эгер мусааде берсенъиз, сизинъле таныш оладжагъым...» — дедим. Ханым элини узатты, адыны да айтты. Мен узангъан темиз, беяз, назик эльни незакетле опьтим ве озюмнинъ къырымлы мырза олгъанымны айттым.

Мен затен джесюрим. Лякин шампанскийнинъ бир къат даа къошкъан джесаретинден олса керек, сёзни узатмакъ истемедим. Ойле я, узатмагъа керекмез. Затен, еминим де бар, бу къыз ким олурса-олсун, арзумы онъа догърудан-догъру бильдиреджегим. Эгер о меним теклифиме разы олмайджакъ исе, башта меним тезкереми алып, офицерлерни быракъып, софада менимнен танышмайджакъ. Демек, разы оладжакъ.

«Ханым, афу этерсинъиз... сизинъле тена бир ерде корюшмек истер эдим», — дедим. Ханым макъсадымы анълады ве манъа бакъып маналы-маналы кульди де, яваштан: «эки бинъ...» — деди.

Дюльбер, шырын, джильвели айтты. Мен разы олдым, элини алып бир даа опьтим.

Эки бинъ рубле... бу да парамы? Санъа, дюльбер, джаным фида олсун. Къырым сав олсун, эки бинъ десятине топрагъым, дёрт коюм сав олсунлар.

Ханымнен кечирген геджеми ич де унутмам; омюримнинъ сонъуна къадар акъылымдан чыкъмаз.

Къырымгъа телеграф чектим, он бинъ рубле истейим. Бу куньлерде къайтаджакъ эдим, лякин бир афта даа къалам. Сарышын дюльберге сёз бердим.

Тыраш олмакъ керек. Къадынлар тырашсыз эркеклерни бегенмейлер.

2. 1920с., ноябрь 14

Акъярдамыз. Орталыкъ алекет, халкъ къарыша. Мен пароходнынъ палубасындан сейир этем.

Къачаджакъмыз. Большевиклер элине тюшсенъ, бинъ джанынъ олса, бири къалмаз. Ор къапы патлады, иште Акъярда да тюфек патламалары эшитиле. Ишчилер баш къалдыргъанлар... Зарар ёкъ, бир афта... ниает, эки афтадан кене къайтып келирмиз...

Эм язам, эм де озь язгъанларыма инанмайым, тюштир беллейим... Токъта, пармагъымы тишлеп бакъайым, тюш олса, агъырмаз, олмаса...

Ай, ай... пек тишледим, гъалиба! Агъырды. Демек, тюш дегиль, керчек... Ах, бу керчек ялан олса да...

Палуба устюнде де, ерде де инсанлар къарынджа киби къарышалар. Теляш... Эр кес пароходкъа минмек истей. Бу, тыпкъы машер кунюне бенъзей.

Биз Къырымдан къачамыз, амма къайда къачамыз, ничюн къачамыз?

Эбет, бизни къувалар... Буз денъизинден Акъяргъа. Акъярдан Япониягъа къадар къоджа бир улькенинъ халкъы бизни къува.

Шимди, шу ерде бутюн омюрим козюмнинъ огюнден кече... Ах, не куньлер эди, не куньлер эди... Аткъа атланыр, кениш топракъларымы доланыр, бир эмримле бир койни йигирми дёрт саат ичинде еринден кочюрир, элим къыджыса, онынъ къыджысыны койлюлерими... эбет, озь койлюлерими къамчилемекле къандырыр эдим... Бутюн помещиклер де ойле япар эдилер... Биз бир ерде пейда олсакъ, эр кес бизге селям берип турар: «Бейим, мырзам», — дер, огюмизде эль къавушып эдилер. Затен, инсанлар шай яратылгъан дегиллерми? Къуранда, Инджильде де бойле денильмейми? «Биз дюньяда эсирлер ве эфендилер халькъ эттик, эсирлер эфендилерге бойсунмагъа борджлудырлар», — деп язылмагъанмы? Я шимди ничюн эсирлер танърынынъ эмирине къаршы кетелер? Ничюн аякъланып, бизни раат омюримизден айыралар? Ничюн танъры оларнынъ бу ишлерине бизни, биз байларны къувмаларына фурсат бере?.. Дюнья юзюнде эр иш танърынынъ истегинен олур. Ойле исе, бу да танъры истегимидир?..

Меним башым айлана, бу ишлерге, танърынынъ бу икметине акъылым етмей...

Бизим янымыздаки пароход кочьти. Шеэрде тюфек давушлары сыкълашты... Ана, анда, узакъта, пулемёт да патырдай... та-та-тат... та-та-тат...

Пароходымызнынъ капитаны эмир бере, кочеджекмиз...

Иште, кочьтик... Меним кене башым айлана... Кене тюш корем деп, акъылыма келе... Пармагъымы тишлеп бакъайыммы экен?..

Хайыр, хайыр, бу тюш дегиль... лякин керчекке де беньземей... шай тюш киби бир шей...

Эсими башыма топладым, бутюн варлыгъымле, хулюс къальбимле танърыма сыгъындым...

Танърымынъ озь сёзюни ерине кетиреджегине иманым къавий. Иншалла, иншалла, чокъкъа бармаз, тезден бир афтадан... ниает, эки афтадан кене Къырымгъа къайтырмыз...

Биз энди денъизге ачылдыкъ... Мен капитаннынъ янына бардым. О, манъа элиндеки дурбинини берди: «Акъяргъа бакъынъыз!» — деди. Мен дурбинни алып, кери, Акъяргъа чевирдим...

Къызыл... бутюн Акъяр, бутюн Къырым, бутюн куньдогъуш къызыл болып корюне... Куньдогъуш якъны къызыллыкъ саргъан...

Денъизни ярып кетемиз. Мен пароходнынъ бурунында отурып, ашагъы бакъам... Анда ялынъыз денъиз бар... Биз денъиз ичиндемиз, дерьялар ичиндемиз, къара къою денъизде кетемиз... амма къайда кетемиз?!

Раббим санъа, сыгъындым... Раббим сенден медет!..

3. 1926с., ноябрь 14

Истанбул. Бугунь саба дахи эр куньки киби бастонымы элиме алып, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлеп чыкътым. Али бей, Мустафа бей ве Моллa заделернинъ къапы оглери тер-темиз сипирильген. Лякин Паша огълунынъ къалдырымларыны сипирмей къалдыргъанлар. Къалдырым тюбюнде учь куньлюк чёплюк топлангъан. Чёпчи Аметни эвинден чагъырып чыкъардым. Эйидже сёгдим: «Айван эриф, не козюме бакъа къалдынъ? Тез сипир!» — деп буюрдым. Хасталангъаныны айта. Хайыр эфендим, бизге ойле долаплар кечмез. Биз фелекнинъ ченберинден кечмишлерденмиз...

Къапысы огюнде чёпчи иле давалашып тургъанымы корьген Паша огълу мени эвине чагъырды. Чокъ эйи адам. Маашымы арттыраджакъларыны сёйлей. Догърусы, чокъ севиндим. Озюм къартая тюшсем де, лякин къадыным даа яш. Эбет де, онъа кийинмек керек. Мен бу хусуста онъа акъ берем... Маашым арттырылса, ханымыма мытлакъа янъы фистан аладжагъым.

Паша огълунынъ ашханасы огюнде, хызметчининъ кетирген къавесини ичтим... Тешеккюр айтып чыкътым...

Фатиден кечкенде, Николайнынъ тюкяны огюнде къырымлы Сейтумерге расткельдим. Оны якъында корьмеген эдим. «Айды, бейим, бирер къаве ичейик», — деп, мени Бурсалы Асан дайынынъ къавеханесине кетирди. Шапкаларны чыкъарып, къуруллдыкъ. Къавелер

огюмизге кельди. Сигарларымызны думанлатып, къавелерни ичтик. Сейтумер менден сорады: «Бейим, ишлер насыл, шимди не вазифедесинъиз?» — деди. Мен айтам: «Сорма, Сейтумер эфенди, сорма. Ишлер кеттикче феналашыёр. Эки айдыр, чёпчилер башыйым, маашым да чокъ аз... Сен билирсинъ, мен Къырымдан кельгенде сандыкъле муджеверат кетирген эдим. Джумлесини сатып едик. Бираз тиджарет фелянле огърашмакъ истесем де, лякин ишим юрюмеди. Истанбул туджджарлары бизим Къырымдакилерине бенъземейлер. Эрифлер мени тавукъ киби тинтип, чыплакъладылар... Не исе, шимдилик бир дередже яшаймыз», — дедим. Сейтумер меним чёпчилер башы олдугъымдан хабери ёкъ экен. Айткъаным киби шашты къалды.

Къаведен чыкъып айрылыштыкъ. Мен догъру эвге къайттым.

Къары мени козьлери агъламакътан къызаргъан бир алда къаршылап алды. «Не бар?» — деп сорадым. «Не оладжакъ, даа не олмакъ мумкюн. Эв саиби Шейда бей кельди, эв кирасы истеди. Эки айдыр кира бермейсинъиз, «Эгер бугунь эки айлыкъны бир дефадан кетирип бермесенъиз, ярын полис чагъырыр, сизни къапыдан тышары атарым!» — деди. Мен бираз даа сабыр этмесини сёйледим. Къырым задикянларына бираз урьмет лязимлигини анълаттым. О мени такъыр этти, омюримде эшитмеген сёзлерими сёйледи...»

Мен къарымнынъ сёзлерини битирмесине мейдан бермедим. Олюмлюк олур деп сакълагъан параны алып, аман Шейда бейге чаптым. Эки айлыкъ кираны юзюне аттым да, дуэльге чагъырдым.

Шейда бей шашты, тааджипте къалды ве сонъра «Вазгеч, Алланы северсенъ!» — деп кулип элини сильксти... Эриф къоркъты, гъалиба. Мен къапыны шиддетнен къапаттым ве къарым янына кеттим...

Уйледен сонъра раатланайым деп, бираз яткъан эдим. Шу арада юкълагъаным. Хайыр, эйиликке олсун, тюш корьдим. Мени, ялынъыз озюми бир гемиге отурткъанлар. Эллерими де багълагъанлар. Денъизде къасыргъа бар. Рузгяр пек шиддетли. Денъиз къутура, дагъ киби далгъалар денъизге уджюм этелер. Мен эллерими чезмеге чалышам... Эгер эллерим чезильсе, гемининъ дюменини элиме кечирсем, оны догъру бир ёлгъа къояджагъым. Лякин меним эллерими ойле бугъавлагъанлар ки, чезмек мумкюн дегиль. Дер экеч, дирегининь бири чатырдап сынды. Чокъкъа бармай, экинджиси де онынъ пешинден кетти. Геми башлы-аякълы ве бир тарафтан экинджи тарафкъа бир йымырта къабугъы киби чалкъанды; бир де бакътым гемининъ баш тарафы тешильди, ичери сув кирмеге башлады. Мен бутюн къальбим, иманым, динимле танърыма сыгъынып, ондан имдат истедим. Къычкъыраджакъ олам. Лякин сесим чыкъмай, богъазым тыкъалгъан... Кокнинъ бир тарафы сим-сия къаранлыкъ, дигер тарафы къып-къызыл! Меним гемим

къаранлыкъ бетке кете... Далгъалар шапырып-копюрип къайнашкъан къара тарафкъа кете... Гемининъ аркъа тарафы котерильди ве о баш ашагъы денъиз ичине кетти. Мен де далгъаларгъа къарышып кеттим.

Уяндым. Шыр-сув терлегеним. Тюш корьгенимни анълагъан сонь, раат нефес алдым. Лякин кене де олса, юрегим раатланмай, раатланамай...

Бу тюш манъа Акъярдан къачкъан кунюмизни хатырлатты. Башымы котерип дивардаки такъвимге бакътым. Такъвим ноябрь 14-ни косьтере. Эбет, ноябрь 14... Бундан тамам алты йыл эввель, биз Акъярда пароходкъа минген ве къачкъан эдик... Эбет, ноябрь 14-те, бундан тамам алты йыл эвель, большевиклер Къырымны ишгъаль этип, бизни къувгъан эдилер... Мен эписини хатырладым. Бутюн омюрим фильм киби козь огюмден кечти. Мен озюмнинъ бугуньки алыма инанмадым. Мен бундан тамам алты йыл эвель Акъярда, пароходнынъ палубасында экенде де, тюш корем беллеп, пармагъымы тишлеп бакъкъан эдим. Шимди де акълыма келе, аджеба, бу кечкен алты йыл тюш дегильми экен, дейим. Токъта, кене пармагъымы тишлеп бакъайым. Бельки, кечкен алты йыл омюр тюштир... Кене агъыра... Апакъай меним бу алымы корьген, пенджерени къакъа. «Бей, сен не япасынъ?» — дей. Мен индемейим, пармагъымы авучым ичине алып, сыкъам ве озь-озюме: «Ёкъса, керчектен делирген экенимми?» — деп сорайым. Хайыр, хайыр, мен даа делирмедим... делирмедим, лякин...

Яткъан еримден турдым. Эв ичинде долаштым, ич бир шей тюшюнмейим. Башым къабакъ киби... диварларгъа, таванга бакъам. Озюме дивардардан, тавандан бир ярдымджы арайым. Демир къафес ичине къапалгъан аюв, я да къашкъыр киби эв ичини долаштым. Къыдырам. Лякин не къыдыргъанымны озюм де бильмейим... чокъ къыдырдым ве ниает булдым.

Таванда бир алкъа бар, мында, вакътыле, бала бешиги ассалар керек... Мен, ихтиярсыз, алкъагъа узандым, бойым етмей. Аягъым астына курсю къойып миндим. Алкъаны тутып бакътым. Бу алкъа манъа бир имдат, акъ тарафындан гондерильген бир имдат киби кельди. Озь-озюме шаштым. Аджеба, ничюн мен буны шимдиге къадар корьмедим, дедим. Токъта, пенджеренинъ пердесини тюшюрейим, къапыны да килитлейим...

Эписини азырладым. Кровать астындаки ипни алып, бир уджуны ильмек ясадым да, дигер уджуны алкъагъа багъладым, амма ничюн багъладым, озюм де бильмейим. Эллерим озь башларына ишлейлер, ильмекни шай арув ясагъаным ки, озь усталыгъыма шаша къалдым. Шимди не япмакъ керек? Шимди курсю устюне минип, башымы ильмекке кечирмек, аякъларымнен курсюни къакъып джиберьмек ве...

Къары къапыны къакъа: «Санъа не олды я, ничюн къапыны

килитлединъ? Ач, ач!» — деди. Мен тез-тез ипни еринден чездим. Гизледим. Курсюни де кенаргъа чекип ташладым. Къапыны ачтым.

Къары дарыла: «Омюринъде япмагъанларынъы япасынъ, къапы килитлемесенъ олмаймы? Ёкъса, раат-раат юкълатмазлар, дединъми?» — дей. Сонъ, Паша огълу эвине чагъырткъаныны айта. Менде бугунь бир худжурлыкълар корьгенини сёйлей. Мен ич бир шей олмагъаныны айтам да, сонъ азырланмагъа башлайым...

Эвден чыкъамыз. Мен кери айланып, алкъагъа бакъам. Козюмнен, узакътан оны севип охшайым... Озь-озюме айтам: «Сени бу эвге къакъкъан устанынъ элинден айланайым, сен меним сонъки къуртулышымсынъ... мен бугунь япамагъанымны ярын... ярын олмаса, обир кунь, илле аяткъа чыкъарырым!» — дейим ве эвден чыкъам...

Паша огълунынъ эвине бараджагъым. О, манъа маашымы арттыраджакъларыны сёйлеген эди. Шимди чагъырткъаны да мытлакъа бунынъ ичюндир... тез-тез барайым, ёкъса, эвден чыкъып кетер, буламам...

Ярын саба кене шай, сокъакъларнынъ эйи сипирилип-сипирильмегенини тефтишлейджегим. Уйледен сонъ, кене ятаджагъым. Эгер къары мани олмаса, о заман алкъа... ип... ильмек... курсю...

Багъчасарай[1]

(Очерк)

... Багъчасарайгъа гъарптан Кемер-Къапудан кирилир ве Дар-Агъачтан тюшюлир ки, бу эки кириш ёлу да бири-биринен бой-боюна кибидир. Кемер-Къапудан киргенинъиз киби, солда шаркълыкъ вари бозма мимарлы чешме олып, бу чешменинъ коксюне мыхлангъан мермер левхада шу бейит язылыдыр:

Падишахимиз ёл къазасындан булдугъы ичюн неджат
Эхли ислям шукюр идуп акъыттылар аб-и-хаят.

(Базы риваетлерге коре, ишбу беит Сеид Абдулла Озенбашлы тарафындан язылмыштыр).

Чешмеден сонъра артыкъ Баш-Джадде башлар ки, бу Дар-Агъач тюбю, Янгъан-Джами авузы, Шейтан-Чаршысы, Туз, Ашлыкъ, Согъан базарлары ве саире адларле бир такъым чаршы ве базаргъа болюнир.

Баш-Джадде Багъчасарайнынъ бир башындан экинджи башына къадар бираз йыланкъавимси, яткъан бир йылан киби, бойдан-бой созулып яткъандыр ки, бу йыланнынъ аркъасы да тюз олмайып, энъишли-ёкъушлы ве чукъурлы-чакъырлыдыр. Онынъ чукъурлы ерлери язда биле тизден чамур, ёкъуш ве саир ерлери исе ангидир бир шаирнинъ дегени киби:

Язда тоз бораны,
Къышта къар бораны...

Яхутта дигер бир шаирнинъ дегени киби:

Тёпеси Чуфут-Къалеси,
Ашасы джэннем дереси,
Багъчасарай бунынъ нереси?

Тасвирине пек уйгъун олып, акъикъатен, бу тоз ве къар боранлары

---

[1] Бу эсер бир парча къыскъартылып бериле.

вакъытында куньдюз фенернен араштырсанъ, шеэрни тапыштырамазсынъ. Бундан отьрю олса керек, вакъытыле: Багъчасарайда къыркъ яшында бир «сабий» джоюлды, корьгенге бахшыш бериледжектир! – деп, делляллар багъырышып кезе экенлер. Эм, акъикъатен, Багъчасарайда олур-олмаз «сабийлер» озь ёлларыны пек чабик адаштырырлар, чюнки онынъ эки тарафында ёлдан кечкенлерге я да бири-бирине дарылмыш киби, аркъа чевирип тургъан, я да бири-бирине бакъып, пенджерелери озьара козь къыпышыр киби, бакъышкъан эвчиклери тизильмиш... Багъчасарай аралыкълары арасында ёлны адаштырмамакъ ичюн чокъ буюк бир меарет ве усталыкъ керектир.

Баш-Джадденинъ эки тарафында бири-бирине даянып, тирелип, янтайып ве бири-биринен къолтукълашмыш киби, эски тюкянчыкълар, къавелер, фурунлар тизильмиштир ки, бунлар хастахане огюнде невбет беклеген о заманнынъ хасталарына я да, даа догърусы, джами огюнде тиленген акъсакъ, топал, чырпыкъ, солакъ, сокъур, сагъыр ве саир тюрлю алиль, сакъат тиленджилерге бенъзерлер. Оларнынъ ичинде артыкъ бир аягъынен къабирге сокъулгъан ве таягъына даянып: «Ал-л, киттим, ал-л йыкъылдым! Тутунъыз, йыкъыладжагъым!» — деп, сонъ куньлерини яшагъан, уфурьсенъ йыкъыладжакъ киби, ихтиярларгъа бенъзегенлери олгъаны киби, «тийме манъа, шимди устюнъе аварым!» — деп тургъан тюкянчыкълар да бардыр. Бунлар тыштан корюништир...

Оларнынъ ичи къоба киби къаранлыкътыр, чюнки бу тюкянларда пенджере пек сийрек корюльген шейлерден олып, олгъанлары да козьлерини юмып юкъусырар киби туралар, чюнки онларнынъ эксерисининъ джамлары я асла къоюлмагъан я да къоюлса да къырылгъан ве бу тешиклерге раст кельген шейлер, меселя, улпакълары саркъкъан ястыкълар, джиневиз кунюнден къалма чул-чубурлар ве бунъа бенъзер шейлер тыкъатылгъандыр.

«Къобалар» ичинде эснафлар яни: къыршавджы, къалайыджы, тенекеджи, куркчи, къалпакъчы, кийизджи, чарыкъчы, къайышчы, аякъкъапчы, демирджи, къуюмджы, йипчи, бешикчи ве дигерлери чалышырлар. Онларнынъ ичинде шегрит ве къальфасы[1] булунгъанлары пек сийректир, чюнки эснаф озь кечинмесини зоргъа чыкъарыр ве онынъ ишлеп чыкъаргъан малы Багъчасарайдан чокъ узакъ китемез. Шойле ки, фабрика эм дюльбер, эм уджуз къазанлар япар, бакъырджынынъ ясагъан къазаны онынъле бой ольчешемез, чюнки фабрика къазаны енгильдир ве бу енгиллиги саесинде куреште о агъыр эснаф къазаныны йыкъар я да тюбюни тешип ташлар...

[1] Шергит ве къапьфа – уста янында огрениджилер, шакирдлер.

Бу кейфсиз зенаатханечиклерден чыкъкъан дигер маденлер де айны бунынъ кибидир. Онлар орта асырларда кечселер де, лякин йигирминджи асырда кечмейлер, онынъ ичюн бу кучюк эснафкъа кечиниш гъает де агъыр.

Багъчасарайда Къырым ве ондан тыш базарларгъа кечкен мамулятнынъ энъ биринджиси – мешин, сахтиян олып, буны асыллап чыкъаргъан табакъ эснафы энъ къуветли бир эснаф сайылыр...

Иште, табаналар. Баш-Джадде иле бой-боюна Багъчасарай дересининъ ортасындан Чюрюк-Сув акъар. Чюрюк-Сув бу шеэрнинъ «канализациясы»дыр. Онынъ эки тарафына къурулгъан куньлеринден башлап, та йыкъылгъангъа къадар кунь корьмеген, авасы исе сонъ дередже сасыкъ, озьлери исе басыкъ, дым къаранлыкъ табаналар тизильгендир. Бу табаналар бир такъым аджыларнынъдыр. Бу аджылар озьлерининъ байлыкълары саесинде кучюк эснафкъа къаршы конкуренция ачар, онларны харабиетке огъратырлар ве ниаетинде исе, бу харабиетке огърагъан кучюк эснаф озь кучюни аджыларгъа сатмакъ меджбуриетинде къалыр.

Эснафлар умумиетле эки табакъагъа болюнир. Кучюк эснаф ве агъния табакъасы. Бу агъния табакъасы учь-беш ве даа зияде къальфа ве шергитни истисмар этерлер. Онларнынъ Кача ве Бельбек озенлери бойларында багъчалары да бардыр. Бутюн эснафлар машина не демек олгъаныны бильмезлер. Табакъ эснафынынъ энъ буюк «машинасы» — табакъ япрагъы дёгюльген кедиктир ки, бу та туфан кунюнден къалма энъ иптидаий бир кедиктир.

Эр эснафнынъ бир «уста башы» олып, булар эснафнынъ селефнамесининъ омюрге кечирильмесине незарет этер ве селефнамеден тышкъа чыкъкъанларны «ёлсуз» быракъыр яни джезагъа огъратырлар ки, бу джеза мувакъкъат бир заман ишке чыкъмамакъ ве саиреден башлап, «ёлсуз» къалгъан кишиге бойкот ве атта оны эснафтан чыкъармагъа къадар барыр.

Селефнаме яры диний бир низамнамедир. Онынъ баш хызмети къальфа ве кучюк эснафны зулум ве истисмаргъа огъратмакътыр. Уста башы эснафнынъ энъ зенгининден сайланыр ки, бу зенгин тек озь табакъасынынъ менфаатыны козьде тутар. Селефнаме саесинде ири буржуазия озь монополиясыны да яшатыр. Пек чокъ такъдирлерде кучюк эснаф уста башынынъ мусаадеси олмакъсыздан озь метасыны сатамаз ве иляхри...

Багъчасарайда алтмыш беш къадар къаве олып, бунынъ себеби эппи бир къысмы ханлы эди. Бу къавелерден бир къачы мустесна олмакъ узьре, къалгъаны эписи тенбель ятакълары олып, бу къаве саиплери озьлери де энъ тенбель кимселер эдилер. Метасы кечмей, ишсиз

къалгъан эснаф бу къавелерде топланыр, бош куньлерини мында кечирирлер. Онлар беклерлер. Бу къаве кошелеринде сигар савурып, беклерлер. Аз сёйлешир, чокъ сусарлар. Базан кярлыджа бир алыш-вериш япсалар, ичерлер. Сонъра керек къаведе, керексе озь «къобасына» чекилип, анда ымпыс-тымпыс отурыр, тюшюнир ве беклерлер. Лякин не беклерлер, не тюшюнирлер, буны озьлери де бильмезлер...

Мустесна къавелер учь дане олып, бунынъ биринджиси Шейтан-Чаршысындаки «Шаркъ» къавесидир. Бу зиядесиле табакъ эснафы агъниясынынъ тиджарет ве сиясет клубыдыр. О заманнынъ бутюн бейнельхалкъ меселелери мында чезилирди. Энъ буюк сиясетчиси исе Багъчасарайда «Столыпин-2» намыны къазангъан ве табакъ эснафынынъ уста башы – Аджы-Лёмандыр. Бу Аджынынъ сиясеттен не дередже дем ургъаны шу мисальден анълашылыр. Меселя, газетада мюреттип хатасы оларакъ «пароход» сёзюнинъ бир арифи баш ашагъы тюшер, Аджы-Лёман исе этрафына топланып газета динълегенлерге маналы-маналы бакъып: «Харфнинъ баш ашагъы тюшмеси, шу пароходнынъ батмасына аляметтир!» — дер.

Экинджи мустесна къаве «Авропа» къавеханеси олып, мында Исмаил бей озю де тешриф буюрыр. Бу къаве Тюркиеде тасиль корьген ве тюрк газеталары окъугъан «Фатих-Джамиси»нде дерс алгъан Истанбул денбеллерининъ клубларыдыр. Мында «Къаракозь» де, «Молла Насреддин» де окъулыр ве бу къызыл фесли затлар, атта Тюркиедеки «Мевляна», «Бекташий» ве саир текиелер киби бир текие къурмакъ ве онынъ адыны да «Гъор-Гъорий» текиеси къоймакъ истей эдилер ки, адындан да анълашылдыгъы веджихле, текие ибадети гъара-гъуранен кечеджек эди.

Учюнджиси Топал-Азамнынъ къавеси олып, мында Тарпи-Асан, Аджы-Эмир, «Зынджырлы» мудеррислери ве саир дин ве ислям векиллери топланырды. Бу къаве, бу сюретле энъ мутаассиплернинъ клубы эди...

Базан эснаф тюкянынынъ алдындан бир «марушке» кечер, онлар авы ичинде беклеп де чибин я да бир къуртчыкъ къанатынен илишип кечкен бий киби, тюкянындан башыны чыкъарып, бу «марушке»нинъ артындан бакъар ве о козьден гъайып олып киткен сонъ, башыны бургъалап, ене эски отургъан ерлерине къайтырлар. Бу баш бургъалавны эки манада анъламакъ мумкюн: бири – ой да дызман марушке!, дигери – хайыр, беклегеним бу дегиль... — демектир.

Багъчасарайда юксек минарели джамилер олгъаны киби, минареси чочамий торгъай киби, чочайип тургъан я да бус-бутюн минаресиз джамилернинъ сайысы къавелернинъ сайысындан чокъ аз дегильдир.

Бу джами чокълугъы ве айны заманда бир къач текие булунмасы мында афуз, мазин, къайым, имам, хатип, софу, шейх ве дигер дин хадимлерининъ номайлыгъына делильдир. Онларнынъ кечинишлери пек рааттыр, чюнки халкъ онларны вакъыф, эв ве тюкян киралары иле беслер. Догъсанъ, онлар адынъы къоярлар, эвленсенъ никяхынъы къыярлар, хасталансанъ «окъурлар», ольсенъ олюнъи ювар, дженазе намазыны къылыр ве мезаргъа къоярлар...

Алыш-веришчилер де чешит къысымларгъа болюнирлер. Онларнынъ ичинде къоюн ишкенбесини таякъ уджуна такъып саткъанлардан башлап, Аджы Муждаба киби миллионерлер бардыр. Табий, бу алыш-веришчилернинъ 90 файизини кучюк алыш-веришчилер тешкиль этер.

Медений ишлер пек айнорлыдыр. Иште сизге макътавлы бир «усул-и-джедит» мектеби. Басыкъ бир бина. Бунынъ эснаф тюкянчыгъындан буюк бир фаркъы ёкъ. Фаркъ тек шурасында ки, мында эснафнынъ тезьясы[1] ерине узун ралелер ве бир де къара тахта бардыр. Оджанынъ минбери устюнде, диварда, фалакъа асылы турур. Фалакъа орта асырдан къалма бир джеза алетидир. О уджлары къошулып багъланъгъан эки таякъ олып, оджа эфенди «къабаат ишлеген» баланынъ аягъыны таякъларнынъ арасына къыстырыр ве табанларыны тёпеге котерип, бар къуветинен чубукъ я да орьме къамчынен бу табанларны хашлар... О кучюк «джанийлер» къуйругъындан тутулгъан бир кесертки киби, бургъаланырлар, ниает, оджа ёрулгъан сонъ, фалакъадан азат олурлар.

Бу мектеплерде окъулгъан дерслер: Къуръан, теджвит[2], ильмихал[3], ховадже-и-субьян[4] ве бираз даа язы-сызыдыр.

Усул-и-къадимнен[5] усул-и-джедит[6] арасындаки эсас фаркъ тек шекильде олып, мундериджесинде балабан бир фаркъ ёкътыр. Яни усул-и-къадимде бала дёрт йылда къара[7] таныса, усул-и-джедитте эки йылда таныр. (Мен усул-и-джедитнен окъудым, фалакъагъа огърамасам да, лякин Багъчасарайнынъ Кёр-Афузы аз къала къулагъымнынъ бирини чыкъарып ала язгъан эди).

---

[1] Тезья (тезгях) – станок.

[2] Теджвит – Къуръанны ифадели ве догъру окъув дерслери.

[3] Ильмихал – диний къаиделер дерслери.

[4] Ховадже-и-субьян – XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башларында балалар ичюн чешит илим дерсликлери.

[5] Усул-и-къадим – эски усул окъутувы.

[6] Усул-и-джедит – янъы усул окъутувы. Бунъа даа «савт-и-усул» дерлер. Яни араб арифлеринен окъув огренгенде, созукъ арифлерни къошып окъумакъ. Бойле усул иле арапча язув-сызувны даа къолай ве бир къач дефалар тез огренмек мумкюн.

[7] Къара – бу ерде «язув» манасында.

Багъчасарайда алий мектеплер, яни «вуз»лар дахи олып, бунларнынъ энъ мешхуры «Зынджырлы-Медресе»дир. Бу медреселер юкъарыда сайып кечтигимиз диний хадимлернинъ янъы кадроларыны азырларлар...

Багъчасарайнынъ аджаибат ве гъараибаты даа пек чокъ исе де, лякин биз бу къадарнен иктифа этип, онынъ меркезиндеки Туз-Базарында бираз токътайыкъ...

— Ишкембелер!

— Баллы-бузлу макъсымам бар! Отуз эки тишинъ Аллагъа эманет!!!

— Сыджагъына буюрынъ, агъам, эй!

— Койдеш, чарыкъларым чокъ къавийдир, къыркъ йыл кийсенъ, тешемезсинъ!

— Дженазе намазынынъ севабына къаст эткенлерге, севап азимдир![1]

— Менден де алынъ!

— Ой аячыкъларым бар эй!

— Дал басты кираз, топу эки шагъа![2]

... Иште, Яшлавнынъ дели Сеити, Абдульваапнынъ къавеси огюнде давлусыны ерге къойып муштери беклеген чиберекчи онынъ ким экенини бильмей, давлусынынъ къалпагъыны ачып: «Буюрынъыз, койдеш!» — дей. Сеит «буюра» ве отуз-къыркъ чиберек ашагъан сонъ, турып ките ята. Чиберекчи:

— Койдеш, парасыны бермеге унуттынъыз, — дей.

Сеит исе ондан джиддий бир чырайнен:

— Дженнетте давулны ким чаладжакъ я? – деп сорай.

Меселе анълашкъан сонъ, чиберекчи джелькесини къашый...

Иште, Таз-Осман... Тюкянында секиз къуман, алты чанакъ, еди къошкъулакъ ве саире. Муштери козьлей...

Иште, онынъ тюкяны устюнде Аджы Муждабанынъ тюкяны... Аджы агъа даа янъы саргъан сигарыны пармакълары арасына къыскъан, о ерден тютюнини савурып бириси кечмесини беклей. Ниает, сигарыны думанлатып, сёгюне-сёгюне дели Эмир-Али кече.

— Эмир-Али, къана берчи атешчигинъи!

Дели Эмир Али титрек элинен атешини узата ве Аджы сигарыны думанлата. Яшлардан бири Аджы агъадан:

— Аджы-агъам, сени чокъ зенгин бир адам дейлер, догърумы шу? – деп сорай.

Аджы медине фукъареси киби бир чырай ясай ве фукъаре бир адам экенини анълатмагъа башлай:

---

[1] Дженазе мерасимине давет.

[2] Ша (шах) – бу ерде «капик» манасында.

— Ёкъ, къардашчыгъым, мени зенгин дейлер амма, бу ялан. Меним нем бар? Демир ве баккал маллары складчыгъым, элли бинъ пуд къадар богъдай алгъан анбарчыгъым, Акъмесджит янында бир койчюгим, Акъмесджитте бир кварталчыгъым, беш десятина къадар кучюк бир багъчачыгъым, мында ве Фоти-Салада бирер тюкянчыгъым, эвчиклерим ве саир уфакъ-тюфек шейчиклерим бар...

Шай я, Аджы агъа чокъ «фукъаре» бир адам. Эгер бираз аллытакъатлы олса эди, ич о дели Эмир-Али киби, бир тиленджиден атеш тиленирми эди?

Сиз онынъ насыл байыгъаныны сорарсынъыз. Байлар насыл байырлар? Учьке алыр, бешке сатар. Халкънынъ ихтияджынен файдаланыр, халкъны талар, копектен де фена агъыртып талар. Алдатыр, ишлетир ве чалыштырдыгъы кимсенинъ акъкъынынъ буюк бир къысмыны кесип алыр...

Онынъ къомшусында софу Алининъ тюкяны бар. Софу ишкембеджиден алгъан дёрт шалыкъ ишкембени парчалап азырлагъан сонъ, эски бир легенни ала да, оны бир таякънен давул киби чокъмарлай. Туз-Базарынынъ бутюн мышыкълары бу давушкъа миявлашып келе ве софунынъ берген ишкембелерини ашап дагъылалар. Бундан сонъ, софу Али йигирми сажень авлагъындаки къаведжи Къадыргъа багъыра: «Къадыр! Къадыр!!!» Къадыр къавеси огюне чыкъа ве башыны узатып бакъа. Софу шаадет пармагъыны котере, сонъра элинен оджакъкъа джезве тыкъкъан киби япа, яни бунынъле «бир къаве» демек истей. Къадыр бу «телефонны» анълай ве иджрасына бакъа...

Туз-Базарнынъ устюндеки Аджы-Абланынъ «озь падишасынынъ козюне кирмек ичюн» яптыргъан казармалары, онынъ астындаки чарыкъчы тюкянджыкъларыны эзер киби, басып туралар. Аджы-Абла чокъ зенгин ве «мерд» бир адамдыр. Онынъ ады та «Гульбуни-ханан»[1] эсерине кирген!

... Юкъарыдан бир атлы фаэтон келе, онынъ ичинде Исмаил бей Гаспринскийнен Аджы-Эмир эфенди яслана берип отургъанлар. Онлар Санкт-Петербурга кителер. Гаспринский анда Аджы-Эмир эфендини 2-нджи Николайнынъ узурына чыкъараджакъ...

... Иште, ашагъыдан эки атлы файтоннен Багъчасарай галавасы Сулейман бей Къырымтаев чыкъа, о Управагъа ките, анда онынъ иши бар. Яни кучюк эв саиплеринин устюне къоюлгъан налогны арттырып

---

[1] «Гульбуни ханан» (Ханларнынъ гультереги) эсери 1811 сенеси Халим Гирай тарафындан язылып, 1870 ве 1909 сенелери эки дефа Истанбулда нешир олунгъандыр. Экинджи неширини Абляким Ильмий азырлап, китапкъа чешит къошма малюматлар кирсетип, изаатлар бергендир.

байларынкини эксильтеджек, ораза тутмагъан яшларны «тыймакъ» ичюн бу хусуста Багъчасарай улемасына инструкция береджек ве саире киби «хайырлы» ишлерде булунаджакъ...

... Иште, юкъарыдан околоточник[1] Кузьманен бир де посмыйыкъ городовой[2] келе. Онлар тюкян оглерининъ сипирилип-сипирильмегенини тефтишлейлер. Кузьма чарыкъчы эснафынынъ энъ фукъарелеринден сайылгъан Патош-Абланынъ тюкяны алдында токътай, ёлны тешкере. Патош-Абла тюкяны алдыны сипирип суварса да, лякин буны ёлнынъ ортасына, яни озь сынъырына къадар япкъан. Онъа ёлны та Аджы-Муждабанынъ къалдырымы тюбюне къадар сипирмек керек экен... Шай, я ничюн Патош-Абла озь тюкяны алдыны сипиргенде, Аджы агъа киби бир «фукъаренинъ» тюкяны алдыны да сипирмесин?

— Ах, ты мерзавец, Патош! Ах, ты татарская лопатка! Ах, сукин ты сын!

Бу мюнаджатнынъ ниаетинде Кузьма дефтерини чыкъарып, он беш рубле штраф яза... Патош-Абла ичюн он беш рубле бермек, тюкянындаки бутюн «малыны» кедиклеринен бирге гъайып этмек демектир. О агълайджакъ киби бир чырайнен, озюнден эки къат бойлу ве секиз къат мазаллы Кузьманынъ бетине кулип бакъа ве къойнуны акътарып, сермия деп сакълагъан бешликни онынъ авучына къыстыра... Кузьма дефтерине язгъан шейлернинъ устюни къаралай ве башкъаларыны ыштрафламакъ ичюн ёлуны девам эте...

Патош-Абла озюнинъ арыкъ джакъларыны ве арыкъ юмрукъларыны сыкъа... Кузьманынъ пешинден бакъа-бакъа да сонъра эм джакъларыны, эм де юмрукъларыны бошатып, башыны бургъалай. Бу бургъалавны да эки манада анъламакъ мумкюн, яни бу баш бургъалав я «сени падишанънен берабер ерге баткъанынъны не заман корер экеним?!», я да «кене де олса, Кузьма яхшы адам, он беш кумюш ыштрафны бозды да, беш кумюш къапар алды, амма пристав[3] озю олгъан олса, йигирми беш кумюш ыштраф яхут да он кумюш къапар алыр эди» — демек ола...

Сонъра Патош-Абла барбос копекнинъ тишинден къуртулгъан бир тараш киби, озь «къобасына» чекиле ве тезьясы башына отурып, козьлерини тышкъа тикип, тюшюне ве беклей... Тюкяны огюнден кечкен эр кес онъа Кузьма олып корюне...

Иште онынъ тюкяны огюнде бириси пейда олды... Кузьма!.. Хайыр,

---

[1] Околоточный – чар русиесинде полис унваны. Шеэрнинъ бир джаддеси яхут мааллесининъ незарет буюги.

[2] Городовой – чар русиесинде полис унванларынынъ энъ ашагъы басамагъы.

[3] Пристав – чар русиесинде бир кучюк районнынъ полиция начальниги.

Кузьма дегиль, «Терджиман» сатып кельген чолакъ Садыкъ экен.

— Абла-агъам, газет аладжакъсынъызмы?

Патош-Абла башта алмайджакъ ола, лякин сонърадан «Русиеге къаршы дженк ёкъмы экен?» яхут да «бельки, Николайнынъ тахтыны девиреджек киби бир шейлер бардыр» — деп, умютленип, «Терджиман»ны ала ве эджелемеге башлай...

Онынъ «Терджиман» алгъаныны корьген Аджы-Муждаба, яваш-яваш хырсыз мышыкъ киби, Патошнынъ тюкянына кире ве бедава газет хаберлеринден динълей. Патош эджелеп:

«Ресмий. Бухара ханы дженап азрет муневер Мир Сеид Абдуллахат ханнынъ асар-и-диянетперверлеринден олмакъ узьре къалем язысы Багъчасарай басмаханесине буюк къытъа келям-шерифлерден бинъ адет азырланмасыны сымарыш буюрдылар. Ишбу келям-къадимлер Мавераннахр[1] мектеплерине вакъыф этиледжектир»...

Патош газетни буклей. Аджы-Муждаба сигарыны якъмакъ ичюн атеш къыдырып ките...

Эснафта иш ёкъ, алыш-вериш ёкъ... Онлар, бу патошлар, арада-сырада кузьмаларгъа къапар берип, аджы-муждабаларнынъ сигарларыны якъып, арада-сырада Къадыргъа «телефон»нен къаве сымарлап, озь «къоба»ларына чекилип беклейлер... Арада-сырада «Терджиман»ны эджелеп, онда беклеген шейлерини араштыралар. Ве энъ сонъу олелер... Делляллар чаршы бою: «Дженазе намазынынъ севабына къаст этенлере севап азимдир!» — деп багъыра, онларны бири-бирининъ дженазесине чагъыра, мазинлер, къайымларнынъ: «Аллах рахмет эйлесин дегенлерге, хакъ рахмет эйлее!» — деген давушлары шеэр аралыкъларыны ве Багъчасарайнынъ дженюбиндеки мезарлыкъ боюны янърата... Имам онынъ мезары башында ясин окъуп хатим эте, телькъин бере. Мазин дженазеге кельгенлерге садакъа дагъыта. Усул-и-джедит мектеплери «Зынджырлы»гъа, «Орта-Медресе» ве «Хан-Медресе»сине сохта, бу медреселер исе, эснафнынъ дженазесини къылмагъа, «учю»ни, «къыркъы»ны, «йылы»ны бермеге имамлар, мазинлер етиштире...

Туз-Базарында ве бутюн Багъчасарайда омюр кене эвельки киби ките. Аджы агъа сигарыны якъмагъа деп тюкяны алдына чыкъып беклей... Эснаф иш, ве иш тапкъанда, алыш-вериш беклей...

Ниает джиан муарребеси башлай. Эснаф баллары, койлюлер Николайнынъ сюнгюси алтында дженкке ките ве Карпатларда, Герман сынъырларында олелер...

---

[1] Мавераннахр – Сырдарья ве Амударья озенлерининъ арасындаки топракъларнынъ эски ады.

Халкъта даа буюк бир кесатлыкъ башлай, анайлар огъуллары ичюн агълайлар...

Ах, сиз анайлар, анайлар! Сизден даа хор, даа мазлум, даа джаиль бармы экен? Сиз не озюнъизни куньге косьтересинъиз, не де озюнъиз кунь коресинъиз... О акъкъашларда башларына фес кийсетильген къабир ташлары бу хорлукъ ичинде веремден ольген сиз, анайларнынъ, къабирлери дегиль де не?! Кузьмалар сизин ходжаларынъызны эзе, ходжаларынъыз сизлерни эзе, амма сиз эр шейге къатланасынъыз, джандан севген эвлятларынъыз «ерге батсын Николай!» огърунда ольгенден де, сиз сусып агълайсынъыз ве баштан аякъ фередже, марама кийип, мезардан къачкъан кефинли мевталар киби, санки аякъларынъыз астында копчечиклер бардайын салмакънен тайып, озюнъизнинъ юргенинъизни белли этмейип, сессиз-солукъсыз Багъчасарайнынъ тенха аралыкъларында юресинъиз... Ходжаларынъыз оле... Тул къаласынъыз, ачлыкъ чекесинъиз, арыкълап чантырлашасынъыз. Делляллар байрам намазларындан сонъ: «Къапанып къалгъанларгъа беринъ садакъа!» — деп векялеттен тилене... Сизин элинъизден исе, сессиз-солукъсыз агъламакътан башкъа, ич бир шей кельмей. Бу не, бу? Аятмы, олюмми?

... Ах, сиз анайлар, анайлар! Кунешке дарылып онъа терс чевирильген эвлеринъиз ичинде догъургъан къызларынъызны да озьлеринъиз киби япасынъыз. Башларыны къапудан чыкъартмайсынъыз, чыкъарсалар, сёгесинъиз, даа да олмаса, сачындан чеке ве, ниает, сюмсюклейсинъиз! Он дёрт яшына кельгенде, къызларынъызгъа фередже, марама кийсетесинъиз, онлар да сиз киби, не озьлери кунь коре, не де куньге озьлерини корьсетелер... Он алты яшында онларны ходжагъа бересинъиз, онларнынъ яш ходжаларыны кузьмалар хорлай, онлар да сизин къызларынъызны хорлай. Иче келе, дёгелер. Озьлери олелер, къызларынъыз да тул къала, озь къызларыны тамам анасындан корьгенлери киби осьтюрелер.

... Эр бала догъурасынъыз... олар да, о гъариплер де, патошлар олып етишелер... Зулум ве хорлукълардан къуртараджакъ, раат бир омюр береджек сизни куньге ве кунни сизге косьтереджек бир кунь кельмейджекми?!!

Багъчасарайны къуртараджакъ, онъа джан, хаят береджек саат не заман чаладжакъ?!!

1931с.

Умер Ипчининъ икяелеринде расткельген базы сёзлернинъ анълатмалары

Аб-и-хаят – хаят суву (эфсане ве масалларда расткепине)
Алиль – сакъат, зайыф
Аджаибат ве гъараибат – худжур шейлер
Баккал – (бакалейщик)
Вари – киби, шу тарзда
Диянетпервер – динсевер
Иктифа этмек – кяфи корьмек
Ишкембе – айван ичеклери (потроха)
Кепям-къадим – Къуръан
Къуюмджы – (ювелир)
Къыршав – (обруч)
Мета – мал (товар)
Мешин – тери
Мувакъкъат – вакъытынджа
Мустесна – истисна
Мутаассип – (фанатичный)
Мюнаджат – дува (бу ерде мыскъыл тарзында)
Мюреттип – (полиграф. наборщик)
Неджат – къуртулыш
Нусфие – яры (бу ерде ярым алтын)
Окъсип агъламакъ – ах чекип, ичин-ичин
Селефнаме – низамнаме (устав)
Солукъ алмакъ – нефес алмакъ
Тенха – бош, кимсесиз
Туфан кунюнден къалма – бу ерде: эски заманлардан къалма
Уллакъ – пуф (русча: пух)
Фередже – япынджа
Харабиет – бу ерде: банкрот
Ченгель – ыргъакъ (крючок)
Джиневиз – Генуэз
Шаадет пармагъы – указательный палец
Эхли ислям – мусульман халкъы
Ягъмурлыкъ — плащ

Фахише

(5 пердели, 6 левхалы пьеса)

ИШТИРАК ЭТКЕНЛЕР:

Б е к и р – койлю, орта аллы, 35 яшларында.

С е л и м е – онынъ къарысы, 28 яшларында.

Э н в е р – оларнынъ огълу, 7 яшында.

А л и – Бекирнинъ къомшусы, узун бойлу, арыкъ, 50-55 яшларындаки киши.

З и б и д е – Алининъ къарысы, алчакъ бойлу.

Е ф е т Ш о р б а д ж ы – комиссионер, шишман бир адам.

В е л и – онынъ языджысы, 23 яшларында.

К о й л ю С е и т.

1–н д ж и к о й л ю.

2–н д ж и к о й л ю.

Э к и к о й л ю д а а.

Д а ш к а.

М а р у с ь к а.

Ф а х и ш е л е р.

Эки фахише даа, ресторанджы, ресторан хызметчиси, бала, доктор, сельсовет реиси, музыкантлар, хастахане хызметчилери.

(Вакъиа 1923-24 сенелери Къырымнынъ бир коюнде ве Акъмесджитте кече).

БИРИНДЖИ ПЕРДЕ

(Бекирнинъ азбары. Сагъ тарафта эвге кирильген къапы ве пенджере. Азбарнен багъча ортасы хоранен айырылгъан. Сол тарафта амбар ве онынъ огюнде къую). Перде ачылгъанда, Бекир ящиклерге армут тизе, ящик устьлерини кягъыт ве тахтанен орьте. Али эв огюндеки басамакъта армут ашай. Узакътан Селименинъ сеси эшитиле.

С е л и м е *(йырлай).*

«Эр къасапта эт булунмаз
Алма – армут сергиде.
Гидер айныкъ, гелир сархуш
Саат алты – едиде.
Базар-базардан гезерсинъ,
Буламадынъ араба,
Малынъ-мулькюнъ сатып ичтинъ,
Ракъы иле шараба...»

А л и *(динъленип)*. Селименинъ сеси яхшы... Мына, бизим Зибиде хич йырлап оламай. Догъруси, мен яхшы йырласалар динълемеге север.

Б е к и р *(янындаки шишеден ракъы ичип)*. Сеси яхшы, лякин... *(ящиклерни сырагъа тизип)* Базаргъа сиз де кетеджексинъиз, дегильми?

А л и. Алып кетсенъ, Бекир, кетеджегим... Къышлыкъ балаларгъа урба, фелян алмакъ керек.

Б е к и р. Керек дейсинъизми?.. *(кулер)* Ха-ха-ха... Эфенди, мен сизинъ шеэрге не ичюн шай сыкъ-сыкъ баргъанынъызны билем...

А л и *(этрафына бакъынып)*. Тс... Бекир!

Б е к и р. Биз, Ибраимнен берабер Кантарныйнынъ башындан кечкенде, сизинъ кезгенинъизни корьдик. *(кене ичип)* Лякин, эфенди, мен айтмам.

А л и *(бакъынып, Бекирнинъ янына келир)*. Мен де сени корьдим, лякин мен де айтмам.

Б е к и р. Догърусыны айткъанда, эфенди, бу иш сизге ярашмай, джемаат дуйса яхут да, оджа ханымгъа барып сёйлеселер...

А л и *(бакъынып)*. Тс, Бекир, бала келе...

(Энвер, элинде сепет, келир)

Э н в е р. Анай, сорай даа джыяйыкъмы?

Б е к и р. Етер, джыйманъыз... Бар, сен эки селе тобан кетир де арабанынъ астына ерлештир.

Э н в е р *(кете, сонъ токъталып)*. Анай айта, бабанъ санъа пальто аладжакъ, – дей.

Б е к и р. Аладжагъым, сонъ.

Э н в е р. Бир де пионер галстугы алса, бабай!..

А л и. *(Энверге)*. Оны не япаджакъсынъ?

Э н в е р *(косьтерип)*. Мына, шай этип бойнума багълайджагъым, пионер оладжагъым...

Б е к и р. Яхшы, оны да алырым. Айды, бар, тез, къыбырда бираз.

Э н в е р *(багъчагъа кирип кете, сеси эшитиле)*. Анай, артыкъ джыйманъыз, пионер галстугы да алырым, деди.

А л и *(Бекирнинъ янына келип)*. Бекир... Э, Бекир!

Б е к и р. Не бар я, эфенди?

А л и. Зибидеге айтмазсынъ, я?

Б е к и р. Айтмам. Лякин сиз де меним ичюн кимсеге... «ни слова»...

З и б и д е *(арттан къычкъырып)*. Бекир! Бекир! Эфенди агъанъ сиздеми?

Б е к и р. Джуринъиз, оджа ханым, эфенди мында, бизде...

(Зибиде кирер)

А л и *(онынъ къаршысына чыкъып)*. Эбет, Зибиде, мен мына мындам...

З и б и д е. Бутюн койни къыдырдым, анавы Исмаилнинъ копеги аз къалды тишлей язды... Къана сен шезрге бу сыфатынънен кетеджексинъми... Баргъан еринъде отура къаласынъ. Айды, джурь, азырланмакъ керек...

Б е к и р. Онъа азырланмакъ не керек я? Арабагъа минер, джуре берирмиз ёлумызгъа.

А л и *(кулип)*. Биз, Зибиде, джуре берирмиз ёлумызгъа.

З и б и д е. Ёкъ, ёкъ! Айды, чамашыр денъиштирсин. Эм шимди шезрге шай, кетильмез, масхара этерлер.

Б е к и р *(армут сепетини узатып)*. Оджа-ханым, дюгенее буюрсанъыз.

З и б и д е. Дюгенелеринъиз бу йыл арув болгъан... *(Алиге)* не бурунынъны салландырдынъ? Ал, аша сен де!

А л и. Алайым, Зибиде... *(алыр, джебине де къояр)*.

Б е к и р. Бу йыл тыр-тыр да ёкъ эди, бурчакъ да урмады.

З и б и д е. Мубарек кузь мевсими, пек берекетли опа...

А л и *(ашап)*. Северим, Зибиде...

З и б и д е. Не дейсинъ?

А л и. Северим кузь мевсимини, Зибиде...

З и б и д е. Сен северсинъ! Тувар киби, ашанмагъа шей чокъ тапыла да!.. Айды, джурь! *(Алини тюртер)*.

Б е к и р. Кечикменъиз, кечке къалмайыкъ.

З и б и д е. Кечикмез, *(тюртип)* джурь, айды! *(кетерлер)*

(Бекир ящиклерни сырагъа тизер. Элинде бош сепетлернен Селиме кирер)

С е л и м е *(сепетлерни ташлап)*. Дюгенеден эки кучюк терек даа къалды, бареме оны да джыйгъан олсакъ...

Б е к и р. Шимдилик турып турсун, бир даасына къалсын.

С е л и м е. Я, эфенди къайда кетти?

Б е к и р. Шимди келеджек, оджа-ханым келип, алып кетти.

С е л и м е. Билесиньми не, эв? Багъчаны котерген сонъ, бир сыгъырчыкъ алайыкъ да...

Б е к и р. Сыгъыр дейсинъми?

С е л и м е. Эбет, сыгъыр...

Б е к и р. Даа атларнынъ борджуны берип битирмедик.

С е л и м е. Я, сен оны берип битирмединъми? Даа кеченлерде банктан да пара алдым – дей эдинъ де?..

Б е к и р. Банктан да алдым, лякин кене битмеди.

С е л и м е. Я, опарны не яптынъ? Эм яз бою шеэрге махсул ташыйсынъ, ёкъсам, опарны да?!.

Б е к и р. Эбет, опарны да ичтим! Сонъ не дейджек оласынъ?

С е л и м е. Бойнумыз урулгъан экен де... Мен десе, гедже-куньдюз чалышкъанымызнынъ бир ферахыны корермиз, ич олмагъанда борчтан къуртулгъан сонъ, бир де сыгъыр алырмыз – дей эдим.

Б е к и р. Айды, чокъ зырылдама! Мен не япкъанымны озюм билем.

С е л и м е. Озюм билем, экен! Халкъ, анда, сен шеэрге барсанъ, иче – дейлер... Сонъ, къызларнен де...

Б е к и р. Зырылдама – дейим! *(турып)* Иче – дейлер экен! Кимнинъ парасыны ичкеним?!

С е л и м е *(агъламсырап)*. Мен десе, тишими-тырнагъымы сёкип раат яшайджакъмыз, эльге мухтадж олмайджакъмыз – деп, къувана эдим. *(агълар)*

Б е к и р. Етер, айды! Кель тут, юклейик. *(озю ящикнинъ бир башындан тутар, Селимени беклер)*

С е л и м е *(козьлерини сюртип)*. Япма артыкъ, ичме... халкъ тилине тюшмейик.

Б е к и р. Меним ичкеним ич бир кимсенинъ иши дегиль!.. Кель, дейим санъа! *(Селиме ящикни тутар)* Гузель тут. Котер! *(алып эв артына кетерлер)*.

(Алинен Зибиде кирелер. Алининъ башында къалпакъ).

З и б и д е. Анъладынъмы? Шеэрге баргъанынъ киби, догъру Нимет эфендининъ эвине бар. Бу сархушкъа къошулып джурьме!

А л и. Ёкъ, ёкъ Зибиде...

З и б и д е. Онынъ акъкъында халкънынъ айтмагъан шейи ёкъ. Бир кере сени де...

А л и *(абдырап)*. Мени дейсинъми?

З и б и д е. Не козьлеринъни акъайттынъ? Сенинъ де къыз пешинден кезгенинъни корьгенлер.

А л и. Тёвбе де, Зибиде, тёвбе де!

З и б и д е. Корьмеселер, айтмазлар.

А л и. Валлахи, Зибиде, мен...

З и б и д е. Емин этме, анъладынъмы?

(Бекирнен Селиме бир ящик даа алып кетерлер)

З и б и д е. Догъру Нимет эфендининъ эвине барып, анда къалырсынъ. Эгер сенинъ шеэрге чыкъып кезгенинъни эшитирим...

А л и. Валлахи, Зибиде.

З и б и д е. Эгер эшитирим...

А л и. Мен... Зибиде...

З и б и д е. Сен меним айткъанларымы динъле. Ярын кене Бекирнинъ арабасынен къайтып келирсинъ. Бала хаста олмаса, мен озюм де кетер эдим, лякин...

А л и. Балагъа доктор кетирейик де...

З и б и д е. Оны не япаджакъсынъ?

А л и. Я дуадан файда олмай, дейлер де!

З и б и д е. Будала, озь хастанъа доктор кетирсенъ, сонъ санъа ким дуа яздырыр, э?

А л и. Шай олса, керекмей, Зибиде...

З и б и д е. Сен энди бус-бутюн шашырдынъ.

(Бекирнен Селиме кирелер)

Б е к и р. Айды, буны да алайыкъ да, сонъ араба янындакилерни юклермиз *(алырлар)*. Гузель тут – дейим санъа! *(алып кетерлер)*.

З и б и д е. Буларгъа бир ал олгъан. *(Алиге)* Манъа антерликни Халиль-акъайнынъ анав Акъмесджитте окъугъан къызынынъ устюндеки шейден ал. *(белиндеки шал арасындан бир парча чыкъарып)* Мына, бакъ, бойле къаверенкли олсун... Ма, гузель сакъла.

А л и *(парчаны алып, акъча кисесине къояр)*. Аршыны къачтан экен?

З и б и д е. Аршыны учь кумюш йигирми капик — дей. Секиз аршын аладжакъсынъ!

А л и. Арув. Сонъ даа?

З и б и д е. Балагъа да сыджакъ фанельден алырсынъ.

(Бекирнен Селиме кирелер)

Б е к и р. Ал да бер андан брезентни! *(Селиме эвге кирер)*.

З и б и д е *(Бекирге)*. Джаным, Бекир – эфенди агъанъа мукъайт ол.

А л и. Алла-Алла, Зибиде! Мукъайт ол деп, зар мен балам.

З и б и д е. Сен сус! *(Бекирге)* Урбалыкъ алгъанда, сен де бар, о ойле шейлерден анъламай.

(Селиме брезентни кетирип берир)

Б е к и р. Ат торбаларыны да чыкъар! (*Селиме кене эвге кирер. Бекир кетер)*

З и б и д е. Сен меним Бекир янында шай айткъаныма бакъып да, онынънен къошулып джурьме. Сонъ о да къарысына меним

антерлигимден алыр. Мен кийген антерден башкъасы киймейджек, анъладынъмы?

А л и. Я ненинъ къызы?

З и б и д е. Ана, мен де махсус онынъ кийген антеринден истейим. Сорасалар, манъа бакъып тиктирген – дерим.

А л и. Хи-хи... Зибиде...

З и б и д е. Аякъкъапнынъ да *(косьтерип)* падворы юксек олсун. Боюм юксек корюнир.

А л и. Хи-хи, Зибиде, юксек корюнир.

З и б и д е *(къойнундан акъча чыкъарып)*. Ма, ал, эфенди, акъчапарынъы. Еди червонс, гузель сакъла!

А л и *(алып сакълар)*. Еди, менде де бир, секиз...

С е л и м е *(торбаларны чыкъарып)*. Эфенди, меним сизге бир риджам бар эди.

А л и. Айтса, Селиме.

С е л и м е. Джаным, эфенди, Бекирге мукъайт олунъыз, ичмесин, халкъ оны...

З и б и д е. Эбет, бутюн халкънынъ тилинде о... Акъмесджитке барса, зиль-сархуш ичип кезе – дейлер.

С е л и м е. Мен оны, ат борджларыны берип битиргендир, — дей эдим. Шеэрге ташыгъан бутюн махсулатларыны ичкен... Банктан алгъан парасыны да ичкен...

А л и. Халкъ айтыр, Селиме... Эль авзына элли аршын без етмез.

С е л и м е. Озю де айта, ичем – дей. Андан да башкъа...

Б е к и р *(арттан)*. Селиме, Селиме, торбаларны кетир!

С е л и м е. Джаным, эфенди, мукъайт олунъыз шунъа... *(кетер)*

А л и. Арув, Селиме.

З и б и д е. Арув – деп сакъын онынъ пешинден кезме! Анълайсынъмы, кезме о сархушнынъ пешинден!

А л и. Арув, Зибиде. *(арттан Бекирнинъ «тыр-р-р-р, йеч» — деп, араба еккен давушы эшитилир)*

З и б и д е. Меним айткъанларымы унутма! Шеэрде гузель джурь. Шанынъны ташы. Раст кельген ерлерге сокъулма, раст кельген эрифлерге къошулма.

А л и. Мен, Зибиде...

З и б и д е. Аладжакъ шейлеринъни гузель бакъып ал, кеченлердеки киби, темиз къаве ерине арпа туттырып джибермесинлер. *(турып Алининъ къалпагъыны тюзетир)* Мына буны шай догъру кий. Нимет эфендининъ къарысына, къудапчеге – эписине селям сёйле. Айт, Зибиде ханым озю де келеджек эди, лякин бала хаста олгъанындан келип олмады – де.

А л и. Шай дерим, Зибиде...

(Бекир келип, къую янындан къопкъаны алыр)

Б е к и р. Азырсынъым? Айды, эфенди. *(Али турар)* Савлыкънен къалынъыз, оджа-ханым.

З и б и д е. Сагълыкънен барынъыз, Алла къолай кетирсин.

(Бекир пенджереге асылы пиджагъыны алыр)

З и б и д е *(Алиге)*. Сен де сагълыкънен бар. Анъладынъмы, догъру Нимет эфендининъ эвине тюш. Бакъ, эгер башкъа бир ерге баргъанынъны эшитирим...

А л и. Мен, Зибиде...

З и б и д е *(турып)*. Джурь, айды! *(кетелер)*

(Сахна артындан лакъырдылар эшитилир)

З и б и д е. Мин... Ана шай, аякъларынъны бу якъкъа къой... айткъанларымы унутма!

Б е к и р. Айды, савлыкънен къалынъыз.

З и б и д е. Алла къолай кетирсин!

Б е к и р. Айды, но! *(арабанынъ кочип кеткен гудюрдиси эшитилир. Зибиде, Селиме, Энвер сахнагъа бир аз чыкъып, араба пешинден озгъарып бакъарлар)*

С е л и м е. Кеттилер.

З и б и д е. Алла къолай кетирсин.

Э н в е р. Кетиририм – деди. Къырмызы, балабан бир галстук кетиреджек. Оны мына шай этип бойнума байлар. Сонъ *(джурип косьтерир)* бир, эки, учь!.. Сагъгъа дён!..

З и б и д е. Джаным бала, о да не я?

Э н в е р. Бумы? Оджамыз огретти, пионер-джурюши.

С е л и м е. Энвер, бар балам, багъчада къалгъан шейлерни джыйыштыр да, ал да кель!

Э н в е р. Барайым, анай *(кетип)* бир, эки, учь! Сагъгъа дён! Бир, эки, учь! *(йырлап)* Сергей поп, Сергей поп... *(кетер)*

З и б и д е. Мен де къайтайым эвге. Бала ялынъыз къалгъан эди.

С е л и м е. Отурсанъыз, мына армуткъа буюрсанъыз. *(армут сепетини онынъ огюне сюрер)* Антер сымарладынъыз, гъальба?

З и б и д е. Эбет, акъыз, джыйынгъа, тойгъа киймеге антерим къалмады да... Бир ерге чыкъаджакъ олсанъ, утанасынъ. Шимди эвельки киби тойлар, джыйынлар олмаса да, бирден бир урьметли адамнынъ къарысы олгъан сонъ...

С е л и м е. Догъру, оджа-ханым. Мен де сымарлайджакъ олдым. «Борджумыз бар, алалмайджагъым» — дей...

З и б и д е. Мен санъа, тувгъаным, эйилик олсун, — деп айтам. Сен къоджанъы бираз сыкъыштыр. Ондай шей оламы? Бала-чагъа саиби... Шезрге барса, болгъан парасыны ичип келе.

С е л и м е. Айтам, оджа-ханым, лякин меним айткъаныма къулакъ асмай.

З и б и д е. Озюнъде де бар, Селиме, озюнъде де бар. Джугенлерини бом-бош джибере бергенсинъ. Ама, мына мен къолума шай этип бекиттим. Бакъ я, меним сёзюмден тышкъа чыкъармы?

С е л и м е. Ёкъ, оджа-ханым. Бекир эфенди киби дегиль. Эм ойле япкъанда да бир шей олмай. Инсан озю бираз адам олмаса... Андан сонъ, эв арасында мабет олса... Къары-къоджа бир-бирини севип яшасалар... Башкъаларыны корьсенъ, сукъланасынъ. Бу манъа кунь косьтермей. Устюме джекире, ичип келип сёге. «Санъа эвленгениме пешманым», — дей. Зар мен онъа озюм истеп бардым. Зорнен бердилер.

З и б и д е. Асыл ойле адет олгъан. Мына мен де эфендини корьмей бардым, лякин насыл арув яшаймыз.

С е л и м е. Догърусыны айткъанда, Зибиде ханым, сиз озюнъиз де о къадар бахтлы олмасанъыз керек. Мына халкъ айта...

З и б и д е. Ким? Не айталар дейсинъ?

С е л и м е. Не керек я, мен халкънынъ эвини бозмакъ истемейим...

З и б и д е. Инсанны артындан ошеклемезлер, Селиме. Бильген шейинъ олса, эбет, айтаджакъсынъ.

С е л и м е. Мен кимсени де ошеклемейим.

З и б и д е. Мен санъа ошеклейсинъ демейим, лякин бильген шейинъ олса, козюмизге къаршы айтсанъ, даа эйи олур.

С е л и м е. Мен озь козюмнен корьген шейим ёкъ. Лякин халкъ айта, эфенди де шеэрге барса...

З и б и д е. Сонъ не япа экен?

С е л и м е. Къыз пешинден джуре экен!

З и б и д е. Сен, кадай, башта озь къоджанъа бакъ! Утанмайсынъмы сен, урьметли адамгъа ойле ифтира атмагъа?

С е л и м е. Мен сиз зорлагъанынъызгъа айттым. Догърусы, мен озюм корьмедим.

З и б и д е *(ачувланып)*. Озь козюнънен корьмесенъ, айтма! *(турып)* Нишаретлилер!..

С е л и м е. Сёгюнгенинъиз де не я, оджа-ханым?!

З и б и д е. Сёгюнирим я, чыкълы этек!

С е л и м е. Оджа-ханым, вай, сизге не олды я?

З и б и д е. Бекир келир, мен сенинъ сачларынъны джулкътырырым! Токъта сен!

С е л и м е. Вай, оджа-ханым, бильген олсам, аслы айтмаз эдим. *(Энвер келир, динълер)*

З и б и д е. Алла бойнунъы урсун, кяфир! Бир даа эвинъе де аякъ басмам! Бакъ сен онынъ бефтаныны!..

С е л и м е. Къаргъаманъыз, оджа-ханым, мен яман бир шей сёйлемедим де?

Э н в е р. Къоркъма сен анай! Оджамыз, Алла ёкъ – дей. Урмаз о сенинъ бойнунъы...

З и б и д е. Тёвбе де, сен де кяфирнинъ баласы! Тилинъ къурусын!

Э н в е р. Сенинъ тилинъ къурусын!

С е л и м е. Айтма, огълум. Джурь эвге кирейик. Оджа-ханымгъа бир шейлер олгъан.

З и б и д е. Эки козюнъ чыкъсын, кяфирнинъ баласы! Алла ёкъ экен! Тёвбе-тёвбе эстагъфирулла... *(Сёгюне, сёгюне кетер)*

Э н в е р. *(Зибиденинъ пешинден)*. Паразитлер, меним аначыгъымын джаныны агъырталар! *(Зибиде кеткен якъкъа барып йырлар)* Сергей поп, Сергей поп, Сергей дьякон!..

(Перде къапалыр)

ЭКИНДЖИ ПЕРДЕ

(Ефет Шорбаджынынъ комиссион конторасы. Столлар, скамьялар, сет. Диварларда емиш, ав къушлары левхалары. Бир кенарда бош ящиклер, сепетлер. Къаршыда къапы. Вели бир стол башында койлюлерге эсап бере. Экинджи стол башында Ефет бир койлюнен лакъырды эте)

В е л и. Дарасы... Джеми екюни... *(чёткюге чекип)* Учь пуд. Темиз къала... отуз эки пуд. Бирер рубле йигирмишер капиктен...

1-н д ж и к о й л ю. Къач techинъ?

В е л и. Бирер рубле йигирмишер капиктен...

1-н д ж и к о й л ю. Янъылдынъыз, гъалиба, бирер рубле сексенер капик дегильми?

2-н д ж и к о й л ю. Я мен саба сатылгъанда янында эдим де...

В е л и. Догъру. Лякин... Мына... *(Ефетнен бакъыштылар)*

Е ф е т. О, анавы Селяминнинъ дюгенелери эди, Асан! Селяминнинъ эди.

1-н д ж и к о й л ю. Мында бир янълышлыкъ бар, Ефет Шорбаджы. Мен озь малым деп макътап айтмайым, — догърусы, меним дюгенелерим Селяминнинъкинден гузель эди.

Е ф е т. Базар о, къардашым, шулай була о... базар о... базы сенинъки, базы менимки зияде сатыла.

В е л и. Ёкъ энди, Асан агъа, биз хырсызлайджакъмызмы ёкъса оны?

Е ф е т. Алай шей оламы энди, хырсызлайджакъмызмы ёкъсам... Аллам косьтермесин!

В е л и. Шай, бирер рубле йигирмишер капиктен, отуз эки пуду... *(чёткюге чекер)* йигирми алты... йигирми секиз рубле 40 капик. *(язмакъ истер)*

2-н д ж и к о й л ю. Йигирми секиз дегиль, отуз секиз рубле...

В е л и *(бир даа эсаплар)*. Тамам, тамам... отуз секиз рубле 40 капик (язар).

Б и р б а л а *(къапыгъа келип)*. Ирис по копейке, десяток восемь! Ирис по копейке!

В е л и *(балагъа)*. Ну убирайся вон! *(бала кетер, Вели язар)*

Е ф е т *(янындаки койлюге)*. Бу бир къач бинъ пуднынъ алышвериши. Санъа бундан да арув комис тиер. Эгер ишни уйдурып болсакъ, даа да буюльтирмиз. Сен койлюлерге айт: Ефет Шорбаджы да арув киши – де! О джамимизге ярдым этеджек, пачинкалайджакъ – де. Сельсоюзлардан, бильмем фелянлардан файда чыкъмаз – де! Ефет Шорбаджы киби болмаз – де.

В е л и. Ахбар, теразе, «комис» *(чёткюге чекип)*. Джеми екюни он учь рубле етмиш секиз капик! *(язар)*

1-н д ж и к о й л ю *(2-нджи койлюге)*. Бундан бизге къаладжакъ шей корюнмей. Бир шейлер къалса, балаларгъа урба-фелян аладжакъ эдим.

2-н д ж и к о й л ю. Айттым санъа Сельсоюзгъа алып кетейик – дедим.

В е л и: Темиз къала йигирми дёрт рубле алтмыш эки капик... *(пара берип)* Буюрынъыз *(счетны берип)* Бу да счётунъыз!

1-н д ж и к о й л ю. Мында йигирми эки де!..

В е л и. Арув сайынъыз.

1-н д ж и к о й л ю *(бир даа сайып)*. Мына: он, он беш, йигирми... эки даа, йигирми эки...

В е л и. Янълышкъаным олмалы... *(берип)* буюрынъыз!

1-н д ж и к о й л ю *(параларыны джебине къойып)*. Мында кене бир янълышлыкъ олды. Эм мен оны койде чеккенде, темиз къыркъ дёрт пуд кельген эди... Шимди исе...

В е л и. Сиз энди, Асан агъа бизни бус-бутюн хырсыз этесинъиз.

Е ф е т *(Асаннынъ янына келип омузыны таптар)*. Алай деме, Асан, Аллам косьтермесин... Шай раст кельди, бир даасына арув сатармыз.

1-н д ж и к о й л ю. Ёкъ, Ефет Шорбаджы, мен сизге хырсыз демейим, лякин...

Е ф е т. Аллам косьтермесин, Асан биз мында баба-дедеден

комисчилик этип келемиз. Бельки бирер данечик *(пармагъынен бойнуна чертип)* патлатырсынъыз?

1-нджи койлю. Эвалла, Ефет Шорбаджы, мен ичмейим... Айды, савлыкънен къалынъыз!

Ефет *(койлюлернинъ аркъаларыны таптап)*. Алла къолай кетирсин... *(озгъарып)* унутманъыз, даа буюрынъыз. *(койлюлер кетелер, озь столу башындаки койлюге)* Айды, Сеит эфенди, биз де барып бираз къапынайыкъ. Бираз да картлармыз *(койлю турыр)*. Сен кете тур, мына мен де шимди... *(койлю чыкъар, Ефет Велининъ янына келип)* Сонъ, бундан не къадар къалды?

Вели. Бу акъайдан бизге къалгъан темиз кяр, отуз учь рубле...

Ефет. Озюнъе не къадар тийди?

Вели. Эфендим, мен санъа сёйлейим... Озюне тамам йигирми дёрт рубле алтмыш эки капик.

Ефет *(Велининъ омузыны таптап)*. Арув, арув... Хырсыз тутаджакъ ола! Будала! Ха-ха-ха!

Вели. Хи-хи-хи. Янълышасынъыз, дей.

Ефет. Шулай япмасакъ, не, биз къышта шиш ашайджакъмызмы? Ха-ха-ха!..

Вели. Шай я, шиш ашайджакъмызмы? Хи-хи-хи!

Ефет. О бирлерине де мукъайт ол... Къышлыкъ керек.

Вели. Къышлыкъ керек, хи-хи-хи...

Ефет *(кеткен койлюнинъ пешинден косьтерип)*. Мен, мына бу айванны да бир ёлуна къояйым. Бунынъ койде сёзю пек кече... Ишни уйдурсакъ... Озюнъ де билесинъ я! Айды, мен бираздан келирим *(кетер)*.

(Вели чёткюге чекип эсаплар, дефтерге язар.
Бираздан Дашка келир)

Дашка. Ишлер насыл, пупсик? *(эль берир)*

Вели *(эль тутушып)*. Ишлер яхшы... Но знаешь, Дашка, докторгъа бардым. «Сенинъ ишинъ, голубчик, нехорошо» — дей. «Эти прыщики признак...»

Дашка. К чёрту его, пупсик, дай закурить!..

Вели *(папирос берип)*. «У тебя зачатки сифилиса» — дей.

Дашка. Къоркъма, пупсик, бир шей де олмаз...

Вели. Дашка, мен буны сенден алгъандырым, беллейим.

Дашка. Дурак ты! Менде сифилис ёкъ... *(стол устюне турып)* Пупсик, манъа беш кумюш керек...

Вели. Ма, учь етер. *(берир)*

Дашка. Ну, пупсик, не торгуйся, дай!

Вели. Иди, после... Сейчас нету!

Д а ш к а. Дай поцеловать. *(узанып Велини къучакълар)*

В е л и. Не надо. Кет, Дашка, койлюлер келир...

Д а ш к а. Дай, дай. *(оны къучакълап опер)*

(Али пенджереден бакъар. Эль саплар. Бекирни чагъырыр. Бекир келир. Бир-бирине бакъып ырджайыр, сонъра ичери кирерлер. Бекирнен Али Дашкагъа ырджайып бакъалар. Дашка опаргъа козь къыпып кетер. Али къапыгъа барып Дашканынъ пешинден бакъар)

А л и. Хи-хи-хи-хи-хи.

В е л и. Хош кельдинъиз. Амансынъызмы?

Б е к и р. Аманмыз, кене дюгене кетирдик. *(Алини тюртип)* Эфенди, оджа-ханымгъа чакъарым...

А л и *(абдырап)*. Ёкъ, Бекир, мен... арув марушке, хи-хи. *(отурыр, сонъ кене къапыгъа кетер)*

В е л и. Буюр, отурсанъыз, эфенди. Тютюн якъынъыз. Мен де барып арабаны бошаттырайым.

Б е к и р *(Велини бир кенаргъа чекип)*. Бу сенинъ Дашканъ дегильми?

В е л и. Да, менимки... Бегендинъ, гъалиба, истесенъ таныштырайым. *(Али къулакъ салып динълер)*

Б е к и р. Къайда?

В е л и. Акъшам «Аллаверди» ресторанында... *(Али тикилир)*

Б е к и р. Лякин дюгенелерим чокъ эйи... *(Вели кетер)* Эфенди, сиз оджа-ханымгъа антер аладжагъым – дей эдинъиз. Бареме, тюкянлар къапалмаз бурун алсанъыз... Ярын саба эрте-ярыкъ къайтыр эдик.

А л и. Барайым. Эбет, эрте-ярыкъ къайтырмыз... *(къапыгъа кетер)*

Б е к и р. Эфендим, я акъшам къайда бараджакъсынъыз?

А л и. Акъшам? Хи-хи, Бекир...

Б е к и р. Оджа-ханым Нимет эфендининъ эвине барынъыз – деген эди... Насыл истесенъиз, ойле япынъыз.

А л и. Шай арув оладжакъ... Хи-хи-хи... Дашка...

Б е к и р. Оджа-ханым?!

А л и. Мен шай, Бекир... Арув къыз, хи-хи-хи *(кетер)*.

Б е к и р *(ялынъыз къалыр, дувардаки левхаларны бакъар)*. Дызман къыз! *(сызгъырыр)*.

(Ефетнен койлю келирлер. Бираз сархошлар)

Е ф е т *(Бекирге)*. Хош кельдинъ, Бекир, хош кельдинъ! *(эль тутушырлар)*. Сав-селяметсинъизми, Бекир? Кене дюгене кетирдинъми? Буюр, Бекир, отур. *(койлюге)* Сен де отур... Бираз кейфлендинъ, гъалиба?..

К о й л ю. Мен, Ефет Шорбаджы, япарым дедимми, япарым. Алланынъ изин-шерифинен муштери къарынджа киби явар.

Е ф е т. Ха-ха-ха! Койлюлер къарынджа киби явар, дейсинъми?

К о й л ю. Алланынъ изин-шерифинен беш бинъ, он бинъ пуд... Не къадар истесенъ...

Е ф е т. Яша! Кетменъиз, достум. *(Бекирге)* Билесинъми, Бекир, газеталар, малларынъызны спекулянтларгъа алып кетменъиз – дейлер. Озьлери исе бизден токътамай налог алалар. Мына даа о бир кунь отуз червонс алып кеттим. Сельсоюзларгъа алып кетинъиз – деп газеталар бар-бар багъыралар. «Сельсоюзлар кооперативни «учреждение» — дейлер, я биз ким боламыз? Э?.. Эм бизге: «къан ичесинъиз, фукъаре койлюнинъ малыны хырсызлайсынъыз», — дейлер. Къана, кимнинъ къаныны ичтик, э? Мына Сеит эфенди бизни биле.

К о й л ю. Догъру, шорбаджы...

Е ф е т. Большевиклер халкъкъа топракъ берген экенлер! Не, бабаларынынъ топрагъыны бергенлерми? Оны да бизден алдылар. О топракъларны койлюге кене биз бердик. Мына меним озюмден он секиз десятина багъча тутып алдылар. Велиден де...

К о й л ю. Тамам айтасынъ, шорбаджы, тамам айтасынъ!..

Е ф е т. Я моллаларны къателер?.. Кеченде, Вели газетада окъуды, молланынъ бириси, эмиш, къыз пешинден кезген. Бу, энди динни хорламакъ дегильми? Джаным къурбан олсун, мына, бер деселер, джамилер ичюн бугунь бутюн вариетими бермеге азырым. Озюм мусульман олмасам да беририм... *(Вели кирер)* Мына, Вели айтсын... Айт Вели, молланы газетада «къыз пешинден кезген» — деп язмагъанлармы?

В е л и. Да, шай язгъанлар.

Е ф е т. Корьдинъизми, улеманы насыл масхара этелер? Инанманъыз, эписи ялан, улемаларынъыз устюне ифтира, бухтан...

Б е к и р *(Велиге)*. Сен манъа отуз кумюш бер, керек оладжакъ...

Е ф е т. Бер, Бекирге, бер, отуз дегиль, истесе алтмыш да бер, Бекирге бер!

В е л и *(берип)*. Тамам учь червонс. *(Бекир алыр)*

К о й л ю *(турып)*. Сагъ ол, шорбаджы. Мен энди кетип бираз ятайым...

Е ф е т. Къайда бараджакъсынъ я? Мына, ят мында... Миндер де бар, ястыкъ да.

К о й л ю. ¨къ, шорбаджы, кетем. Къаведе номерим бар эди. *(къапыгъа къадар барыр сонъ къайтыр)* Сен, шорбаджы, къасевет чекме, мен япарым. Муштеринъ къарынджа киби явар... Айды, савлыкъ/ нен къалынъыз! *(кетер)*

Е ф е т. Сонъ, Бекир, селяметсинъми? Ялынъыз кельдинъми?

Б е к и р. ¨къ, коюмизнинъ бир урьметли адамынен берабер кельдик *(ёлгъа косьтерип)* иште, озю де келе.

(Али келир. Къолтугъында богъчасы бар)

А л и. Акъшамлар хайыр олсун, Ефет шорбаджы!

Е ф е т. О-о-о, хош кельдинъиз, эфенди агъам, буюрынъыз! *(эль тутушырлар)*

Б е к и р. Алдынъызмы?

А л и. Алдым, Бекир. Шай да арув адам экен! Ана, анда базар ичинде, стол устюнде сата. Пек уджуз берем – дей. Эм истеген малымдан тапып кетирди. Къаве де ысмарлады.

Е ф е т. Шулайдыр, арув кишидир, кооперативлерден арувдыр.

А л и. Хазяйин, дей, мына, дей, биздай уджузгъа ич бир ерде бермезлер, дей.

Б е к и р. Айса, оджа-ханымнынъ козюне бир киреджек экенсинъиз!

А л и. Хи-хи-хи... Киреджегим, Бекир.

Е ф е т. Исля шей болса керек.

Б а л а *(къапыдан)*. Ирисы по копейке, десяток восемь!

А л и. Дай, мальчик, магъарыч будет. *(ирис алып, балагъа акъча туттырыр. Бала параны алып зувар)*

А л и. Мальчик, исдач давай... Эй, исдач!..

В е л и. Исдач бермедими? Ах ты басяк!.. Мен шимди оны тутайым. *(чапып кетер)*

А л и. Дёрт ирис алдым, элли капик бердим, исдач бермеди.

В е л и *(къайтып)*. Ёкътыр, къачты...

Е ф е т. Мында келир о, мен оны тутарым...

Б е к и р. Алгъан шейлеринъизни бакъар эдик...

А л и. Хи-хи-хи... Бакъар эдик – дей... Бакъаджакъмыз я. Керчектен де Зибидеге мунасип. Тамам ысмарлагъаны киби. *(богъчаны чезер)* Эм айта: Хазяйин, — дей, буны – дей саттырмайлар, сизин хатиринъиз ичюн сатам. Эм уджуз берем – дей. Стол астына гизленди де, мына шай этип сарып берди. Йигирми секиз кумюшке кельди.

Б е к и р. Эбет, арув исля шей болгъан сонъ...

А л и *(чезип)*. Бу не? Бу насыл шей? (эр кес онынъ башына топланыр) Алдатты мельун, чул парчаларыны сарып берген...

Е ф е т. Япарлар, кеченде бирине даа ойле эттилер.

Б е к и р. Тез, тез барып туттурайыкъ.

В е л и. Милисиягъа хабер бермек керек.

А л и. Мельун эриф! *(чулларны джыйыштырып)* Джурь, Бекир, барайыкъ... Я мен шимди Зибидеге не айтырым?.. *(чапышып кетелер)*

Е ф е т. Ха-ха-ха! *(пешлеринден бакъып кулелер)*

В е л и. Хи-хи-хи!

(Алинен Бекир къайтып келирлер)

А л и. Мельун ёкътыр, санки ерге баткъан...

Б е к и р. Языкъ параларгъа...

А л и *(чулларны чевирип, чевирип бакъар)*. Я мен Зибидеге не айтырым? О мени ким биле къатер.

Е ф е т. Насыл адам эди о?

А л и. Мына шай, ялынбаш, мыйыкъсыз, узунджа бойлумы, томалакъмы, ана шай бир эриф эди...

Е ф е т *(Велиге)*. Вели, сен бареме милисьягъа хабер берсе!

В е л и. Да, мен барып хабер берейим.

А л и. Я, мен Зибидеге не айтырым? Кетти паралар! Мен дуйдум. Дуйдум, онынъ мени алдаткъаныны... Мына шай косьтерди. *(тариф этер)* Бакътым... Къач аршын? – деди. Секиз – дедим. Стол астына эгильди, кягъыткъа чырмады да берди.

Б е к и р. Бакъмакъ керек эдинъиз.

(Дашка пенджереге келип Велини чагъырыр)

В е л и *(башнен Дашкагъа бараджагъыны ишарет этер)*. Мен барып милисьягъа хабер берейим. *(кетер)*

А л и. Динсиз эриф, алдатты. Мен Зибидеге не джевап беририм.

Е ф е т. Алла эджирини берир, эфенди, къайгъырманъыз...

А л и. Берир амма... Я, мен Зибидеге не айтырым? *(къапыгъа барып)* Къачкъан мельун, корюнмей... *(кене чулларыны чевирип – чевирип бакъар)* Дуйдум мельуннынъ мени алдаткъаныны, дуйдум!

Б а л а *(къапыгъа келип)*. Ирисы по копейке!

А л и. Тут, тут!.. Диржий! *(пешинден чапар, Ефетнен Бекир кулюшелер)*

(Перде къапалыр)

УЧЮНДЖИ ПЕРДЕ

Биринджи левха

(«Аллаверди» ресторанлы. Эки больме. Ортадан кемернен болюнген. Сол больмеде, къаршыда, ракъы ве шарап шкафы. Больмелер ичинде стол, скамьялар. Сагъ тарафтаки больме бираз даа гузель. Дуварларда тюрлю ресимлер. Шорбаджы шкаф огюнде. Хызметчи къыз стол устьлерини джыйыштыра. Сагъ больмеде Дашка, Маруська ичелер. Сол тарафта эки койлю иче. Музыка «Обана» чала)

Д а ш к а *(хызметчи къызгъа)*. Ещё вина!.. *(хызметчи къыз кетирмеге кете)*

М а р у с ь к а. Етер, Дашка, чокъ ичме. О къадар къаарьленип не бар? Бакъынырсынъ, кечер кетер.

Д а ш к а. Эндиден сонъ манъа омюр ёкъ. Мен мына шай этип сифилисленип чюрюйджегим! *(хызметчи къыз шарап кетирир)*

М а р у с ь к а. Лякин, насыл да олса, бакъынмакъ керек. Мына, мен, дёрт айдан берли къатнайым, доктор яхшы олурсынъ – дей... Эгер яхшы олсам...

Д а ш к а *(онынъ сёзюни болип)*. Яхшы олсанъ, не япаджакъ оласынъ? Сени эп бир энди кимсе алып, эвленмез.

М а р у с ь к а. Мен яхшы олайым да, эвленмесем, эвленмейим... Озюме намуслы бир иш булур, чалышырым.

Д а ш к а. Сенинъ фахише олгъанынъны биле турып, ич бир ишке алмазлар. Эр кес сенден узакъ къачар. *(ичип)* Мен, Маруська, артыкъ яшамакъ да истемейим...

М а р у с ь к а. Ичме, Дашка, етер. Озюнъе языкъ этерсинъ!

Д а ш к а. Анълайсынъмы, мен артыкъ яшамакъ истемейим. Велиге де юкътургъаным. Доктор «Сенде сифилис башлагъан» — деген.

М а р у с ь к а. Корьдинъми, Дашка, языкъ эткенсинъ яшкъа. Биле-биле онъа да юкътургъансынъ.

Д а ш к а. Биле-биле юкътурдым... Оны манъа да биле-биле юкътурдылар. Къабаат мендеми?.. Ах, Маруська, сен бильсенъ де... (ичип) Мен артыкъ яшамакъ да истемейим. Дюньясына да лянет этем, онынъ устюнде яшагъанларгъа да...

М а р у с ь к а *(онынъ элини тутып)*. Етер, Дашка, ичме! Ялварам санъа!

Д а ш к а. Тийме манъа, Маруська! Ичеджегим... Ольгенджек ичеджегим! *(ичер)*

(Музыка чала, ресторандакилер йырлайлар)

«Давул, зурна чалдырып, кечтим ордан
Къал савлукъман арувым, къайт энди ёлдан...»

1-н д ж и к о й л ю *(турып чалгъы янына барыр, оларгъа пара берип)*. Чалынъыз!.. *(йырлар)* «Давул да зурна чалдырып...»

2-н д ж и к о й л ю *(хызметчи къызгъа пара берир, турып)*. Халиль, къайда кеттинъ?.. Айды, джурь кетейик энди! *(къучакълашып кетерлер)*

(Дашка тирсегине таянып столгъа ятар. Велинен Бекир келирлер)

М а р у с ь к а *(Дашканы тюртип)*. Дашка, тур! Кельдилер!

(Дашка уяныр)

В е л и *(Бекирни косьтерип)*. Таныш олунъыз, агъам, Бекир. *(таныштылар)*

Б е к и р *(хызметчиге)*. Шарап беринъиз!

В е л и. Мускат олсун. *(къыз кетирир. Вели стаканларгъа шарап тёкип)* Буюрынъыз, господа... то есть товарищи! Савлынъызгъа! *(ичелер)*

Б е к и р. Я чалгъы къайда? Ёкъса чалдырмайджакъмызмы?

В е л и. Музыка! Мында келинъ. *(чалгъыджылар оларгъа келирлер)* Дашка, мына мен сенинъ аванъны чалдыраджагъым!

Д а ш к а. Чалдыр, пупсик, чалдыр!

В е л и *(музыкагъа)*. «Обана» чалынъыз! *(музыка башлар, Вели шарап къояр)*

М а р у с ь к а. Вели эфенди, Дашкагъа артыкъ берменъиз, о чокъ ичти.

В е л и. Дашка даа ичеджек. Ич, Дашка! *(ичелер)*

Б е к и р. Ай, обана, обана... *(йырлайлар)*

Б е к и р *(джебинден акъча чыкъарып чалгъыджыларгъа берип)*. Чалынъыз! *(йырлар)*

«Мен бостанджы дегилим, согъан сачмам, асабам,
Болыр-болмаз къызларгъа, къулакъ асмам, асабам...»

(Али ырджайып, яваш-яваш аякълары уджуна басып келир)

Б е к и р *(оны корип музыканы токътатыр)*. Эфенди, я сен мында не япасынъ? Ярамай, эфенди, оджа-ханымгъа чакъарлар...

А л и. Мен, шай, Бекир... хи-хи-хи...

В е л и. О-о-о! Эфенди акъам, хош сефа буюрдынъыз! Мына, мында, стол башына, келинъиз!

А л и. Хи-хи-хи, Вели эфенди... *(бараджакъ олур)*.

Б е к и р *(Алининъ этегинден чекип)*. Ёкъ-ёкъ, къайтынъыз, эфенди, айыптыр.

В е л и. Бекир, эфенди агъама токъунма, онынъ яныгъы бар. *(фахишелерге)* Билесизми, ханымлар, бугунь эфенди агъам къарысына антер аладжакъ олды...

А л и. Хи-хи-хи... Зибидеге аладжакъ олдым.

В е л и. Лякин онъа антерлик ерине чувал парчалары сарып бергенлер... Хи-хи-хи!

А л и. Хи-хи... Чувал парчалары сарып бердилер...

М а р у с ь к а. Басявкалар, мошенниклер!..

Б е к и р *(Дашканынъ янына келип)*. Дашка ханым, бирер даа ичейик. *(тёкер, ичерлер, Бекир Дашканы къучакъламакъ истер, Дашка оны итере)*

Д а ш к а. Олмаз, Бекир эфенди, шорбаджы дарылыр.

Б е к и р. Дашка ханым, мен шай...

А л и. Бекир, шай. Хи-хи-хи...

Д а ш к а. Эфендилер мени багъышланъыз, мен кетем... кетем...

В е л и. Дашка, ну астаф, кетме, Дашка! *(токътатмакъ истер)*

М а р у с ь к а. Дашка, къайда кетесинъ? Айды, бизим эвге къайтайыкъ!

Д а ш к а *(къычырып)*. Менми? Кетем... Мен почта аралыгъына кетем!

В е л и. Дашка, сен бундан вазгечмейджексинъми? Дашка, айтса, сен фахишеликни... *(токътатмакъ истер)*

Д а ш к а. Кет, Вели, тийме манъа! Мен почта аралыгъына кетеджегим. *(кетер эм йырлар)* «Ай обана, обана...»

М а р у с ь к а. Дашка, кетме, сен озюнъе бус-бутюн языкъ этеджексинъ.

(Дашканынъ пешинден кетер)

В е л и. Сиз, гаспада... То есть товарищи, мында беклеп турунъыз, мен барып бакъайым, шимди келирим *(адже ле кетер, Бекирнен эфенди экиси стол башында бири-бирине бакъарлар)*

Б е к и р. Дашка кетти...

А л и. Хи-хи-хи... Почта аралыгъына кетти...

Б е к и р. Сиз, эфенди, къавеге къайтып ятынъыз, мен конторда ятаджагъым *(хызметчини чагъырыр)* Не къадар береджекмиз?

Х ы з м е т ч и. Он дёрт рубле 50 капик.

Б е к и р *(пара берир, чалгъыджыларгъа да берир)*. «Давул да зурна чалдырып...»

(Музыка чалар, Бекир кетер)

А л и *(турып этрафына бакъыныр, явашттан йырлап)*. Давул да зурна чалдырып... Хи-хи-хи... Дашка почта аралыгъына кетти... хи-хи-хи-хи... *(этеклерини топлап, аякъ уджларына басып чыкъып кетер)*

(Перде къапалыр)

ДЁРТЮНДЖИ ПЕРДЕ

Акъмесджитте почта аралыгъы.

Д а ш к а. Мени раат быракъ, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим.

М а р у с ь к а. Ёкъ, Дашка, мен сени бу ёлдан къуртараджагъым... Дашка, ялварам санъа.

Д а ш к а. Кет, кет! Токъунма манъа. Анълайсынъмы, мен мындан ич бир ерге кетмейджегим!

М а р у с ь к а *(агъламсырап).* Япма, Дашка, манъа кель, мен чалышыр, сени бакътырырым... Сен мында эм озюнъе, эм де башкъаларына языкъ этеджексинъ. Кель, Дашка!

(Къолтукълап алып кетмек истер)

Д а ш к а *(онынъ элинден къуртулып).* Быракъ, чекме, Маруська! Мен озь къанымда кезген мараз киби, бир маразым. Онынъ микроблары мени насыл махв этселер, мен де, мени бу алгъа кетирген инсанлары ойле чюрютмек, махв этмек истейим... Анъладынъмы, кет янымдан!

М а р у с ь к а. Сен сархошсынъ да, онынъ ичюн сёйлейсинъ. Айыныкъ олгъанда, сен ойле фена дегильсинъ. Айды, Дашка...

Д а ш к а. Мен сархош киби салланаммы? *(озюни догъуртып)* Мен буны биле-биле япам... Иште, бириси келе, кет янымдан!..

М а р у с ь к а. О, демин бизимнен ичкен Велининъ агъасы Бекир.

Д а ш к а. Даа эйи, кельсин.

Б е к и р *(келир, Дашканы къолтукълап).* Санъа, Дашка ханым, джаным феда олсун! Айды, кетейик. *(кетерлер, Бекир йырлар)* Давул да, зурна чалдырып, мен кеттим ордан...

М а р у с ь к а. Дашка, Дашка къайт!.. Ах заваллы къыз анъламай *(телеграф терегине даянып агълар).*

(Яваш-яваш этрафына бакъынып Али кирер)

А л и *(Маруськаны корип).* Хи-хи-хи... Баришна, баришна. *(Маруська эшитмез, Али этрафына бакъынып)* Кимсе ёкъ. Зибидеге барып айтмазлар. Кимсе корьмей... *(эллерини увып)* Баришна, хи-хи. Баришна. *(Маруськаны тюртер)*

М а р у с ь к а *(Алиге айланып).* Я санъа не керек?.

А л и *(пармагъынен косьтерип).* Рубиль, баришна! Хи-хи-хи, рубиль!

М а р у с ь к а. Утан-арлан сачынъ-сакъалынънен!

А л и. Пайдом, баришна, рубиль!..

М а р у с ь к а. Кет, кет, папаз эриф! *(Алиге бир шамар чекер, озю кетер. Али бетини тутып, этрафына бакъыныр)*

А л и. Я, Зибиде корьген олса?.. Кимсе корьмеди... *(Маруськанынъ пешинден кетип)* Баришна, баришна!

(Перде къапалыр)

БЕШИНДЖИ ПЕРДЕ

Бекирнинъ эви. Бекир пенджере тюбюнде, тёшек ичинде, аркъасына бир къач ястыкъ къойып, пенджереге таянып йырлай. Чырайы гъает фена. Сач-сакъалы бираз етишкен.

Б е к и р *(йырлай).*

Хаста тюштюм, мен тёшекте ятырым... Сагъыма, солума ястыкълар къоюнъ... *(сонъра)* Ягъы биткен чыракъ киби озюмнинъ яваш-яваш янып сёнгенимни сезем. Бир къач айдан берли, иште бу тёшекте, бу пенджере янында ятам... Яшайджагъым келе, кене эвельки киби яшамакъ истейим... *(кене йырлай)*

(Селиме кирер. Къапы тюбюнде токътар. Бекирге бакъып ах чекер)

С е л и м е. Эфендиге хабер эттим. Бираздан келеджек...

Б е к и р. Мен, Селиме, сапарнагъа тюшсем, яхшы олурым, беллейим. Алим акъай да тамам меним киби олгъан, башта бурьтюклеген, сонъундан къотурлашкъан. Онынъ да сачлары тёкюльген. Сапарнадан сонъ бус-бутюн яхшы олып кеткен... Тек, мына, акъча меселеси бар... Атларны саттыкъ, банкка борчларны бермедик. Артыкъ сатмагъа ич бир шей къалмады... борчкъа алайым десенъ де, кимсе бермез.

С е л и м е. Эбет, борчкъа бермезлер я. Оны башта тюшюнмек керек эди. Шеэрге кетип ичмей, эвде отурып багъчамызны, озь хозяйствомызны бакъкъан олсанъ, биз де бу алларгъа къалмаз эдик... Эм анда, сельсоветке, кягъыт кельген, банкка борджу олгъанлар кетирип берсин – дей. Секретарь айтты: Сизинъ, банкка эки юз кумюш борджунъыз бар, бир шейлер этип кетирип беринъиз – деди.

Б е к и р. Къатейик, Селиме?

С е л и м е. Мен де бильмейим... Керчек, кеченлерде Ефет шорбаджыгъа сенинъ айткъанларынъы яздырып джибердим. Кягъытны окъугъан сонъ джырткъан да: «Бизде кредит ачмагъа банк ёкътыр, биз параны мал кетиргенге беремиз» — деген.

(Къапы къакъылыр)

Б е к и р. Къапы къакъылыр, гъалиба. Бакъса, ким экен?

(Селиме чыкъар. Бекир пенджереден бакъып, ах чекер. Селиме кирер)

С е л и м е. Комиссия кельген, — дей. Эв эвден хасталарны бакъып джуре экенлер. Сельсовет реиси кельген: доктор сизге де келеджек – деп хабер эте.

Б е к и р. Доктор – деймi?

С е л и м е. Эбет, доктор – дей. Кельсин, бакъсын даа, бельки

файдасы олур. *(Тышта Али оксюрир)* Эфенди кельди, гъалиба. *(къапыны ачып)* Буюрынъыз, эфенди акъам, джурюнъиз.

(Али кирер. Бойнуна къапыста япракълары къойып багълагъан)

А л и. Селям алейкум.

Б е к и р. Алейкум селям, буюр, эфенди, джурь.

А л и. Насылсынъ, Бекир? Бугунь бираз яхшысынъ, гъалиба?

С е л и м е. Шукюр, эфенди, бугунь бир къарар эди.

А л и. Сен меним язгъан дуаларымы такъкъандырсынъ, я?

Б е к и р. Такътым, эфенди.

А л и. Сен, бир де къурбан козюнен чайкъангъан олсанъ, арув олур эди. Онынъ бундай къотурларгъа, чыбанларгъа шыфасы бола тургъан. Къурбан козю, бизим къоншу Назифе-капайда бардыр.

Б е к и р. Селиме, бар кетирсе... Хазыр эмджеме де кир, он кумюш даа берип турсун да...

С е л и м е. Мен эмдженъе дюн де бардым. «Акъчам ёкътыр, олса да бермем, барыны – ёкъуны ичмегейди» — дей.

Б е к и р. Ойле исе, тийземе бар, онда бардыр, о берир эди.

С е л и м е. Барып бакъайым... *(кете)*

А л и. Айды, Бекир, мен де абдестим олгъанда, бир-эки нефес шуфлейим. Эузу билляхи...

(Бекир ята. Али тизленип окъур ве шуфлер. Бираздан Энвер кирер)

Э н в е р *(тышкъа бакъып)*. Мына, мында, джурюнъиз! *(доктор, сельсовет реиси кирерлер, Энвер бабасы янына барып)* Бабай, доктор кетирдим...

Д о к т о р *(Алини косьтерип)*. Я бу ким?

Р е и с. Бу, бизим койдеш, хастаны окъуй...

А л и. Хи-хи... Гаспадин дохтур, лечим...

Д о к т о р. Хастагъа сизинъ окъуманъыздан ич бир тюрлю файда олмаз. Сиз буны анъламакъ керексинъиз.

А л и. Шыфасы будит, гаспадин дохтур, будит...

Э н в е р. Оджамыз да шай дей, хастаны окъумакънынъ файдасы олмаз – дей.

Р е и с *(Алиге)*. Сиз бу ерден турунъыз, хастаны доктор бакъаджакъ... (Али турыр)

А л и. Шай олса, мен кетейим, гаспадин дохтур, дасвиданий...

Д о к т о р *(Алининъ бойнундаки саргъыны корип)*. Я, сизинъ бойнунъызгъа не олду, эфенди? Къана, чезинъиз я, бакъайыкъ!

А л и *(бойнуны къашып)*. Шай, мен... бир-эки къотур пейда олды да... хи-хи... къапыста япрагъы байлагъан эдим, хи-хи...

Д о к т о р. Чезинъиз, бакъайыкъ. Сонъ иляджлармыз, тез савулыр.

А л и. Нинада, гаспадин дохтур, нинада... *(къапыгъа чыкъалар)* Досвиданий. *(чыкъмакъ истер)*

Д о к т о р. *(реиске ишарет этип)*. Джиберменъиз!

(Реис Алининъ ёпуны кесер)

А л и. Хи-хи... Абдулла эфенди мен чыкъайым...

Р е и с. Ёкъ, эфенди, биз койде ич кимсени бакъмай джибермеймиз... Доктор бакъсын да, сонъ чыкъарсынъыз.

Д о к т о р. Башта бакъайыкъ да... Къана, якъын келинъиз! *(Али джелькесини къашый-къашый келир)* Шай... чезинъиз! *(Али саргъысыны чезер, доктор якъасыны да чезип, кокрегини, къолтукъ астларыны бакъар)* Аха, так, так... Бетинъизде, бурун тюблеринде, козь кошелеринде, къолтукъ астларынъызда къотурлар бар. Шимди ачынъыз агъызынъызны!

А л и. Агъызым агъырмай, гаспадин дохтур...

Д о к т о р. Ачынъыз! *(Али агъызыны ачар, доктор бакъар)* Насыл, буртюклегенинъизге ве къотурламагъа башлагъанынъызгъа не къадар олду?

А л и. Ким биле оны, гаспадин дохтур, шай, бир учь-беш айлар олса керек. Булар базан чыкъа, базан озь башларына гъайып олып кетелер.

Д о к т о р *(реиске)*. Сифилис... Лякин бу, буны къайдан алгъан экен? (Алиге) Али эфенди, бу ойле къапыста япрагъы, бильмем даа нелернен яхшы оладжакъ уфакъ-тюфек къотурлардан дегиль. Бунъа сифилис дейлер, анъладынъызмы? Сифилис энъ фена хасталыкълардан биридир. Бакъынмасанъ, инсан бундан яваш-яваш чюрип, олип кете.

А л и. Ничиво, гаспадин дохтур. О, озю де шай кечер...

Д о к т о р. Сизде бала-чагъа бармы?

А л и. Бар, гаспадин дохтур. Докъуз яшында бир къызчыгъым бар.

Д о к т о р. Онда хасталыкъ ёкъмы?

А л и. Ёкъ, дохтур, сап-сагълам.

Э н в е р *(докторгъа)*. Онынъ къызы Сафие бир къач йылдан берли хаста ята.

Д о к т о р. Эфенди, дердини гизлеген ич бир заман дерман булмаз. Сёйленъиз, къарынъызда да бу сой бурьтюк яхут къотур бармы?

А л и *(кулюмсиреп)*. Насыл айтайым, дохтур... *(тюшюнип)* Бар... Ёкъ...

Д о к т о р. Сиз шимди эвинъизге къайта билесинъиз. (реиске) Мындан чыкъкъан сонъ Али эфендининъ эвине де барырмыз.

(Тыштан Зибиденинъ сеси)

З и б и д е. Кене мында экен! (кирип Алиге) Мен санъа эр заман айтам, барма оларгъа – дейим! Кене кельгенсинъ. Тез джурь, айды, эвге! *(Алининъ этегинден чекер)*.

Д о к т о р. Эфендининъ къарысы бумы?

А л и. Эбет, гаспадин дохтур, Зибиде мая жёнка...

З и б и д е. Бу кяхпенинъ эвине аякъ басма – деп эр заман айтам... Джурь!

Д о к т о р. Ханым, рухсет этсенъиз, сизни де бакъар эдик...

З и б и д е. Кимни? Мени ми? Аллам косьтермесин. О недайын шей о! Мусульман къарысы санъа кокрегини ачып косьтереджекми?

Р е и с. Оджа-ханым, эфенди пек яман бир маразгъа тутунгъан, бельки, сизге де юкъкъандыр, доктор бакъмакъ керек.

З и б и д е. Джоюлынъыз кяфир, динсизлер меним башымдан! *(Алиге)* Не авзынъны ачып къалдынъ? *(тюртип)* Джурь, огъурсыз, онда баласы олюм тёшегинде ята, сен исе оны окъуйджакъ ерде, мында келип бу явурларнен огърашасынъ. Бакъ сен оларгъа, бакъайыкъ экен! Алла бойнунъызны урсун, кяфирлер!

Д о к т о р. Ханым, бунда фена бир шей ёкъ, мен ялынъыз...

З и б и д е. Кетинъиз башымдан! О недайын шей о? Урьметли адамнынъ къарысы эмиш, кяфир къаршысында союнсын... *(Алини тюртип)* Джурь! Джурь – дейим санъа! *(итеклер, чыкъарлар, Зибиде сёгюнир)* Бакъ, кяфирлернинъ айткъанына, Алла бойнунъызны урсун, мусибетлер...

Д о к т о р. Къоркъулы къадын... *(Бекирге)* Сизинъ адынъыз не?

Б е к и р. Бекир Халиль огълу.

Д о к т о р. Не замандан бери ятасынъыз?

Б е к и р. Бир къач айлар олды.

Д о к т о р. Къана, кольмегинъизни чезинъиз *(чезер)* Шай... Бу да сифилис... Сиз эвлисинъизми?

Б е к и р. Эбет, доктор, бир де огълум бар *(Энверни косьтерир)* Иште, бу!

Д о к т о р. Гузель! Биз оны мектепте бакъкъан эдик, лякин аджайип шей, насыл олгъан да, балагъа юкъмай къалгъан?.. Лякин артыкъ онъа мукъайт олмакъ керек, хасталыгъынъызнынъ бу деври де юкъунчлыдыр...

Б е к и р. О, шимди эмджесинде отура...

Д о к т о р *(реиске)*. Баланы шимди мындан чыкъармакъ керек.

Р е и с *(Энверге)*. Сен кет, кадай, эм бабанъ эйилешмегенге къадар эвинъизге кельме.

Э н в е р. Оджамыз да шай дей. Бабанъ яхшы олмагъангъа къадар эвинъизге барма – дей. Э, доктор аркъадаш, бабам яхшы олурмы экен?

Д о к т о р. Яхшы олур. Биз оны хастаханеге алып бакъармыз... Яхшы олур...

Э н в е р. Ойле исе савлыкънен къалынъыз *(кетер)*.

Д о к т о р *(Бекирнинъ янындаки курсюге отурып)*. Сиз, Бекир, бу хасталыкъны къайдан алгъанынъызны билесинъизми?

Б е к и р. Мен? Ёкъ... озь башына олды.

Д о к т о р. Мен сизге бунынъ насыл шейлерден юкъкъаныны шимди анълатайым. Эвеля, инсанда ич бир хасталыкъ себепсиз олмай: эр хасталыкънынъ бир себеби бардыр. Ойле хасталыкълар бар ки, олар бир инсандан дигер инсангъа юкъарлар. Меселя, верем, яни чахотка. Сагъ бир кимсе веремли бир кимсенинъ аш ашагъан чанагъындан ашаса, онынъ токъунгъан шейлерини агъызына кетирсе, веремли кимсе иле опюшсе, яхут да бир эвде, бир тёшекте ятса, верем маразы сагъ кимсеге де юкъар. Бу маразнынъ юкъмасына себеп исе, козьге корюнмеген гъает кучюк айванчыкълардыр ки, бунъа микроб дерлер. Хастанынъ агъызындан чыкъкъан тюкрюк ве балгъамда бу микроблар ола. Бир чанакътан ашамакъ, бир эвде веремли бир кимсенен отурмакъ, ятмакънен бу микроб сагъ кимсенинъ де богъазына, андан джигерлерине кете. Ниает, инсанны балавуз киби иритип, къан къустурып ольдюре. Сизин огърагъан хасталыгъынъыз – сифилис. Бу да чахотка киби юкъунчлыдыр. Бу маразнынъ микроблары инсаннынъ къанына къарышып, анда чокъала. Яваш-яваш инсаннынъ вуджудында, агъыз, бурун, козь кенарларында бурьтюклер пейда ола, бир талай замандан сонъра булар гъайып ола ве янъыдан чыкъалар. Къотурлар пейда ола ве энъ сонъ тен яваш-яваш чюрюмеге башлай...

Б е к и р. Мен де ойле оладжагъыммы?

Д о к т о р. Сиз шимди меним сорадыкъларыма догъру джевап бермек керексинъиз. Догърусыны сёйленъиз, фахишелернен мунасебетте булундынъызмы?

Б е к и р. Мен, доктор...

Д о к т о р. Сёйленъиз, Бекир, сёйленъиз!

Р е и с. Яшырма, Бекир, сёйле!

Б е к и р. Эбет, булуна эдим...

Д о к т о р. Насыл, онда ич бир тюрлю хасталыкъ, фелян дуймадынъызмы?

Б е к и р. Хасталыкъ? О заман онынъ тенинде бурьтюклер ве къотур киби шейлер бар эди...

Д о к т о р. Корьдинъизми, Бекир, сиз, ич шубесиз, бу маразны о фахишеден алгъансынъыз... Сонъ дефа корюшменъиз не заман олды?

(Бу арада Селиме кирер. Дигерлери оны корьмезлер)

Б е к и р. Дашканен дейсинъизми? Биз онынънен сонъ дефа... бундан бир йыл эвель эди... Ондан сонъ, манъа онынъ хастаханеге тюшкенини, анда ольгенини айттылар.

Д о к т о р. Къарынъызнен якъын корюше эдинъизми?

Б е к и р. Мен? Тёшекке тюшкен сонъ, ёкъ...

Д о к т о р. Сиз, Бекир, сифилисни шубесиз, Дашкадан алгъансынъыз. Бундаки къабаат сизинъ озь устюнъизге тюше. Эвли-баркълы адам олгъан сонъ, инсан бозукъ ёлларда джурьмемели, затен яшлыкъта, бекярлыкъта да бу киби шейлерден чекинмелидир.

Б е к и р. Насыл, доктор, мен бу мараздан савулырыммы?

Д о к т о р. Эгер эйи бакъынсанъыз, табий, савулырсынъыз. Биз шимди койнинъ ярыдан зиядесини кездик. Учь-дёрт сифилисли киши бар. Лякин энъ эски – сизинъки. Бу себептен буны сиз джайратсанъыз керек...

Б е к и р. Мен, дейсинъизми?

Д о к т о р. Эбет, сиз. Биз шимди бутюн сифилислилерни хастаханеге алып бакъаджакъмыз. Сизни де кетирирлер.

(Селиме агълар)

Б е к и р. Не къадар дехшет. Демек, мен бир къач адамнынъ бахтсызлыгъына себепчи олдым, ойлеми?

Д о к т о р. Джаиллигинъиз себебинден...

Б е к и р *(Селимени корип)*. Насыл, сен мында эдинъми? Динълединъ, эписини де эшиттинъ, ойлеми?

С е л и м е. Ах, Бекир, Бекир! Сен мени ич бир шейден хабери ёкъ беллей эдинъ. Лякин мен сенинъ нелер япкъанынъны чокъ эйи биле ве эр заман: ичме, бозукъ ёлларда джурьме, Бекир, дей эдим... Сен исе: «Меним не япкъаным ич кимсенинъ иши дегиль, ялан айталар!» — деп кечире эдинъ. Шимди артыкъ япкъанларынъы озь агъызынъдан эшиттим.

Б е к и р. Селиме, ялварам санъа, дарылма! Мен эписине пешман этем.

С е л и м е. Пешман этесинъ, ойлеми? Я башта акъылынъ къайда эди? Мени эр не къадар санъа зорлап берселер де, мен санъа алыштым. Сен меним къоджам эдинъ. Бельки ёлгъа келир, деп бекледим, сени севмеге ве озюми санъа севдирмеге гъайрет эттим. Сен исе... *(агълар)*

Д о к т о р *(Селимеге)*. Сиз, Бекирнинъ къарысысыз, дегильми?

С е л и м е. Эбет, онынъ къарысым.

Д о к т о р. Рухсет этсенъиз, сизни де бакъар эдик.

С е л и м е. Меними? Бакъынъыз, бельки меним тенимдеки бурьтюклер де?.. *(кокюсини ачар)*

Д о к т о р *(бакъып)*. Сизинъки о къадар фена дегиль, даа янъы башлагъан. Къоркъманъыз, тез арада савултмакъ мумкюндир.

С е л и м е. Бельки, Энверде де бардыр?..

Д о к т о р. Сизинъ баладамы? Хайыр, биз бутюн мектеп балаларынынъ къаныны алып бакътыкъ. Сизинъ балада ёкътыр. Лякин

оны сиз кене де эвде тутманъыз. Озюнъиз де къоркъманъыз.

С е л и м е. Мен къоркъмайым, доктор! Бахтсыз бир инсан неден къоркъар? Мен озь бахтсызлыгъымы бильгеним чокътан... Мен оны *(Бекирни косьтерип)* мына бу фена ёлларда джурьмеге башлагъанда, бильген эдим... Атта ондан да эвель... та, эвленген заманда...

Д о к т о р *(реиске)*. Биз шимди дигер эвлерге де кирип чыкъайыкъ. *(Бекирге)* Сизни исе, ярын хастаханеге алдырырмыз. *(Селимеге)* Истесенъиз, сиз де келе билирсинъиз. Истемесенъиз, биз бу койге даимий доктор къояджакъмыз, онда бакъынырсынъыз... Шимдилик савлыкънен къалынъыз.

(Реис, доктор чыкъарлар. Селиме оларны озгъарыр)

Б е к и р *(узунджа сюкюттен сонъра)*. Сифилис! Сифилис... Селиме де... Эписинде де къабаатлы – мен. *(башыны ястыкъкъа къойып)* Мен ольмек истейим... Чюрип ольмек, халкъны да чюрютмек!.. Яхшы олурсынъ – дей. Бельки де савулырым... Бельки. Я чюрюсем?.. Чюрюсем?.. *(агълар)*

(Селиме кирип, къапы янында токътар. Узакъ сюкюттен сонъра Бекир башыны котерип, онъа бакъар)

Б е к и р. Селиме, багъышла мени!.. *(агълар, бетинен ястыкъкъа къапаныр)*

С е л и м е *(козьлерини сюртип, онынъ янына келир, Бекирнинъ башыны сыйпар)*. Бекир, Бекир... агълама! Доктор яхшы олурсынъ – деди.

Б е к и р *(башыны котерип, Селимеге бакъар)*. Яхшы олурым. Лякин, Селиме... Багъышла мени, Селиме! *(окюрип агълар, Селименинъ тизине йыкъылыр, Селиме де агълап онынъ башыны сыйпар)*

(Перде къапалыр)

АЛТЫНДЖЫ ПЕРДЕ

(Бириндживи пердедеки декорация. Кузь куню, акъшам устю. Тереклерден япракълар тёкюле. Энвер, Селиме эв огюнде, мердивен устюнде отуралар)

Э н в е р. Сонъ, анай, бабам хастаханеден не заман къайтаджакъ я?

С е л и м е. Яхшы олса, къайтыр, огълум. Мен дюн барып бакъкъанда, доктор: «Оны чокъкъа бармай чыкъарырмыз, энди яхшы олмагъа башлады» — деди.

Э н в е р. Анай, мектепте балалар айталар: «Сенинъ бабанъ хастаханеде ята-ята акълыны ойнаткъан», дейлер, догърумы, э?

С е л и м е. Ёкъ, Энвер, япан айталар, бабанъ кене эвельки киби, акълы-фикири еринде... Тек, ана, инсан хаста олгъан сонъ...

Э н в е р. Сен энди яхшы олдынъмы, анай?

С е л и м е. Эбет, огълум, мен энди яхшы олдым. Доктор, энди сенден башкъасына юкъмаз, — деди.

Э н в е р. Мен ушюмеге башладым. Эвге кирейик де, анай.

С е л и м е. Кирейик, огълум... Тезден бабанъ бус-бутюн яхшы олур. Артыкъ эвельки киби ичмез. Бахтлы олурмыз, бахтлы яшармыз. *(турып)* Айды, огълум, кирейик эвге... *(сахна къаранлыкълаша башлар)* Орталыкъ да къаранлыкълана, кеч олды.

Э н в е р. Меним юкъум кельмеге башлады.

С е л и м е. Айды, огълум, мен сени яткъызырым, юкъларсынъ. *(кирерлер)*

(Бираздан багъча тарафтан устюнде хастахане урбалары, меджнунане этрафына бакъынып, Бекир келир. Бекирнинъ сеси къарыкъ чыкъар)

Б е к и р. Кузь кельсе, теректен япракълар тёкюле. Сараргъан япракълар учушып тёкюлелер. Манъа да: кузь япрагъы киби сарардынъ – дейлер. Сарардым... сарардым... *(эвни косьтерип)* Бу эв Бекирнинъ зви... мен де... я, мен ким?.. Бекир!.. Селиме мында. Мен шимди пенджереден бакъсам, оларны корерим. Энвер шимди юкълайдыр. *(пенджереге бырып)*. Энвер яткъан, Селиме онынъ башыны сыйпай... *(озь элини сыйпап)*. Мына, мында, бу пенджеренинъ тюбюнде, сет устюнде ята эдим... Меним кене мында ятаджагъым келе... Мен артыкъ хастаханеге къайтамам. Анда эр кунь мени иляджлай, тениме иляджлы инелер сокъалар... Манъа доктор айтты: «Сенинъ мында кельгенинъ бир йылны кечти» — деди... Бир йыл... Мен артыкъ анда бармам, мына, мында, озь эвиме кирерим... Мени мында кимсе иляджламаз... Селиме: «Мен сени севмеге гъайрет эттим» — деген эди. Селиме мени север. Энвернинъ башыны сыйпагъан киби, меним башымы да сыйпар... Эбет сыйпар... *(мердивен янына келип токътай)* Манъа: «Сен бу эвге яхшы олгъан сонъ къайтырсынъ» — дедилер, ама мен кельдим. Къачып кельдим... *(къапыгъа узаныр, бу арада багъчадан сеслер эшитилир)* Сеслер чыкъа. *(динълер)* Келелер, меним пешимден, мени къыдырып келелер. Мени тутып кене хастаханеге алып кетеджеклер... Мен истемейим, истемейим!.. *(мердивенден тюшип)* Сакъланайым, олар кеткен сонъ кирерим, мен хастаханеге къайтмакъ истемейим. Мына, мында сакъланайым... *(сол тарафкъа гизленир)*

(Хастаханенинъ эки хызметчиси, эллеринде фенерлер, багъча ичини къыдырып келирлер)

1-нджи хызметчи. Онынъ эвге тараф кельгенини корьгенлер.

2-нджи хызметчи. Лякин багъчада корюнмей де.

1-нджи хызметчи. Бекир эвине киргендир, къапусыны къакъып сорайыкъ.

2-нджи хызметчи. Ёкъ, джаным, эвине кельген олса, хабер берир эдилер.

1-нджи хызметчи. Кене де олса, сорамакъ керек. *(къапыны къакъып)* Хазяйка, хазяйка!..

Селиме *(эвден)*. Ким, о? Ким бар анда?

1-нджи хызметчи. Хазяйка, мында Бекир кельмедими? О бугунь акъшам устю хастаханеден къачты.

Селиме *(чыкъып)*. Не дейсинъиз?

2-нджи хызметчи. Бекир агъам бугунь акъшам устю хастаханеден къачып кетти, мында кельмедими?

Селиме. Бекир къачты – дейсинъизми? Ёкъ мында кельмеди. Бельки къачмагъандыр.

1-нджи хызметчи. Къачты, онынъ бу тарафкъа кельгенини корьгенлер. Биз багъчаны къыдырдыкъ, анда ёкътыр.

Селиме. Тюф, барып эмджесине хабер берейик, къыдырсынлар. Я, онъа не олгъан экен?

1-нджи хызметчи. Бу якъынларда зиядедже кейфсизленгенинден сандыракълай. «Мен эвиме кетем» — дей эди. Бугунь акъшам устю туткъан да къачкъан

Селиме. Мен шалымы алайым да... тюф, тюф. *(эвге кирип шалыны алыр)* Айдынъыз, барып эмджесине хабер берейик! Тез, тез! *(кетерлер, бираздан Бекир сакълангъан еринден чыкъар)*

Бекир. Мени къыдырып кеттилер. Тутсалар, кене анда алып кетеджеклер. *(къую билезигине келип отурыр)* Мени – сандыракълай – дейлер, о эриф манъа анда «сен делисинъ» — дей эди. Шимди «сандыракълай» — дей. *(къуюгъа бакъып)* Къую... Мен бу къуюдан сув чеке, атларымы сувара эдим. *(къую кенарына тёкюльген сары япракъларны алып)* Япракълар къую кенарына къонгъанлар. Къую ичине тёкюлелер. Бу япракълар ничюн шай сараргъанлар? Э, ничюн я, мен не ичюн сарардым? *(бетини, козюни тутар, сонъра элине бакъар)* Сифилис!.. Сифилис!.. Чюрюк, сары сифилис!.. Анда бири чюрюп ольди... Япракълар да сарарды, олар да чюрюди!.. Дашка да чюрюген... *(къуюгъа бакъып)* Бу сифилис япракъларны мында джиберсем... *(ташлар)* Кетелер, кетелер... Энди корюнмей ха-ха-ха... корюнмейлер.

(къуюгъа эгилип, дикъкъатнен бакъар) Дашка! Дашка!.. Анда не япасынъ? Чыкъ! Чыкъ андан!.. Чыкъмайсынъмы? Фахише!.. Мына мен анда, санъа барайым... Аякъкъапларымы чыкъарайым... Шай! Шай... *(аякъкъапларыны чыкъарыр, къуюнынъ билезигине минер)* Дашка, Дашка!..

(Селиме багъчадан келир, къую устюнде Бекирни корер)

С е л и м е. Бекир, Бекир! Кетерсинъ къуюгъа, чекиль!..

Б е к и р. Келелер, Дашка! Келелер... Сакъланайыкъ, Дашка! Ма, ал мени де!

(Къуюгъа озюни атар)

С е л и м е. Къуюгъа атты, етишинъ! Озюни къуюгъа атты! *(чапып къую янына келир)* Бекир! Бекир! *(къую билезигине таяныл, байылып къалыр)*

(Перде къапалыр)

1925 с.

1936 сенеси

Умер Ипчининъ язгъан ве басылгъан эсерлерининъ джедвели

1. «Шаркъ къадынлыгъы» — шиирлер джыйынтыгъы, 1925 с.
2. «Фахише» — пьеса, 1926 с.
3. «Азат халкъ» — пьеса, 1927 с.
4. «Куреш» — икяелер джыйынтыгъы, 1927 с.
5. «Куреш ичюн» — шиирлер джыйынтыгъы, 1928 с.
6. «Денъишти заман, байгъа ёкъ аман» — пьеса, 1929 с.
7. «Маркпен» — пьеса, 1930 с.
8. «Айыныкълар» — пьеса, 1930 с.
9. «Душман» — пьеса, 1935 с.
10. «Сайлама эсерлер джыйынтыгъы» — юбилей басмасы, 1935 с.
11. «Асан» — икяе, 1935 с.
12. «Джельтирмен» — комедия, 1925 с.
13. «Ненкеджан» — тарихий драма, 1926 с.
14. «Мусульман бюросы» — пьеса, 1927 с.
15. «Шаин Гирай-хан» — тарихий пьеса, 1929 с.
16. «Мотор» — пьеса, 1931 с.
17. «Чобан Мустафа» — радиопьеса.
18. «Ариза» — радиопьеса.
19. «15-йыллыкъкъа» — радиопьеса.
20. «Лейля-Меджнунгъа пародия» — комедия.

Умер Ипчи терджиме эткен эсерлернинъ джедвели

1. «Гроза» — Островский, 1925 с.
2. «Овод» — Войнич, 1926 с.
3. «Бронепоезд» — пьеса, 1928 с.
4. «Гамлет» — Шекспир, 1933 с.
5. «Мещаннынъ дворянлыгъы» — Мольер, 1930 с.
6. «Принцесса Турандот» — Карло Гоцци, 1929 с.
7. «Айдутлар» — Шиллер, 1934 с.
8. «Фесат» (Мятеж) — Фурманов, 1933 с.
9. «Приговор» — пьеса, 1928 с.
10. «Эль баласы» — В. Шкваркин, 1934 с.
11. «Шахнаме» — Джанан, 1935 с.
12. «Шаланда» — пьеса, 1933 с.
13. «Суд» — В. Киршон, 1932 с.
14. «Ачув» — Яновский, пьеса, 1930 с.
15. «Сафрон аркъадаш» — пьеса, 1930 с.
16. «Умютнинъ зляки» — пьеса, 1928 с.
17. «Атеш челик» — Вехетсьянов, пьеса, 1928 с.
18. «Серкенинъ къайтмасы» — Анов, пьеса, 1934 с.
19. «Атеш» — Анри Барбюс.
20. «Олю джанлар» — Н.В. Гоголь.
21. «Казакилер» — Л. Толстой.
22. «Демир ташкъыны» — Серафимович.
23. «Челкаш» — М. Горький.
24. «Крылов. Баснялары».
25. «Унутылгъан кой» — Некрасов.
26. «Зейнетнинъ анты» — Демьян Бедный.
27. «Бронепоезд» — Вс. Иванов, повесть.

ТИЛЬ ВЕ ТЕАТР АКЪКЪЫНДА

«ЕНЪИ ДЮНЬЯ» ГАЗЕТАСЫ

1923 сенеси
Декабрь 19

Бизде имля меселеси

Бу хусуста баягъы язылды, эм бу меселе чокътан берли матбуат саифелеринде, сийрек-сепелек олса да, корюнип келе. Чюнки меселе пек джиддий эм эмиетли. Табиий, мында энъ зияде козьге алынып эмиет бериледжек нокъта, окъув ве язувны енгиллештирювдир. Эски имлянен балагъа окъумакъ, язмакъ анджакъ бир йылда — о да оджанынъ усул-и-тедристеки мувафакъиетине бакъып огретиле биле. Буны бир кенаргъа ташлайыкъ. Пек гузель бала йылда окъумакъ, язмакъны бир дереджеге къадар огренди. Аджеба, шу бала къолуна тюшкен бир китапны тутулмай окъуп олурмы? Бу мумкюн дегиль ...

1924 сенеси
Январь 6

Тиль ве имля

Тиллер кунь-куньден янъы сёзлернен зенгинлешип байып туралар. Бу табий, бутюн тиллерге хас. Меселя, ильм ве фен, ондан сонъ омюр кунь-куньден янъылашкъан ве кунь-куньден янъы сёзлерге олгъан ихтиядж арткъан. Бугунь инкъиляпнынъ тесиринен русча байымадымы? Инкъиляп сёзюни меним бабам ич де эшитмеген эм бу сёзлер онъа коре кемегенлер де. Амма бугунь яшагъан «мен» бу сёзлерни пек яхшы анълайым ве бунларгъа пек буюк ихтияджым бар. «Коммунизма» сёзюни меним ольген деделерим анълар экенми? Ич. Амма «мен» буны анълайым, эм бу янъы сёз меним козь огюмде янъы дюньялар ачып бере. Мен бу сёзни къулланмагъа ве сёйлемеге меджбурым. Чюнки хаят озю бу сёзге ынтылып тура.

Январь 16

Бизде тиль меселеси

Къырымда чокътан берли эдебий тиль акъкъында язылып келине. Фекъат даа бир къарааргъа келингени ёкъ. Чюнки бу меселе бутюн ортагъа чыкъмады. Мында эр кес озь бильдигиндже ките. Меселя, «Яш къувет» ерли шивеге якъын, «Енъи дюнья» ачыкъ тюркче, «Янъы чолпан» арапчалы тюркче язылалар. Мектеплернинъ базысында ерли Къырым шивесинде, базысында тюркче оларакъ дерс кечириле. Газетке бир макъале, бир хабер язаджакъ киши тюркчеми, татарджамы язаджагъыны бильмей. Тек бу бирлик (Шевкъи Бекторе мустесна олмакъ

узьре, чюнки бир шиирини тюркче, дигерини татарджа яза) Къырымнынъ яш шаирлеринде корюле. Тек онлар къырымтатар шивесинде язалар. Эм аслыда тиллерге янъы бир джерьян берип, оны табий ёлуна салмакъта шаирлернинъ буюк роллери бардыр.

Алынъыз русларнынъ Пушкин, Лермонтовларыны, къазан-татарларынынъ Токъай, Дердуменд, Алимджан Ибрагимовларыны, тюрклернинъ Мехмет Эминлерини де, бакъынъыз, бу шаирлернинъ тильни табий ёлуна салмакъта роллери бармы, ёкъмы? Табий, бар.

Токъай ве башкъалары къазанджаны тюркчеден айырып къазанлаштырдылар. Мехмет Эмин тюркчени араб ве аджем тесиринден къуртармагъа чалыша. Пушкин ве башкъалары да русчаны къабалыкътан къуртарып назиклештирдилер ве бугунь Лятиф-заде, Чергеев, атта ольген Челебиджихан ве мектеп сыраларында окъугъан ярыннынъ шаирлери бизге ёл косьтерип туралар — «Бизим язма тилимиз, сёйлеген тилимиз олмалыдыр», — дийлер. Бу бир. Экинджиси — бир халкънынъ язма (эдебий) тили о халкънынъ агъызындан ве халкъ эдебиятындан алыныр. Чюнки халкъ озь тилини анълар ве озь характеринде язылгъан эсерлеринден зевкъланыр. Тевфикъ Фикрет ве Абдульхакъ Хамит ве онларнынъ талебелерининъ эсерлери чокъ эдибане тесирли ве маналы, лякин о эсерлерни ким окъуй, ким анълай? Ялынъыз тюрк зиялылары анълай, дегильми? Албу ки, язылгъан эсерлер бутюн тюрк халкъы окъусын — деп язылгъанда... не ичюн окъумай, анъламайлар? Чюнки о шаирлер, о эдиплернинъ язгъан эсерлернинъ тили тюркчеден зияде арабча ве фарсиджеге якъын.

Фикретлерни, Хамитлерни анъламакъчюн мутлакъа арабча ве фарсидже гузель этип бильмек, даа догърусы халкъны Хамит ве Фикрет дереджелерине котермек керек. Бу шаирлернинъ эсерлери бинъ яхут эки бинъ нусха басылгъаны алда дагъылып битмейлер. Албу ки, Мехмет Эминнинъ эсерлери он бинълердже нусха басыла ве етмей биле. Аджеба, бу неден? Чюнки Мехмет Эминни бутюн тюрк халкъы анълай. Чюнки Мехмет Эмин тюрк халкъынынъ озю сёйлеген тилинен яза.

Бир де (язма тилининъ темели халкъ эдебиятындандыр) деген эдим. Ве ойле олмакъ керек, ве халкъ эдебияты, халкънынъ юрегинде къайнап чыкъкъан зевкъыны, тесирини озь тилинен айткъан, факъат кягъыткъа язылмагъан эсерлерден башкъа бир шей дегильдир.

Халкъ эдебияты тильдже, характердже халкъкъа о къадар якъын ки, халкъ андан алгъан тесирини, зевкъыны не Хамитнинъ, не де Фикретнинъ ве не де Мехмет Эминлернинъ дюнья дигер эсерлеринден алып оламаз.

Къара денъиз ёл берсе де, кядай, ялдамай кечмем,
Сен къара топракъ япынмай, кядай, мен вазгечмем;

Къыналы пармакъ, джез тырнакъ, алтын оймакъ
Сенинъ татлы тилинъе олурмы тоймакъ;

Къарагъа къара ярашмаз шерт болмаса,
Тевекель йигит ах — демез дерт болмаса.

Сёйленъиз бакъайым, бу бейитлер къадар ачыкътилли ве халкънынъ леззет, зевкъыны анълатаджакъ бир бейитни юкъарыда сайгъан шаирлерден тапармы экенсинъиз? Сиз бунларгъа ашыкъа недир, билем недир — дерсинъиз. Пек яхшы, бу ойле олсун. Я халкънынъ озь эдебияты ичинден догъгъан Лятиф-заденинъ «Ахыр заман къушу», «Тюш» ве башкъаларыны окъунъыз. Халкъ не дер? Анълар, зевкъланыр ве озюнинъ яшагъан девирини дуяр да ах чекмезми?

Язма тиль не ичюн керек? Кимге керек? Беш-он дане Истанбулда окъуп къайткъан зиялыларгъамы, ёкъса, бутюн халкъкъамы? Табий, бутюн халкъкъа, дегильми?!

Бизге тиль, башта бала тербиеси ичюн керек. Сонъ усул-и-педагоджи, яни тербие ильми, баланынъ озю анълагъан ана тилинен тербие олунмасыны истей. Балагъа айтылгъан бир сёз, оны анълайджакъ тилинен айтылмалы. Къолуна окъулмакъ ичюн берильген дерслик, озь тилинен язылгъан олмалы. Онъа анълашылгъан, сёйленген бир масал озь тилинен анълатылмалы.

Татар баласынынъ къолуна беринъиз Чатыртавлынынъ «Ана», «Баба» пьесин, «Яз», «Къыш» шиирчиклерини де, бакъынъыз. Бала бунлары ойле бир зевкълы окъур ки, сиз де шашарсынъыз.

Март 27

Кене язы

Базы бир кишилер «авузы айткъаныны къулагъы эшитмей» — дейлер. Бунынъ киби Алтайлы имзасынен язгъан аркъадаш да озь айткъаныны озю анъламай. Меселя, язгъан макъалесинде (Сарфымызны-нахвымызны ве тилимизни араб, аджем тесиринден къуртармакъ керек) дей де, озю бутюн макъалесини араб, аджем сёзлери, ибарелери истилях ве теркиплеринен толдурылгъан, араб имлясы олгъан бизим эски имлянен язар. Дегиль латин харфлери ондан даа къолай, гузель ве даа янъысыны къабул этип, кене араб, аджем сарф-нахв къаиделеринен язаджакъ олсакъ, биз ич бир вакъыт о тесирден къуртуламамыз.

Июнь 24

Якъында топланаджакъ имля ве тиль конференциясы мунасебетиле

Айтылды, язылды... базан уфакъ-тюфек санчмачыкълар да олып кечти. Затен, анги джиддий меселе уфакъ-тюфек, атта балабан къавгъасыз олып кече я? Бу айтувлар ве язувларнынъ, опькелешювде санчувларнынъ сонъунда имлямызны да, язымызны да ислях этмек. Тилимизни саделештирмек халкъкъа, массагъа якъынлаштырмакъ керек олгъаны пек яхшы этип анълашылды. Тек бу исляхатнынъ не ёлда олмакъ керек олгъаны пек эксик оларакъ косьтерильди. Табий, бу якъын заманда чагъырылмасы къарарлаштырылгъан имля ве тиль конференциясында тамамиле косьтериледжек ве догъру айырым бир ёлларнен чезиледжек. Биз де къолгъа къалем алгъанда, анги имлянен ве анги тильнен язсакъ, халкъ даа зияде окъуп, анълап олур — деп тюшюнип турмайджакъ ве мектеплеримизде окъув-язувны яры-ярыгъа енгиллештире биледжекмиз. Чагъырыладжакъ бу конференциягъа дегиль Къырым, атта Къазан, Азербайджан, Туркистан ве Дагъыстан киби бу меселенен алякъасы олгъан улькелерден де кишилер чагъыртыладжакъ ве меселе этрафлы къавий бир суретте аль олунаджакъ. Конференцияда Къырымнынъ бутюн оджалары — дегендай, иштирак эте биледжегинден онынъ эмиети бир къат даа артаджакъ ве туткъан ёлу даа да къавий ве сагълам оладжакъ. Бельки де Къырымда чагъырыладжакъ бу тюрк-татарлар арасында меселени тюбюнден чезеджек ве оны даа къануний бир ёлгъа къойып отуз миллионлыкъ бир халкъ ичюн ортакъ бир эдебиятнынъ догъмасына себеп оладжакъ. Экинджиси Советлер Бирлигинде яшагъан тюрк-татарларнынъ имля, тиль ве эдебият конференциясына бир башлангъыч олур да отуз миллионлыкъ бир халкъны бир тёгерекке, бир нокътагъа джыйып интернационаллашмагъа догъру олгъан ёлны къыскъартыр ве сагъламлаштырыр.

Табий, бу бирлешме айрым къабилелернинъ пек факъыр олгъан эдебиятларыны бир ерге топлап, ондан зенгин, къуветли бир эдебият догъурур да отуз миллионны бугуньки сыкълетлер, сачмалавлардан къуртарыр.

Иште, бунынчюн Къырымда чагъырыладжакъ имля ве тиль конференциясы эмиетли олгъаны къадар къыйметли ве буюктир.

Октябрь 28

Харф, имля, тиль ве элифбе конференциясы

1. Къырымда эдебий бир тиль оларакъ Къырымнынъ эм чёль ве эм де ялы тарафларынынъ анълап оладжакъ ве эр эки тарафны да киттикче

якъынлаштыраджакъ орта бир тиль эсас тутулыр.

2. Татарджалашкъан эджнебий сёзлерге кельгенде, онлар анджакъ татар тили къаиделерине уйдурылмакъ шартиле тилимизде къулланылыр.

1925 сенеси
Октябрь 29

Мен де шаштым, апакъай

Пьес язаркен, бир чокъ дикъкъат олунаджакъ нокъталар бар ки, М. Нузет аркъадашын «Мен де шаштым, апакъай» эсеринде бунларнынъ ич бири тапылмай. Сахнагъа къоюладжакъ эсер драмамы, трагедиямы, комедиямы, не де олса олсун, башта бир эдебий олмалы. Нузет аркъадашын, башта кендисининъ де итираф эткени киби, «Мен де шаштым, апакъай» эсери — эдебий дегильдир.

Типлерге кельгенде, мында догъру япылгъан ве текмиль ич бир тюрлю тип ёкъ. Не къады, не онынъ хызметчысы, не къадыгъа келип киткенлер — ич бири омюрден алынгъан типлер дегильдирлер. Бунларын базыларында беш-алты тюрлю характерлер бар.

Даа сонъра, андаки вакъиалар меселя: «чыркъ-мырх» меселеси, копек кефинлеп комюв, фукъаре бир яшнынъ учь бинъ рубле пара кетирип сакълатмасы, бир татар къадынынынъ элиндеки джемиданында юз бинълик мюджевхерат булунмасы алх ве алх...лары тамамиле эскирмиш, чюрюмиш масаллар ве япанлардан башкъа ич бир шей дегильдир.

Албу ки, бунынъ аксине оларакъ къадыларын не сой адамлар олгъаныны, онларын халкъны не сюретле алдаткъанларыны хаятий вакъиаларле анълатмакъ ве атта халкъ кульдюрмек биле мумкюндир.

Нузет аркъадашын пьесини ойнаркен, бакъкъанларын айткъанларына коре, онлар озьлерини пек къолайсыз бир мевкъиде ис эткенлер. Атта утангъанлар биле... Мындаки вакъиалар ич де хаятий дегильдир. Биназналейхи, Нузет аркъадашын пьестеки къусурларыны артистлерин узерине юклемеси бус-бутюн акъсыз ве баладжасынадыр. Чюнки артистлер оны ойнап мейдангъа чыкъаргъангъа къадар нелер чеккенлерини озьлери билелер.

Мен озь тарафымдан Нузет аркъадашын ве дигер аркъадашларын бу сой пьеслер язмамаларыны ве татар труппасынынъ да бу сой шейлер ойнамамасыны теклиф этердим.

1926 сенеси
Декабрь 16

Языджылар тёгереги нешрият коперативиле багъланмалы

Бекир Умеров аркъадаш «Енъи дюнья»нынъ декабрь 3-нджи номералы нусхасындаки «Нешрият иши акъкъында» макъалесиле, бизим ичюн олдукъча енъи ве керек бир меселени ортагъа къоя ки, о да Къырым нешрият идаресинден мада, бир китап нешрияты кооперативы мейдангъа кетирмектир. Умеров аркъадашын дегени киби, бизде китап окъуйыджыларын сайысы кунь-куньден арта. Айны веджихле языджыларымызын да сайысы осе. Бу бизде нешрият ишлерининъ кенишлейджегине бир земиндир. Биз нешрият ишлерини тешкилятландырдыгъымыз киби языджыларымызы да тешкилятландырмакъ керекмиз. Бу хусуста «Илери» журналы янында бир «Языджылар тёгереги» мейдангъа кетиреледжегини окъудыкъ. Магъа къалса, иште бу тёгерек биздеки китап нешрияты кооперативы ичюн мая олмалы ве языджылар тёгереги иле нешрият кооперативи бири-бирине багъланмалыдыр. Бу сюретле эр эки тешкилят бири-бирини алып вара бильдиги киби, кенди этрафында кениш окъуйыджы кутьлесини де тешкилятландыра билир. Бизде нешрият меселеси бугуннинъ мухим меселелеринден биридир. Бу себептен меселейи лязимий ерлерин къозгъап, бираз тездже омюрге чыкъармалары керектир. Языджылар тёгерегине кельгенде де айны теклиф еринде сайылыр.

1927 сенеси
Сентябрь 6

Эдебий тиль — язы тили
(Конференция мунасебетиле)

Биз «Терджиман»нынъ ильк девирлеринден алып бугуньге къадар озюмизге бир эдебий язы тили араштырып келемиз. Сонъ йылларда исе, бу араштырмалар даа зияде козьге чарпмакътадыр. 40-50 йыллыкъ бир араштырмадан соньра артыкъ бир къараргъа кельмек керек эди исе де, факъат биз бунъа келемедик. Аля бугунь «Къырымын язы тили будыр» — деп кестирип айтамаймыз. Кене араштырмаларны девам этемиз.

Бунынъ себеби беллидир. Биз бир тиль сахасында джиддий бир теткъикъатта булунмадыкъ. Озь тилимизни теткъикъ этмедик. Халкъ эдебиятымыз топланмады, ишленмеди, бакъылмады. Анда-мында баш урмакъле яни Къазан, Азербайджан тиллерининъ унсурлары ве Къырым шивелери иле къарышыкъ бир тиль яратмакъ истедик, яни

физулийлерге[1] догъру киттик, Къырымын ялы боюна, чёлюне, Багъчасарай орталыгъына баш урдыкъ. Нетиджеде эткенимиз шу олды: эр языджы озь бильгени киби язды, озь тилини ортагъа атты, озь язы тилинде халис тюркче иле халис татарджаларны бирге къатыкълады яхут да халис чёльдже, халис тюркче язды ве яздылар. Эгер биз бугуньки язы тилимизни акс эттирген «Илери»нинъ бир йыллыкъ омюрине козь ташлар исек, буны пек ачыкъ корермиз. Мен бу акъта къыскъадан бир къач мисаллер кетирейим:

1) «Ачларнынъ сесини ишидемиюр... умидсизлик ве хаялдан гъайры бир шей вирмиюрды... Оны оплай, сыйпай азырлайыр... Нети джыйдыра, дуваджы олып къала иди...» («Илери», сайы 3, «Эвельки ве шимдики яшлыкъ» макъалесинден).

2) «Лиман ве искеле олмыштыр... Кендини пек севдирмиштир... Юнан ве ромалыларын ишине ярагъандыр... Хакимлери ольгенлер, комюльгенлер... Талангъан иди... Деври бизе де кельмиштир» («Илери», сайы 3, «Къырымда археология» макъалесинден).

3) «Йэк-дигерлеринден айрылмакъ меджбуриетинде къалмакътайыз... Астына тюшюрмеге меджбур оласынъ... Шу джумлейи окъуйынъыз... Меджбуриетинде къаламыз...» («Илери», сайы 8, «Араб харфлерини ничюн ташлаймыз» макъалесинден).

Бу косьтерильген мисаллер Истанбул тюркчеси иле татарджанынъ бирге къатыкълангъанына мисаллердир. Шимди кочейик темиз гъарп тюркче язылгъан макъалелерге:

«Бугунь сиясий хаятын бир тарихий, ичтимаий хадиселерин — такъдир ве мукъаесеси ичюн янъылмаз, шашмаз бир мизаний халына кельмиш матбуатын бизде, Къырымда, не вакъыт ве насыл бир шераит тесири алтындан догъдугъына киришмеден эвель газета ве газетаджылыгъын хаиз олдугъы буюк эхемиетине даир бир къач сёз сёйлемейи пек люзюмли кориюрыз... Айны сахная матуф булуныун... бир нев эльтаф ве мукяфатмы ад идиджегиз... Джуш ве хуруше келен миллий джерьян... талип олуюр...» алх. («Илери», сайы 12, «Къырымтатарларында газета ве газетаджылыкъ» макъалесинден).

Даа сонъра «Илери»ге даимий иштирак эткен аркъадашлардан бир чокълары макъалелерини тюркче, икяе ве шиирлерини Къырымын ерли шивелери иле язарлар (Чобан-заде, Абилев ве дигер аркъадашлар).

Иште, бу мисаллер бизим даа муайен бир язы тилине сахип олмагъанымызы, аля бугунь араштырмалар девирини яшагъанымызы косьтерип турмакътадырлар.

---

[1] Физули Мухаммед Сулейман-огълу (1494—1556). Азербайджан шаири. Бир чокъ гъазель, къасыд ве рубаилернинъ муэллифидир. Иджадынынъ энъ юкъары нокътасы — «Лейли ве Меджнун» адында лирик поэмасыдыр.

Биз шимди ойле бир девир кечиремиз ки, эдебий язы тили бизге экмек ве сув киби лязимдир. Бизим юзьлердже мектеплеримиз, бинълердже талебелеримиз бар. Олар муайен эсаслар узерине къурулгъан бир язы тили истейлер. Къырымда татарджанынъ Девлет тили илян олунмасы бизим бунынъле олгъан ихтияджымызны бир къат даа арттырды.

Бу сюретле, бугуньлерде топланаджакъ Къырым имля конференциясынынъ бириндживеэсас меселелеринден бири Умумкъырым ичюн вахит бир язы имля тили таинлемектир. Чобан-заде аркъадаш Къырым имля шивеси ичюн (чюнки бизде бир Девлет тили, бир мектеп тили ёкътыр), эсас оларакъ «аз-чокъ темеллешмиш эдебият ве китап тилимизи алмагъа теклиф этсе де, фекъат юкъарыда косьтерип кечкен «Илери»деки мисаллеримиз (айны заманда дигер газета, журнал ве китапларымызын тили де ойледир), бизде даа муайен, эсаслы бир язы тилининъ, эдебий тилининъ ёкълугъыны, эр языджынынъ озь кейфине коре язгъаныны исбат этмекдир. Бу себептен конференциянынъ язы имля тили меселесине башкъа якътан якъынлашмасы лязимдир.

Малюм олдугъы узьре, руслар озь язы тиллерини (русчанынъ да шивеси пек чокътыр), рус шивелеринден Москва шивеси, тюрклер Истанбул шивеси эсасына къурдылар. Эсас оларакъ ерли шивелерден бирини алды, оны ишледи Русиенинъ ве Тюркиенинъ Девлет тили, мектеп тили, эдебий тили яптылар.

Бизге коре, конференция язы тили меселесинде эсас оларакъ Къырымнынъ джанлы, халкъ сёйлешкен шивелеринден бирини алмалы ве онынъ эсасыны бизим Къырым эдебий тилини яратмалыдыр. Алынаджакъ шиве исе, Къырымын керек ялы бою, керексе чёль шивелери унсурларыны кендисинде бирлештирген, бугуньде аз-чокъ эдебиятымызгъа сокъулгъан, газета, журнал ве китапларымызда озюни дуйдургъан Къырымнынъ орта шивеси олмалыдыр. Затен бундан эки йыл эвель топлангъан Элифба конференциясы да ниает, бойле бир къараргъа кельмеге меджбур олгъан эди.

Артыкъ тырашны халкъ башында, мектеплер башында огренмектен вазгечмели ве эдебий тильде эсас принцип олан (эдебий тиллер шу тиль иле язаджакъ, окъуйджакъ, сёйлешеджек, халкънынъ джанлы, халкъ сёйлешкен шивелеринден бирининъ узерине мейдангъа келир) ёлуны тутмалыдыр.

Сентябрь 7

Имля конференциясы

Янъы элифба Къырым Меркезий Комитеси ве Маариф Комиссарлыгъы тарафындан чагъырылмакъта олан имля конференциясы сентябрь 10 куню Акъмесджитте ачыладжакътыр.

Конференция бутюн Къырымдаки татар педколлективлеринден бирер аркъадаш, эр районден бир маариф шубеси инструкторы, орта дередже мектеп татар муаллимлери чагъырылмакъта олдугъы киби, дигер бир чокъ аркъадашлара айрыджа даветнамелер кондерильмиштир.

Келен аркъадашлар Маариф Комиссарлыгъы бинасында къабул олунаджакъ, орадан бутюн малюматы аладжакълар. Конференциягъа иштирак иденлерин масрафлары оделеджектир.

Конференциянынъ кунь тертиби:

Докладджылар: Меселелер:

Я. Байбуртлы — Имля иле тиль арасында мунасебет.

Б. Чобан-заде — Импяда умумий эсаслар.

А.С. Айвазов — Эски ислях олунмыш араб элифбасында имля эсаслары.

У. Ипчи — Къырымда имля ичюн анги шиве эсас олмалы.

Б. Чобан-заде — Янъы элифбада имля эсаслары.

Н. Джемалетдинов — Янъы элифба иле имлянынъ мектеплерде татбикъ усулы.

М. Недим — Имля лугъаты.

Имля конференциясы такърибен учь кунь къадар девам иделжектир. Конфенцияя давет олунан аркъадашлара айрыджа мектюплер кондерильдиги киби, район маариф шубелеринде бу хусуста хабер верильмиштир.

Октябрь 6

Койде театро ишлери

Театронынъ эсас унсурлары: артист, сахна ве пьестир. Бунларсыз театро оламаз. Факъат артист озь санатыны бильмесе, сахнада лязимий декорациялар ве саирелер булунмазса, бу сой театрода бир манасы оламаз. Бизим Къырым койлерининъ пек чокъусында клублар янында сахналар вар, драмтёгереклери де вар. Факъат бунлар эр шейден махрумдырлар, айны драмтёгерек азалары (артистлер) сахна ве артистлигин энъ иптидаий бильгисинден бихабердирлер. Сахналарымызын бир чокъларында декорация намына ич бир шей ёкътыр. Пьес меселеси исе, сёз биле котермез.

Бугуньки театронынъ эсас макъсады — халкъы енъи рухта

тербиелемектир. Бу макъсаткъа исе, анджакъ келиши гузель, расткеле язылгъан пьеслери, келиши гузель ойнамакъ иле дегиль, бельки джиддий, уста язылгъан, маналы, хаятий енъилиги, енъи хаятыны джанландыргъан пьеслер, уста, беджерикли оюнлар иле иришилир. Бунынъ ичюн энъ эвеля кой сахнасында ойнагъан авескяр артистлери тербиелемек, онлары сахнанынъ, театронынъ бутюн элементлери иле таныштырмакъ, онларгъа грим, урба кийильмеси, эйи сёз сёйлемеси ве саирелерни огретмек ве алыштырмакъ лязимдир. Дигер джиэттен койлерде ойнала биледжек пьеслер азырланмалыдыр. Инкъиляпнынъ 10-джы йылында бизде кой ичюн басылмыш бир пьесин олмадыгъыны хатырлар исек, бу меселенинъ бизде не дередже зайыф олдугъы анълашылыр. Даа сонъра, бизим кой театроларымызда ёлбашчылыкъ ишлери ич дереджесиндедир. Албу ки, ёлбашчысыз ич бир тюрлю иш япыламаз, бильхасса, бизим койлеримиз киби гери къалмыш койлердеки театро ишлерине бу мутлакъа лязим бир шейдир. Сиясий ве медений ярыкъландырув ишлерининъ идареджиси олан, сиясий ярыкъландырув идаресининъ шимдие къадар театро сахнасында джиддий бир адым аттыгъы корюльмеди. Бу лязим ве эльзем эди. Факъат шимдиден сонъра меселени йине эски алы узьре къалдырмакъ джаиз дегильдир. Аджеба, не япмакъ лязим?

Бириндживен — кой авескярларыны театро ве артистлик бильгилери иле таныштырмакъ, онларгъа бу хусуста, иптидаий олсун, бир малюмат вермек ичюн, эгер имкян вар исе, кой драмтёгерек рехберлери ичюн къыса муддетли курслар ачылмалыдыр. Даа сонъра, сахна ве артистлик бильгиси акъкъында иптидаий малюмат вере биледжек бир рехбер китапчыкъ бастырмалыдыр. Бойле китапчыкъкъа иштах буюктир. Бурада сахна къурулушы, декорация, артист, грим, урба ве саирелер акъкъында малюмат верильмели.

Экинджиден — Мамут Недим аркъадашын язгъаны киби, шимдие къадар койлеримизде ойнагъан бутюн эльязма пьеслерни топлап онларын ичинден эйилери айырылмалы, тюзетильмели ве бастырылмалыдыр. (Кой ве клуб пьеслери хусусында азербайджан джумхуриети чокъ илери китмиштир. Орада бирер, экишер перделик бир чокъ пьеслер бастырылмыш ве атта оюнгъа иштирак эткен типлерин ресимлери биле бу пьеслерин ичинде дердж этильмиштир. Биз пьес хусусында онлардан файдалана билирмиз).

Учюнджиден — яз мевсимлеринде Девлет театросынынъ татар болюгини дагъытмайып Къырымгъа сейяр чыкъармалыдыр. Бунынъ кой театролары ве умумиетле койлер айны заманда Къырым шеэрлери ичюн эмиети буюктир. Бойле япылырса, бир тарафтан Къырым кой ве шеэрлери бизим Девлет театромызын темашаларыны корер, дигер

тарафтан кой ве шеэрлеримиздеки драм тёгереклер Девлет театросыны озьлерине орьнек этип алырлар.

Маариф комиссарлыгъы ве онынъ сиясий ярыкъландырув идаресининъ бу меселеге джиддий бир назарле бакъмалары лязимдир. Кой сахналары ичюн пьестен мада, джанлы газеталар, данс, йыр, музик, шиир ве саиренинъ эмиети буюктир. Мен буны бир даасына быракъып текрар-текрар койдеки театро ишлерине джиддий бир дикъкъат верильмесини айтам.

Ноябрь 12

Меркезий татар клубы акъкъында

Адынынъ башында «меркезий» сёзю олгъан сонъ, акъылгъа бу меркезий клубнынъ башкъа клубларгъа бир орьнек олгъаны фикри келе. Фекъат, акъикъат алда бу «меркезий» клуб меркезликтен, орьнек олмакътан чокъ узакъ экен. Октябрь инкъилябынынъ 10 сенелик байрамынынъ экинджи акъшамы, табий, клубларнынъ энъ буюк бир фаалиет иш косьтереджек куньлери иди. Бунынъ ичюн олса керек ки, клубнынъ буюк заласы яш явкъа клуб эхиллери иле толгъан. Бурая окъугъан яшлыкъ, комсомоллар топлашкъанлар. Озь фаалиет акъшамларыны октябрь инкъилябы ичюн азырлагъан эгленджелер иле кечиреджеклер. Бойле эглендже акъшамларыны бир программа даиресинде кечирмек лязим экен, бурада ойле бир программанынъ эвельден азырлангъаны козьге корюлип тура. Яшлардан бири ортагъа тюшип, «фелянча аркъадаш, фелянча тюркюни йырлайджакъ» — деп, клубгъа кельген аркъадашларнынъ бирини чекип чыкъара ве оны йырлаталар. Не исе бу дерди чекмек дахий мумкюн. Ишлери чокъ олгъан, азырламагъандырлар — дер кечерсинъ. Фекъат чыкъып йырлагъан аркъадаш, бойле инкъиляпчы бир яшлыкъ топлангъан ерде «Мезарымы терен къазынъ» — деп башлар ве бирини «Ал байрагъым устюне, ярем, адынъ да язылсын» мисрасы иле битирир исе, бу артыкъ чекилемез. Бу догърудан-догъруя бир масхаралыкъ, яшлыкъкъа къаршы бир джинаеттир. «Мезарымы терен къазынъ» иле «Ал байрагъы» ве шу мезары къазыладжагъын ересининъ не алып вереджеги вар?

Догъру, халкъ йырларыны бир дередже къадар инкъилябийлештирмек лязим, фекъат бу инкъилябийлештирюв амелияты «мезарлар, олюлер ве оледжеклер» узеринде яшлыкъны умютсизликке тюшюрген, олюмни хатырлатып тургъан йырлар узеринде дегиль де, бельки яшлыкънынъ рухуна да якъын, онларгъа умют вереджек, севиндиреджек хасиятларыны охшайджакъ йырлар узеринде япылмалы.

Йине бу гедже «Краковяк» ве бунъа бенъзер хаяттан узакълашкъан, ресмий ерлерде ойналмасы атта ясакъ этильген данслар ойналды.

Меркезий татар клубында ич бу сой дансларгъа мейдан верильмеси мумкюнмидир? Затен, яшларын бу сой оюнларгъа пек аз къошулмасы, лякин «Хоран» тепмеге бир чокъ яшлар ве къызларын чыкъып къошулмасы дахи татар клубында бу сой дансларын ери олмаяджагъыны косьтере эди.

Акъшамын сонъуна догъру комсомолгъа бенъзеген бир яш, озю киби дигер бир яшын богъазына япышып, оны итеклеп, юмрукълап, заланынъ тёрюнден башлап къапудан тышары фырлатты. Котекчи яшын бу арекетине къаршы клуб идареси тарафындан ич бир тюрлю протесто япылмады. Яшлар енъи бир эглендже булгъан киби, бири-бирини итеклеп, къакъыштырып сокъакъкъа атылдылар. Котекчининъ ничюн котеклегени, котекленгеннинъ ничюн котекленгени анълашылмай къалды.

Меркезий клубда низам бойлеми олур? Бу клуб мудири къайда, хэйет идареси къайда, низамнамеси къайда? Ничюн бойле «йигитликлерге» мейдан вериле?

Сиясий ярыкъландырув идареси, клуб хэйет идареси, клуб мудири, клуб янындаки комсомол ячейкасы бурада язылгъан ве акъсайып да язылмагъан джизэтлерге дикъкъат ве эмиет вермелидирлер. Бу акъсакъ джизэтлер тюзельтильмелидир.

Бизим яш шаирлеримиз, юкъарыда айтылып кечильген халкъ йырларыны озьджепештирмеге, оюнджы ве йырлайыджы яшлар ве умумиетле яшлыкъ, енъи оюнлар яратмагъа гъайрет этмелидирлер, бунынъ ичюн онларны тасдикъ этмек лязим. Бу исе, биринджи невбетте клубджыларын узерине тюшер.

1928 сенеси
Январь 20

«Чолпан» дивар газетасы

Не буюк бахт ве муваффакъиет! 10-12 яшлы мектеп балалары газета чыкъаралар... Эллеринде енъи-енъи къалем тутмасыны, енъи-енъи язы язмасыны огренген яш кадайлар матбуат ве эдебият алемине биринджи адымларын аталар.

Буюк бир табакъ кягъыт юкъарысында, ортада, арпа-богъдай сюрети, онынъ узеринде беш кошели къызыл йылдыз ве оракъ-чёкюч. «Чолпан...»

Багъчасарай табана махаллеси 3-нджи Шура мектеби талебелернинъ нашир эфкяры «Фен, накълият, тиджарет», «Савлыкъ ве чалышув», «Койлю хозяйствосы ве ишчи саньаты», «Эдебият — шиир», «Кульгю — тенкъит», «Латин элифбасы» болюклери. Язылар алтындаки имзалар: Кебире Велиулла, Сайде Афузова, Сейдамет

Бекир, Фатиме Арифова, Февзи Хайретдинов, Сеитосман Ибраимов, Феми Ахмет, Гульсюм Сулейман, Эмине Сейтумер ве дигерлери.

Кебире, Сайде, Фатиме, Гульсюм, Эмине къыз адлары. Мен озь аналарымызнынъ бу балалар яшта олгъанда нишлегенлерини тюшюнем... Эвде отурадырлар. Аналары онларны къапудан бакътырмагъандыр, яхутта элине «хафтик» туттырып оджапчеге ёллагъандырлар. 10-12 яшындан сонъ кергеф башына чёктюрип нагъышыны ишлеткен, киевге азырланмагъа башлагъандырлар. «Олюлернинъ джанына» Къуран чыкъарткъан, ясин окъуттыргъандырлар... «язы харам» олгъандыр...

Меним анам языны озь башына огренген. Анасындан, бабасындан, оджасындан гизли, комюр парчаларынен диварларгъа язгъан-язгъан да шай этип «уммулигини битирген»...

Мен ве меним аркъадашларым 4-йыл «усул-и-джедит» мектебине къатнагъан сонъ, зорле окъув ве язув огрене бильдик. 4 йыл сонъра зорле «Терджиман»ны эджелей эдик. «Дивар газетасы» — деген шейнинъ затен ады ёкъ эди. Атта оджаларымыз эки сатыр языны догъру язамаздылар. Я шимди?

Кебирелер, сайделер, фатмалар, сеитумерлер ве фемилер кой хозяйствосындан, санайиден, накълият, тиджарет, эдебият ве тенкъиттен дем уралар. Догъру ве гузель язалар. «Газета» чыкъаралар.

Бу олса-олса анджакъ шура эмек мектеплеринде ола билир. Чюнки биз буны не «усул-и-къадим», не заманнынъ макътавлы «усул-и-джедит» мектеплеринде корьмедик. Неге бенъзей?

Чалышкъан — бал шербетине
Эдепли — къыналы баш къозугъа
Гевезе — озенбаш арабасына
Дерс динълемез — араба къопкъасына
Раат отурмагъанлар — Багъчасарай депосынынъ автомобилине
Ярамазлар — авурткъан тишке
Кеч къалгъанлар — собагъа сыгъмагъан одунгъа
Бир-бирини чакъкъанлар — дамсыз шорбагъа
Тенеффюске чыкъмагъанлар — тузсуз пастагъа
Агълавукълар — пишкен башкъа
Джезадакилер — кирпиге

Не къадар дюльбер бенъзетмек, не гузель татлы тиль, догъру язы. Эйи шакъа ве санчкъыч... Бундан сонъра эльбетте балалар гевезеликтен вазгечеджек, Озенбашнынъ огюз арабаларына, дерс динълемейип араба къопкъасына, авурткъан тишке, дамсыз шорбагъа, пишкен башкъа, собагъа сыгъмагъан одунгъа бенъзememеге чалышаджакълар.

Бойле муваффакъиетли «абур-чубурлар» бизим «Енъи дюнья» ве «Яш къувет» газеталарымызда да аз корюлир.

«Чолпан»да ресимлер де вар. Табий, онлар пек муваффакъиетли дегиль, факъат шурасы меракълы: папирос къутусы узеринден инсан башы ресимлерини кесип алгъан да, газеталарына япыштыргъанлар. Бойле бир айнеджилик кельсе-кельсе мектеп балаларынынъ акъылына келир, дегильми?

«Чолпан»да базы бир къусурлар да ёкъ дегиль, меселя матбуаттан чокътан чыкъарылып атылгъан «Син», «Та» киби араб харфлери «Чолпан»да корюле. Сонъра газетадаки сыралар кягъыдын энине дегиль де боюна, баштан ашагъы. «Газета» энине алынгъан олса, даа эйи олурды. Бир къач къусурчыкъ даа: Талебелер чокъсу умумий меселелернен огърашкъанлар. Багъчасарай табанапары акъкъында бунынъ киби озьлерине даа якъын шейлер акъкъында язмагъанлар, яхутта пек аз язгъанлар мектеп омюрлерини пек аз тенкъит эткенлер. Оджалары акъкъында эйи-фена бир сёз де ёкъ. Дерс меселелери иле огърашкъанлары корюльмей.

Севинеджек бир шей даа: шахсий меселелер, шахсиет хусусында бир сёз ёкъ. Шубесиз, бу талебелерин озьара эйи кечингенлерини, къавгъа-шаматанынъ аз олгъаныны косьтерир.

Яшанъыз, кадяйляр, киткен ёлунъызда сизге огъурлар олсун!

Сентябрь 4

Татар театросы акъкъында

Театронынъ ичтимаий-медений омюрдеки эмиети акъкъында чокъ язылды. Омюримизге медениетин дигер унсурлары киби, театронынъ да сокъулгъаны ве онынъ бизим медений омрюмизин айырылмаз унсуры олгъаны чокъ айтылды. Театромызны акъикъатен медений бир театро япмакъ акъкъында фикирлер юрютильди.

Газеталарда, топлашувларда, халкъ арасында театромызын ойнайджакъ ролю, онынъ акъикъатен бир ишчи ве койлю Къырым театросы ялылмасы люзюми мунакъаша олунды.

«Татар театросы озь инкишафынынъ сонъ дереджесине етти ве артыкъ керилемеге башлады. Оны янъы къуветлерле тазертмек, онынъ истикъбалини азырламакъ ве бунынъчюн бир студия ачмакъ керек» — денильди.

Бутюн булар чокъ аля. Бунларгъа ич кимсе итираз этмеди. Атта Девлет театросынынъ татар труппасы азалары да бунъа севиндилер. Чюнки медений севиеси оськен, акънен-къараны айырды эткен, аз-чокъ бир эдебият яраткъан, эдебий ве медений бир омюрге сокъулгъан бир

халкъкъа, огюнде янъы макъсатлар тургъан бир кутьлеге татар ишчи ве койлюсине хаятын бутюн саалларындаки олдугъы киби театро сахнасында янъылыкълар, янъы бир шейлер, янъы артистлер керек, янъы репертуар, янъы сахна къурулышлары керек. Бу ич инкяр олунмаз.

Маариф Комиссарлыгъы, Къырым сиясий ярыкъландырув ве темаша ханелер идарелери УЗП[1] татар театросыны янъыдан тешкиль этмеги, оны бир театро мектеби япмагъа къарарлаштырдылар. Планлар, программалар чызылды, сметалар тертип олунды. Меселя: УЗП-ден Маариф Комиссарлыгъына, андан сиясий ярыкъландырув идаресине, андан да союзгъа китти. Бу ёлны бир даа текрарладылар. Август 31-де Рабис союзындан меселе бир даа Маариф Комиссарлыгъына къайтарылды, андан бир даа союзгъа къайтаджакъ. Албу ки, сентябрь 1-де Къырым Девлет театросынынъ рус труппасы репетицияларыны башлады. Татар труппасы ве студиясы исе ёллар ичинде сеяхатта къалды.

Бу меселенинъ бир джизэти. Дигер бир джизэт даа вар ки, о да студиянынъ амелий сюретте хаяткъа — кечириле билип-бильмееджегидир. Студия театро ичюн пара булунмыш кибидир. 20 бинъ рубле дотация вериле. Студия ичюн Къырым ичиндеки драмтёгереклерден истидатлы яшлар булуныр. Лякин бу яшларны, бу студияны ким окъутаджакъ ве ким огретеджек? Бурада энъ зияде рус труппасындаки базы аркъадашларгъа аркъа вериле. Чюнки театро бильгилери, ихтисаслары саасында бизде мутехассыслар ёкъ. Аджеба, рус театросында чалышкъан аркъадашлар бу вазифени эда эте биледжеклерми? Алайыкъ — дикция (теляффуз) меселесини. Татарджадан бихабер бир адам татар баласына татарджа лакъырды этмесини огрете билирми? Бу зорлукъ дерслерде корюледжектир.

Меселенинъ энъ кучь бир нокътасы олса, о да рус труппасынынъ Акъмесджит Девлет театросында бу сене ялынъыз дёрт ай чалышаджагъыдыр. Дёрт ай сонъра, яни татар студиясы ачылгъан вакъытларда, рус труппасы Акъяргъа кочеджек ве студия исе оджасыз къаладжакъ. Ойле бир студия насыл артист етиштире билир.

Юкъарыда сайгъан идарелеримиз, яни Маариф Комиссарлыгъы, сиясий ярыкъландырув ве темаша ханелер идарелери меселенинъ бу джизэтини эйидже огренмек, тедкъикъ этмек керек эдилер. Студия программасы ве сметанынъ муэссесе-муэссеседен, тешкилят-тешкиляттан къатнап джурьмеси исе, бу меселенинъ кереги киби баштан тюшюнильмегенини косьтере.

Шуны да къайд этмели ки, бу сюретле тюшюнильмей, ташынылмай.

[1] УЗП — Управление зрелищами политпросвета

Ачыладжакъ студиядан бу сене ич бир файда беклемек мумкюн олмаз. Театро студиясы биринджи басамакъ мектеп дегильдир ки, бугунь ачтым ярын окъусын. Театро бутюн индже саньатларны озюнде бирлештирир, студия исе бу индже саньатларны огретир, онларны къаврая биледжек артист етиштирир.

Бизге къалырса, Маариф Комиссарлыгъы студия меселесини этрафлыджа ишлемек ичюн, оны келеджек сенеге техир этмек ве бу сене татар труппасыны бираз тазертип, онъа ёлбашчылыкъ ишлерини, репертуар меселесини ёлуна къойып, театроны девам иттирмели эди. Бу сенелик Азербейджан ве Татаристан театро студияларына он къадар талебеге стипендия верип ёлламакъ эм макъсаткъа даа уйгъун, эм де файдалы чыкъарды. Бизим ёллайджакъ талебелеримиз айны заманда дигер шаркъ джумхуриетлерининъ театродаки муваффакъиетлери, фаалиетлери, къурулышлары иле танышырдылар.

Даа кеч дегиль экен, Маариф Комиссарлыгъы ве темаша ханелер идареси бу нокъталарны козьге алмалы ве 1923 сенесинден берли девам эте кельген ве къазандыгъы муваффакъиетлери ич де инкяр олунмайджакъ театромызны сёндюрмемелидирлер.

1929 сенеси
Апрель 2

Тетромызын бугуни ве келеджеги

Багъчасарайлы ве Озенбашлы аркъадашларын рецензиялары мунасебетиле.

Театро санайы-нефисенинъ энъ буюк бир пытагъы, атта санайы-нефисенинъ бутюн айры парчаларыны озюнде бирлештирген бир ердир, бир бутюндир. Онынъ бир къысымы акъсарса, бу акъсакълыкъ бутюн дигер къысымларгъа озь тесирини косьтерир.

Бизим къырымтатар театросына келиндже, биз бутюн сахаларда акъсаймыз. Меселя, Озенбашлы аркъадашын дегени киби, ялынъыз бир пьес къытлыгъындан ибарет дегильдир. Чюнки бизде бугунь драматургия олмагъаны киби, там манасыле артист, там манасыле сахна ве театро рехбери, там манасыле театро ишчилери ёкътыр ве бунлар бугуньге къадар олмадылар.

Театромызы акъсаткъан, театромызын халкъыны 100% къанаатлендирмегенининъ себеплерини иште бунларда арамалыдыр.

Бизге энъ эвель юкъарыда сайдыгъым театронынъ эсас унсурларыны догъурмакъ, яратмакъ ве ондан сонъра бу театродан халкъны 100% къандырмасыны талап этмек лязим. Бизим дюньки ве бугуньки театромызгъа кельгенде исе, шурасыны козьде тутмалы ки, бизде не шимдие къадар ве не де шимди акъикъий бир театро ёкътыр.

Кечен сенелери язылгъан рецензияларда театро сёгюльмейми эди? Артистлерин оюнларында, пьеслерде ве саирелердеки къусурлар, нукъсанлар, акъсакълыкълар язылмаймы, айтылмаймы эди? Кечен сенелерде бош къалгъан ерлерге талебелер ве Къызыл аскерлер чагъырылмаймы эди?

Догъру, ич инкяр олунмаз ки, кечен сенелерде халкъ театрогъа чокъча келе, бош ерлер азджа къала эди. Бунынъ да себеплери: бириндживиден — медений джеэттен кериде къалгъан татар махаллесининъ «Лейля-Меджнун», «Тахир-Зёхре» киби эфсанелерге, дин къокъусы анкъып тургъан пьеслерге акъын этмеси, экинджиден — бу сенеге нисбетен кечкен сенелерде артистлер эркянынынъ къуветли олмасы ве саирелердир.

Биз чокъ яхшы билемиз ки, эгер биз ярын «Лейля-Меджнун», «Тахир-Зёхре», «Юсуф алейхи эсселямын сатылмасы» ве илх., репертуары янъыдан хаяткъа чыкъарыр исек, махалле еринден тепренип театрогъа акъаджакъ... Бугуньки театромызны не кечен сенелерин театролары ве не де бутюн артистлери театро студияларыны битирген, бундан сонъра он йыллардже сахнада энъ кучюк роллерден башлап, сонъра оськен артистлерге ве онлар киби режиссёрларгъа малик рус театросы иле ольчештирмек ич бир веджихле оламаз.

Бу йыл репертуар меселесине келиндже, малюм олдыгъы веджихле эр театро сезонынынъ репертуары бир йыл эвель азырлана, иш планы учь-беш айлар эвель чезиле. Бутюн бу азырлыгъы сахнанынъ рехберлери азырлай. Бутюн бу репертуар, иш планы ве театронынъ дигер меселелери эвельдже театро янындаки художественный шура тарафындан музакере ве мухаккеме олуна. Аджеба, бунлар бизде, япыламы? Хайыр, ич бир шей япылмады. Кечен язда беш ай мааш ашап яткъан, театронынъ келеджегини ич де тюшюнмеген, къайгъырмагъан Джелял Меинов бизге эски театродан бир тюрлю асабалыкъ къалдырмады, биз иш башына кельгенде, ачыладжакъ сезоны ве студия акъкъында бир кягъыт парчасы биле корьмедик. Биз ишке ич бир тюрлю азырлыкъсыз башладыкъ. Иште, бу дахий, бу йылки сезонымызнынъ акъсамасына себеп олгъан эсас алдыр.

«Аршын мал алан» ве «Фахише» пьеслерини текрарламамызгъа дахий бу ал себеп олмыштыр.

Бунлардан мада, татар театро-студиясынынъ озюне махсус бир бинасы олмамасы да ишке кедер этмектедир. Бу юзьден биз шеэр шурасына верильген наказымызда татар театро-студиясына «Субхи» киносыны ве азбарындаки биналарынынъ верильмесини истедик.

Биз шимди репертуар меселесини ёлуна къоймакътамыз. Бунынъчюн шаркъ джумхуриетлерининъ девлет театролары иле

мунасебетке кириштик. Татаристандан «Адашкъан къыз», «Кемали къарт», Азербайджандан «Аджыкъара», «Шейх Санан», «Севиль», «Окътай эль огълу», «Од гелини» ве дигер пьеслери алдыкъ ки, бу сенеки мевсимимизде бу пьеслерни къоймагъа чалышаджакъмыз.

Ерли языджыларгъа пьес яздыртмакъ ичюн тедбирлер корюле. Тезден Маариф Комиссарлыгъы тарафындан конкурс илян олунаджакъ ки, бу сюретле келеджек театро сезонымыз ерли языджыларын пьеслери иле темин олунаджакъ.

Биз театро янында бу йылдан башлап бир театро «художественный» шурасы мейдангъа кетиреджек, бу сюретле театромызны партия, профсоюз органлары ишчилер алякъадар тешкилят ве муэссиселерин коллективли ёлбашчыларына теслим этеджек, бу сюретле театромызны тешкилятлы массагъа якъынлаштыраджакъмыз. Сонъ сёз оларакъ шуны да айтам: рецензент аркъадашлар бизим бу йылки мевсимимизден ойле темашаджыны юзьге-юзь процент къанаатландыраджакъ темашалар талап этмелилер. Бу хата, янълыш бир фикир. Чюнки бизим театромыз бу йыл янъыдан тешкиль олунды. Биз шимди келеджек ичюн янъы артист кадролары етиштирмекле, бурадаки нукъсан ве къусурларымызны тюзельтмекле огъраша ве элимизден кельгени къадар театромызны янъы Ёлгъа, янъы рельслер узерине къоймагъа чалышамыз.

1932 сенеси
Июль 6

Пьеса тили

Тиль меселеси де пьес языджылыкъта муим бир роль ойнар. Бизим пьестен биринджи талабымыз онынъ мефкюредже сагъламлыгъы, экинджиси тили эдебий олмасыдыр. Бунынъле бирге, эгер пьеснинъ тили догъру олмаса, бу онынъ эм мефкюресине, эм де бедийлигине зарар кетирир. Биз ярамай тилли бир пьесни темашаджыларгъа зевкънен бакътырамамыз, озь макъсадымызны эльде этамамыз. Буны фактларнен косьтермек мумкюн исе де, лякин шуны айтсакъ кяфидир. Бизде, бильхасса терджиме пьеслерде тиль меселеси пек акъсай. Бизим терджиме пьеслеримизнинъ тили энъ зияде ресмий тильге ошай. Терджимеджи пьеснинъ де бир къарарнаме терджиме эткен киби терджиме эте. Мында сахна тилининъ хусусиетлери козьге алынмай. Бир алим насыл сёйлесе, джаиль бир адамнынъ авузындан да шу сёзлер эшитиле. Бу шубесиз хата, эм иште нечюн хата.

Инсанлар сыныфларгъа, табакъаларгъа болюнелер. Бу сыныфларнынъ, табакъаларнынъ озь тиллери бар. Театро джанлы тиль талап этконинден, биз пьес язгъанда, бу пьесте олгъан

шахсларымызнынъ анги сыныфкъа, анги табакъагъа менсюп олгъанларына коре, онларгъа тиллерини таинлемек керекмиз. Бир мырза яхут да молла я да спикулянтнынъ тили бир ишчиге берилемез. Эгер джаиль бир койлюни бир алим тилийле сёйлендирмек истерсенъ, бу кулюнч, гъайры табий чыкъар. Бунъа темашаджы ич де къанмаз. Койлюнен ишчининъ тили де башкъадыр. Чюнки оларнынъ мухитлери башкъа-башкъа. Ишчи — заводда, фабрикте, амма койлю чёльде, багъчада ве иляхире чалыша. Меселя, бир ишчи мюреттип ленатипнинъ не экенини, онынъ насыл эшитильгенини ве бу машина ве онынъ иш процессининъ адларыны билир. Бир койлю исе, бу сёзлерни бильмез. Койлю энъ зияде кой хозяйствосы ве бу иш процессининъ адларыны билир. Завод ишчиси бу сёзлерни бу колхозджы къадар бильмез. Эгер бир мырзанынъ тили онынъ истисмар эттиги койлюнинъ тилинден фаркълы олмаса, бу догъру оламаз. Атта ад меселесини алайыкъ. Молла адлары эксерисинен «Абдул»лы олур. Абдулмеджит, Абдульэннан, Абдульхаким ве иляхири. Эснаф фамилиялары: Къалайджы, Ипчи, Пенерджи, Тенекеджи, Мумджы ве иляхири тарзындадыр. Мырза фамилиялары ве адлары: Адиль, Девлет, Къыпчакъский, Къарашайский, Куньтогъанский ве иляхири. Эвельде, капиталист, помещик акимиетинде, капиталист ве помещиклер эп эмир этер, буюрып эдилер. Онларнынъ тиллери хакимане эди. Амма ишчи ве койлюлер истисмар олуныրды, хорланырды. Онларнынъ тиллери «эмиране» дегильди. Бир мырзанынъ авузындан «къаздым», «сюрдим», «чапаладым» ве иляхири иш ады эшитамазсынъ. О «къаз!», «сюр!», «чапала!» — дер эди. Эгер биз инкъиляптан эвельки омюрден мырзаларнынъ койлюлерни истисмарындан алып бир пьес язаджакъ исек, сыныфларнынъ тиллериндеки хусусиетке дикъкъат этмек керекмиз. Эгер биз бугуньки истихсалат омюринден пьес яза исек, ишчининъ тилини догъру бермелимиз...

Сакъын бундан пьеснинъ тильдеки фаркълар боткъасына чевирюв анълашылмасын.

Бизим бир эдебий тилимиз бар. Пьестеки бутюн шахслар бу тильнен сёйлешмек кереклер. Бир чёль койлюси, колхозджысы «фенерге» «пенер», «пенерге» «фенир» дememeли. Онъа сёзни догъру сёйлетмели. О, «фенир» деп де олур. Лякин бу комедияда, эм ялынъыз тенкъид нокъта и-назарындан мумкюндир. Эгер бир чёль тараф койлюсини косьтерем деп де, «п»-лерни «ф»-гъа, «ф»-лерни «п»-гъа чевиртип сёйлетирсек, бу эдебий тилимизни бозмакъ олур. Биз сахнада энъ догъру бир тиль къулланмакъ керекмиз. Биз анджакъ бу сюретле темашаджы массасына догъру бир тиль косьтере ве огрете билирмиз. Сахна тили — джанлы тильдир. Буны ич унутмакъ керекмей. О,

канцелярия тили дегильдир. Меселя, канцелярияда «элинде ишбу весикъа булунан» иляхири — деп язылыр. Базы уста канцелярия хадимлери бир джумлени бир км узата билирлер. Эгер сахнада артист «Элинде ишбу весикъа» — деп башласа, эм узун джумлелернен сёйлешир исе, бу догъру оламаз. Бу сёзлерни, меселя, бир канцелярия бюрократына айттырмакъ мумкюндир. Лякин узун джумлелернен дегиль.

Сахна тили пек ачыкъ ве о къадар да эдебий олмалы. Джумлелер къыскъа, догъру тизильген олмалы. Оны эм артист, эм де темашаджы анъламалы. Энъ зияде дикъкъат этильген нокъта айры ичтимаий группаларгъа менсюп шахсларнынъ тильдеки айырмаларын сакъламалы. Бир ишчининъ тилинде арабджа, аджемдже дегиль де бейнель — халкъ сёзлерге чокъ расткелинир. Амма бир молланынъ тилинде арабджа сёзлер чокъ олур. Мешчан бир къары я да къызнынъ авузындан куннинъ мухим меселелери боюнджа къулланылгъан сёзлер дегиль де, (пудра, сюрьме, помада) ве иляхири сёзлер чокъ эшитилир. Амма бир коммунист я да комсомолка ишчи, койлю, эмекчи къыз сиясий сёзлерни, иш сёзлерни чокъ билир ве къулланыр. Мешчан къызнынъ эксериетле онынъ къуллангъан сёзлерининъ манасыны анъламаз ве сёйлемесини де бильмез.

Иште, пьес язгъанда, тиль хусусында дикъкъат этильмеси лязим кельген нокъталар, къыскъадан айткъанда бойледир.

1933 сенеси
Июль 6

Сентябрьге къадар эки пьес береджегим

Къырымда ерли хаяттан драматургия догъурув акъкъында Къырым Совнаркомы тарафындан илян этильген конкурс мунасебетиле бир пьеса язмагъа авеслендим. Хусусан, «Янъы дюнья»нынъ тешеббюси иле майыс 15-те ерли хаяттан драматургия догъурув боюнджа чагъырылгъан топлашувда конкурскъа иштирак этеними бильдирген сонъ, пьеса язув узерине джиддий оларакъ чалышып башладым. Алазырда мен эки сахна эсери узеринде чалышмакътам. Онларнынъ бир данеси Къырым Девлет татар театросына махсус олып, дигери койколхоз сахналары ичюндир. Девлет театросы ичюн язгъан пьесамны сентябрь 1-ге къадар театро идаресине теслим этмекни тюшюнем. Айны заманда, кой-колхоз сахналары ичюн азырлагъан пьесамы да сентябрьден кеч къалдырмамагъа талап этем.

1934 сенеси

Озюм ве чалышувымыз акъкъында

Партия Меркезий Комитетининъ 1932 сенеси апрель 23-те тарихий къарары, совет эдебияты арекетининъ инкишафыны янъы ве догъру рельслер узерине къойды. Бу къарардан сонъ, эгер озь акъкъымда конкрет сюретте айтаджакъ олсам, эдебиятымыз огюнде тургъан конкрет меселе ве вазифелерни яхшы этип анъладым. Социалист реализми методы манъа озь яратыджылыгъымы, озь языш усулымы совет эдебияты ёлуна къоймагъа сонъ дередже буюк бир ярдым этти. Эм бу тек менде дегиль, совет языджысы адыны ташыгъан эр языджыда бойле олды.

Иште эки йыллыкъ яратыджылыгъымы кучюк бир екяне: бу заман ичинде мен, озь эдебий фаалиетимнинъ эвельки девирлеринден тамамынен фаркълы оларакъ, энъ яхшы таныгъан эсерлерими яздым ки, бунлар: «Мотор» ве «Душман» пьесалары; «Амо автобусында», «Тесадуф» икяелери; «Лодырь Асан» сатира поэмасы; «Чобан Мустафа» ве «Ариза» радио пьесалары ве дигерлеридир.

Шимди исе «Душман» пьесасыны нешир этмек ичюн ишлейим (оны айны заманда киносценариягъа чевирмекни тюшюнем); «Ачлыкъ» романыны язам; «Таракъташлы Сеит огълу Сейдамет» тарихий мевзуда бир драма язмагъа азырленем.

Бизим Бутюн-Къырым совет языджылары конференциясына келиндже, бу конференциягъа бизим эр биримизнинъ ве бунынъле берабер Бутюн-Къырым совет эдебиятынынъ муваффакъиетлерине бир екюн япаджакъ ве шимдиге къадар эдебият саасында япылгъан бутюн хата ве нукъсанларнынъ устюни ачаджакътыр. Бизде эпейдже муваффакъиетлер олгъаны киби, пек чокъ хаталыкъларымыз да бар. Бу хаталарымызнынъ энъ баш чокърагъы исе, бизде кескин ве акъикъий тенкъитнинъ ёкълугъындадыр. Биз озь конференциямызда несир, шиир, драматургия, тенкъид ве дигер меселелеримизни музакере этмекнен берабер айны сюретте эдебиятчы яшлыкъкъа ярдым меселелерини де унутмамалымыз.

Догърусыны айткъанда, биз эдебиятчы яшлыкъкъа ярдым ишини тешкилятландырмадыкъ. Биз «Къарт» языджылардан ич биримиз «мына мен шу аркъадашкъа шойле ярдым косьтердим» — деп оламаймыз. Айны сюретте, биз бу конференцияда окъувджы меселеси хусусында да сёйлешмелимиз. Керчек де бизни не дередже окъуйлар, насыл окъуйлар? Фикиримдже, бу чокъ мухим бир меселе. Аджеба, окъувджы, бизни окъугъан ишчи, колхозджы ве талебе бизим акъкъымызда не киби бир фикирде? Онлар бизим эсерлеримизге насыл бакъалар? Шубесиз, конференцияда бу акъта да сёйлеширмиз.

Биз эдебият саасында партиянынъ ёлбашчылыгъы алтында эпейдже муваффакъиетлер эльде эттик. Эльбетте, конференциядан ве бутюн Советлер Союзы совет языджылары съездинден сонъ, бизим бу муваффакъиетлеримиз къат-къат арта ве биз буюк социализм япыджылыгъымыз деврининъ буюк эдебиятыны, буюк ветанымызнынъ къудретли эдебиятыны осьтюрирмиз.

1936 сенеси
Июнь 27

Умер Ипчи аркъадашкъа селямлар

Къырымтатар совет эдебиятынынъ буюк языджысы Умер Ипчининъ эдебий чалышувына 20 йыл толув байрамы кунюнен хайырлаймыз. Талантлы драматург олгъан Умер Ипчи аркъадашнынъ къырымтатар театрининъ миллий репертуарынынъ эсасыны къоювда япкъан хызметлерини къайд этемиз. Рус тилинде онынъ сайлама эсерлерининъ бир томыны бастырмакъ ичюн тедбирлер коремиз. Къыйметли Ипчиге илериде социалистий культуранынъ чечекленмеси ве тантанасына догъру ёнетильген махсулдар чалышув арзу этемиз.

СССР Языджылары союзы месуль секретары: Ставский.

Совет Языджылары союзынынъ Къырым комиссиясы азалары: Гладков, Санников, Бахметьев.

«ЯШ КЪУВЕТ» ГАЗЕТАСЫ

1933 сенеси
Октябрь 11

Он биринджи сезонгъа башлаймыз

Къырым Девлет татар театросы бугунь озюнинъ 11-нджи сезоныны ача. Театромыз озюнинъ бу 10-йыллыкъ тарихинде ильки дефа оларакъ бу йыл миллий репертуар меселесини джиддий къоя ве ерли репертуарны 50% еткизмекни козьде тута. Бу бизим керек театромызда, керексе эдебиятымызда пек буюк ве мухим бир факттыр. Бу артыкъ бизде искусствонынъ энъ алий шекли сайылгъан драматургиянынъ оськенини косьтере. Шекильде миллий ве мундериджеде социалистик искусство лозунгыны акъикъатен омюрге кечирювге театронынъ джиддий сюретте сарылгъаныны бу 50% бир делильдир. Театромыз озюнинъ репертуарында япкъан бу переломны озюнинъ иш усулларында да япмагъа кирише ки, бу иш усулы эдебиятымызда олгъаны киби, социаллистик реализм методынен чалышув, сахнада

хаятны олгъаны киби этрафлыджа къаврап алув, фабрика, завод ве колхоз ударниклери типлерини яратувдыр. Биз театромызнынъ огюнде тургъан бу меселелерни артист ве умум театро коллективининъ эльэльге берип чалышмасы саесинде ириширмиз. Бизим кечен сенелерде бир чокъ нукъсанларымыз олгъаны киби, бир чокъ да буюкче муваффакъиетлеримиз олды. Бу джумледен бири драматургия саасында «Уджюм» киби гурьдевли бир пьесанынъ коллектив тарафындан пек усталыкънен ойналмасы эди ки, «Уджюм»нинъ керек Акъмесджитте, керексе Керчь, Кефе, Ялта, Алушта ве дигер ерлерде темашаджы тарафындан энъ сыджакъ алгъышларнен къаршыланмасынынъ бир себеби де бу олмыштыр.

«Уджюм» бизим янъы совет драматургиямызнынъ эсас ташларындан бири олды. Онынъ, яшлыкъны социалистик тербиенен тербиелевдеки ролю гъает буюктир. Биз «Уджюм»де инкъилябий романтизм элементлерини коремиз ки, бу бизим ичюн янъы ве янъы олгъаны къадар да, яхшы бир башлангъыч. Бизим энден сонъ язываджакъ пьесаларымыз, эсерлеримиз, бойле энтузиазмгъа давет эткен джоштурыджы олмалылар. Албу ки, кечкен сене «Уджюм» бизим матбуатымыз тарафындан сессиздже деген киби къаршыланды. Тек «Яш къувет» онынъ «Сеит Бекир акъайнынъ хорантасы», «шай, сахнагъа къоюлышы зайыф» — деп умумий сёзлернен атлап кечти. Бу эльбетте догъру дегиль эди. Догъру ола бильмек ичюн темашанынъ эйидже тинтилип бакъылмасы, джиддий бир анализден кечирильмеси лязим эди. Биз умют этемиз ки, бу йыл бизим матбуатымыз театро темашаларына джиддий янашув ве эр темашагъа акълы олгъан къыйметни кесерлер. Театромызнынъ эксикликлеринден бири оларакъ, мен анда яшлыкъ ве бала омюрине аит пьесаларнынъ ёкълугъыны косьтерем. Бу хусуста бизде эпейдже лакъырдылар олып кечсе де, лякин иш корюнмей. Чюнки бизим яш язываджыларымыз театрогъа якъын кельмейлер, онынъле кереги киби меракъланмайлар. «Къарт» язываджыларымыз исе комсомол ишчи-койлю яшлыкъны огретмеге чалышмай. «Яш къувет» газетасынынъ театро бедиий советини озь шефлиги алтына алмасы фикириндже, бизим репертуарымыздаки бу прорывны къапатмакъ ичюн бир ёл ачты. Бу сезонда бизим театромыз яшлар омюринден ерли бир пьеса эльде этмеге ве бунъа иришамагъан такъдирде, яшлар омюринден русчадан терджиме бир эсер къоймагъа борджлудыр, айны сюретле бала пьесасы да тюшюнильмелидир. Театромызнынъ огюнде пек мухим ве джиддий меселелер тура ве биз партия, профсоюз тешкилятларынынъ джемаатчылыкъ ве матбуатымызнынъ ярдымы саесинде бу меселелерни кереги киби чезер ве эда этермиз.

▪ Умер Ипчининъ анасы Гульсюм ве онынъ экинджи къоджасы Чунакъ Мемет. Октябрь 15. 1940 с.

▪ Солдан Умер Ипчининъ къыз къардашы Себия Бекирова 1917 с.

■ Умер Ипчининъ омюр аркъадашы Фатиме Мударисова

■ Умер Ипчининъ уйкен огълу Бекир. Дженкте эляк олды

■ Лейля ве Джеваир (Ипчининъ къызлары). 1933 с.

Ипчининъ къыз къардашы Себия *(сагъдан биринджи)*. Къызлары Тамилла ве Зекие. Ортада *(отургъан)* Лейля

Фатиме *(солдан биринджи)* достларынен

▪ Ог сырада *(ортада)* Фатиме Ипчи. Онынъ къучагъында кучюк огълу Якъуб. Сол тарафта Ипчининъ уйкен къызы Джеваир, аякъ устюнде *(солдан)* Лейля. Ортада, *(энъ артта)* Ипчининъ уйкен огълу Бекир. Апрель, 1938 с.

عمیع شاعیریمیز (آلکه‌دای)

- Умер Ипчи

- «Арслан агъа» къызлар мектебининъ талебелери Экинджи сырада *(отургъанлар)* Умер Ипчининъ анасы, къызлар мектебининъ мудиреси Гульсюм. 1915 с.

■ «Галие» медресесининъ оджалары ве талебелери. Энъ сонъки сырада *(аякъ устюнде тургъанлар)* дёртюнджиси Умер Ипчи. 1916 с.

▪ Умер Ипчи *(арттаки сырада учюнджи)* языджы ве журналист достларынен берабер. Отургъанлардан *(сагъдан)* журналист Осман Бекир — Зекки *(Умер Ипчининъ къардашы)*, языджы Мамут Недим, Бекир Умеров. 1920—1930 с.с.

■ Языджыларымызнынъ яшлыкъ девиринден бир хатире. Ресимде: Озьбек языджысы Гъулам Шади 1936 сенеси къырымтатар языджылырында мусафирликте. Ашагъы сырада (солдан) Эшреф Шемьи-заде, Гъулам Шади, Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр, Абдуреим Алтанълы. Юкъары сырада (солдан) Азам Амет, Осман Амит, Зиядин Джавтобели, Амди Алим.

■ Юкъары сырада *(солдан)* Умер Ипчи, Эшреф Шемьи -заде, Джафер Гъафар, Абдулла Дерменджи, Зиядин Джавтобели, Ыргъат Къадыр, Абдуреим Алтанълы

Форма № 3

Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР

"31" марта 1958 г.
№ 4н-353/58

Москва, ул. Воровского, д. 14

СПРАВКА

Дело по обвинению И П Ч И Умера, до ареста 23 октября 1937 года - писатель, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 22 марта 1958 года.

Приговор Военной коллегии от 17 апреля 1938 года в отношении ИПЧИ Умера, по вновь открывшимся обстоятельствам отменен и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА
ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР
ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

/Б.ЦИРЛИНСКИЙ/

Ўзбекистон ССР — Узбекская ССР

ЎЛГАНЛИК ТЎҒРИСИДА ГУВОХНОМА
СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ

II-ТЮ № 001117

Гр. Чинч
Зуфар Бекирович
Одиннадцатого января тысяча
девятьсот пятьдесят пятого года
Специальный возрыв секущего
поле с цифрой (Читинск)

Бу ҳақда гражданлик ҳолати актларининг ...
о чем в книге записей актов гражданского состояния за
1959 года июня 23 месяца

№ ... произведена соответствующая запись за № 1

Ўлган жойи: шаҳар, қишлоқ — г. Томск.
Место смерти: город, селение
область Красноярского края
район —
республика РСФСР.

Қайд қилинган жой — Бюро ЗАГС Китабского
Место регистрации — района Кашкадарьинской обл. УзССР

Берилган вақти — 23. июня 1959 г.
Дата выдачи

Заведующий бюро записей актов гражданского состояния — В. Тамбовцева

М. П.

ХАТЫРЛАВЛАР

Умер Ипчинен корюшюв

Сабыкъ Къырым оюнджылар ансамблининъ артисти Леман Байрамова Къырымгъа немселер кельген сонъ пек къыйын, мушкюль алда яшагъан. Бириндджи омюр аркъадашы Шевкет Мамутов немселернинъ къолуна тюшип, оларнынъ апсханесинде хорлана, Леман эки бучукъ яшындаки огъланчыгъы иле къала.

1943 сенеси онъа тесадюфен дайысы Ислям Аппазов келе. О не ичюн, насыл вазифенен кельгенини айтмаса да, Леман онынъ гизли тешкилят иле багълы олгъаныны анълагъан. Сонъ о адам да немселернинъ къолуна тюше ве зляк ола.

Къырым азат олунгъан сонъ Байрамова ифтира къурбаны олып,чекистлер тарафындан къапала. Апсханеде олгъанда тешкериджи оны урып, сёгип сизлер саткъынларсыз, бутюн халкъынъызны кочюрелер, дей.

Леманны айван ташыгъан вагонларнынъ бирине тыкъып, сырт тарафкъа, «Унжлаг» деген сувукъ, титис ерге алып баралар.

Андаки мабюслер тизден къар ичинде, юфкъа, йыртыкъ урбаларынен, ачлыкъ чекип, сабадан акъшамгъа къадар дагъ кесе экенлер. Леманнынъ бригадасында 20 йылгъа джезалангъан айдутлар шорбаджылыкъ этип, заваллы мабюслерни сопаларнен урып ишлете экенлер.

Энди темиз такъаттан кесилип, олюмге азырлангъан вакъытында дагъ ичинде Леман Унжлагнынъ башлыгъына расткеле. Онъа артист олгъаныны анълата, о инанмай. Йыкъылгъан чам тереги устюнде ойнап, артистлигини исбат эте. Ондан сонъ Медениет тербиелев къысымына тюше ве мабюс олса да, озь зенааты боюнджа чалышып башлай. Сабыкъ театрнинъ режиссёры О. Девишев кавказлы медениет хадими Ниязий Байрамовнен таныш ола, якъынлашалар. Оларнынъ ярдымы иле аз да олса вазиети яхшылаша.

Энди Л. Байрамованынъ озюне сёз берейик, къалгъаныны о тариф этсин.

... Якъында Ниязий келип айтты: мында бир болюкте сизинъ халкътан чокътан берли яткъан бир адам бар, языджы экен. Сонъ адыны да бильди, Умер Ипчи, — деди.

— Ва-а-й, — дедим мен, — о адам манъа дайы ола. Не япмалы?

Оны 1937 сенеси къапагъан эдилер.

Экинджи куню Ниязий иле Умер агъанынъ барагына бардыкъ. Къаравул бизни барак ичерисине кирсетип, кошеде яткъан бир адамны косьтерди.

Кошеде индже ёргъан тюбюнде бир инсан башы корюне, козьлери юмукъ нефес алгъаны да дуюлмай. Мен:

— Умер агъа, насылсынъыз? — деп сорадым.

ˆргъаннынъ бир чети ачылды, юкъугъа далгъан инсан титреди. Козьлерини ачмайып, Умер агъа:

— Токъта, токъта, тайин этерим, — деди. Сонъ бираздан, — сен Афыз Османнынъ къызысынъ. Сенинъ бабанъ да эдебият ишлеринен огъраша эди. Мен онынънен берабер Багъчасарайда чалыштым. Акъмесджитте бабанъ «Миллет» газетасынынъ баш редакторы эди. Сени де билем, адынъ Леман олмалы. Сагъ ол, балам. Откъа пишкен къартоп истейим, — деди.

Умер агъанынъ истегини мен Ниязийге айттым. Барак эркеклернинъ хастаханеси олгъаны ичюн, ашханеси де олгъан. Ниязий шу арада дёрт къартоп пиширтип кетиртти. Умер агъанынъ тёшектен белини котерип отурмагъа биле алы къалмагъан, вуджуды он дёрт яшлы бала киби, пармакълары къартопны биле тутып оламайлар.

— Пармакъларымны электротоккъа къойып къыйнадылар, майышып къалдылар, къалем тутмагъа алым къалмады, башымда олгъан дестанларны кимге айтырсынъ да бильдирирсинъ... Мен энди дюньядан кетмишим, бутюн тюшюнджем — миллетимнинъ фаджиалы хор куньлерде чекишкенлеринде...

Бу куньден башлап мен Калининге озюмден ве Умер агъадан мектюп язып башладым. Умер Ипчиге исе Ниязий иле ярдым этип башладыкъ. Кимерде Ниязийге лагерден чыкъмагъа изин бере эдилер. О базы ерлерден мейва тапып бизге кетире, ярысыны манъа, ярысыны Умер агъагъа бере эди. Яваш-яваш Умер агъа тюзелип башлады, пармакълары къалем тутып башладылар. Биз онъа къалем, кягъыт тапып кетирдик. Заваллы язып башлагъанына къуванып, чокъ агълагъан... Мен онъа кельгенде язгъанларыны манъа косьтерип агъламсырады. Онынъ язгъанларыны лагерь болюклеринде корьген ватандашларгъа айта эдик.

Умер агъанынъ риджасынен мен кягъыт кетирем, о исе манъа язгъан сатырларыны бере эди. Мен лагерьден къуртулып чыкъкъанда менде 20-ден зияде язувлы саифе бар эди. Къолумда тек сонъки язгъан саифелери къалды, къалгъанларыны чыкъкъанда тутып алдылар. Умер агъа меним чыкъаджагъымны билип, меним ичюн сонъки оларакъ

хатыра саифеси язды. Сагълыкълашкъан вакътымызда Умер агъа бизни къучакълап, эялл этинъиз деп, опьти ве къалгъан такъатынен эллеримизни сыкъып сагълыкълашты...

Къырымда буюк, намы кеткен, атта бутюн мемлекетке белли олгъан мешур языджымыз, драматургымыз, шаиримиз Умер Ипчи иле бу сонъки корюшювимиз эди.

Л. Байрамова,

Мени дуадан унутманъыз...

Умер Ипчининъ соньки мектюплеринден бири

Сайгъылы, Леман ханым!

Сизинъ кельгенинъизге сонъ дередже севиндим, кельгенинъиз манъа ильхам кетирди. Он йылдан берли шиир язмагъан эдим... Шимди аз да олса яза башладым. Озь тилимизни эр тильден зияде бегенем ве севем. Озь халкъымызны да шай эр халкътан хурьметли ве медений саям ве севем. Эгер тылсымыны тапса эдим, озь хор халкъымыз ичюн энъ хаялый ве эфсаневий бир омюр яратыр, масаллардаки киби сеадетли бир яшав къурардым... Халкъым ве онынъ чечеклери — сизлер манъа янъыдан яшамагъа умют ве иман догъурасынъыз. Мен халкъымызнынъ чеккен мешакъат ве эскенджелерден, онынъ къайгъы ве элеминден агълаяракъ козьлерими сокъурлаттым...

Бутюн омрюм бою тек хорлангъан халкъымызны къайгъырдым ве онынъ бахыты огърунда чалыштым... Халкъымызнынъ башына кельген фелякет ве фаджиаларны хатырласам, козьлеримден яш чешме киби акъмагъа башлай. Сиз мени анъларсынъыз.

Сонъ заманларда козьлерим бираз ачылды, эллерим аз-чокъ чалышмагъа башлады исе де, лякин юрек фена. Аякъларым шишти ве саире... Мен озюмни бойле хор ве аджиз, чаресиз алда кимсеге косьтермек истемейим, хусусан, озь халкъыма... Хасталарын алы белли, ахизар чекмек ве озь хасталыгъы акъкъында айтмакъ... Мен киби бахтсыз бир халкъ шаири не сёйлее билир?..

Эдебият акъкъында сёйлешмек, окъумакъ ве дюньяда не бар экенини бильмек истейим, лякин кимнен айтышыр да, кимнен анълашырсынъ...

Тюрме халкъы сизге белли. Янъы оюнлар, танц ве умумен санат, нефисе акъкъында озь тюшюндигим янъы фикирлерими кимге айта билирим?

Козьлерими тавангъа бакътыра, озь тюшюнджелеримнен сёйлеше, ята-къалкъа джурем. Озь чаресизлик ве аджизлигимден хорлана ве сыкъ-сыкъ агълайым... Мен сизи рахатсыз этмек истемейим. Эр насыл

олса да, сизни корьгениме чокъ севиндим. Танъры халкъымызны да шай эр тюрлю беля ве къазалардан къутарсын. Сизге, тюрме кошесинде де олса, яздыгъым бир йырчыгъы ёллайым. Къусурыны багъышланъыз. Ким билир, бельки музыкая чекмек насип олур. Бу йыры, Леман, сизге багъышлайым...

БУЛЬБУЛИН ЙЫРЫ

Сабахлары уянырдым,
Мен бульбулин отьмесинден...
Ал ястыгъа даянырдым
Сехар хоша китмесинден.

Гюле ашыкъ йырджы бульбуль
Не де гузель шакъырдарды.
Севгисини сёйлеп гюле
Не де татлы йырлар эди...

Эр танъ сехар отен бульбуль
Бугунь сабах недан сусты?
Назар къылынъ гюль-бахчая,
Бульбульчигим корюнмезми?

Зехерли бир кучюк йылан
О ачылмыш гузель гульден —
Куннейиб ах, бульбулими
Чакъмыш оны окесинден...

Бакъынъ, достлар, багъчамызда,
Гюль терегин астчыгъында —
Кучюк бульбуль ольмюш ята
Юрегинден къанлар сыза!..

Сабахын сехар вакъытында
Душманларым урды мени...
Ястычыгъым бояйды, ах,
Козьяш иле ал къанлара...

Наиль мурад оламадан,
Нидже ашыкъ-машукъалар
Нидже-нидже ал ястыкълар
Ал къанлара боядылар!..

Сабахлары уянырдым,
Мен бульбулин отьмесинден.
Гюль ястыгъа даянырдым
Сехар хоша китмесинден...

Унжлаг. 5.08.1947с.

Шиирде къусурлар корьсенъиз, манъа айып этменъиз, чюнки меним халым сизге белли. Бельки савулырым бу дерттен. Сизинъ ичюн чокъ къуванам. Алла талантынъызны арттырсын ве тез куньлерде эвинъизге къайтмакъны насип ве муессер эйлесин.

Мен сизни ве сизинъ бабанъызны, ананъызны аз да олса билем. Мен Къырымда эр кесни, эр татарны билем ве бизлер бири-биримизни ынджытмайып озьара мухабетнен бирлик олып яшагъан бир халкъ эдик... Рахметли Осман агъа да омюрини халкъ ичюн феда эткен адамлардан бири эди, Алланынъ рахметинде олсун.

...Леман ханым!

Бизлер озь халкъымызнынъ айырылмаз, парчаланмаз кесечиклеримиз. Меним тувгъан халкъым, манъа о къадар якъын ве тувгъан, севимли ве гузель, татлы, джандан азиз ве шекерден лезетли ки, мен халкъымнынъ багърындан, юрегинден, онынъ къанындан, джанындан догъмуш кибим... Гедже ве куньдюз тек фелякетке огърагъан халкъымы, тогъанчыкъларымы ве сизлери тюшюнип чыкъам. Халкъ къайгъысындан башкъа ич бир шей тюшюнмейим!

Леман ханым! Элинъизден кельген къадар фелякетке тюшкен тувгъан халкъымызгъа ярдым эйленъиз. Онларын козьяшларыны силинъиз. Къырымтатар корьсенъиз, эки сёзнен олса да, гонълюни алынъ.

Эгер язмагъа ярасайдым, сизге юзьлернен саифе мектюп язып, гонълюнъизни алыр, хатырынъызны сорар ве элимден не кельсе япардым ве халкъымнынъ эр ярдымына иссе къошар эдим. Сизге эсапсыз чокъ селям олсун! Мени дуадан унутманъыз. Сагъ олунъыз. Танышларгъа селям айтынъ.

Ипчи Умер.
8.08.1947с.
(«Достлукъ» газетасы, 1989, декабрь 29)

Бабам акъкъында...

Эгер де сен ана-бабанънынъ козю огюнде буюсенъ, оларнынъ огютлерини алсанъ, икяелерини динълесенъ, олар акъкъында язмакъ къолай олур эди... Амма языкъ ки, манъа бойле бахт насип этмеди, мен бабам апске алынгъан куньден — 1937 сенеси октябрь 23-тен — дёрт ай кечкен сонъ дюньягъа кельдим ве табиий ки, о дешетли кунь онынъ башы уджунда янъгъырагъан къоркъунчлы «Къанун адындан...» деген сёзлерини анамнынъ къурсагъында турып, эшитмедим. Лякин о сёзлер бутюн омюр манъа тынчлыкъ бермейлер, къулагъымда чынълайлар, гуя къара булут киби пешимден къалмайлар... «Къанун адындан» эмексевер койлюлерни кулаклаштыргъан олып Сибирьге сюргюн эттилер... «Къанун адындан» зиялыларымызнынъ энъ корюмли, истидатлыларыны халкъ душманы дие илян этип атып ольдюрдилер... «Къанун адындан» 1944 сенеси бутюн бир халкънынъ башына мисли корюльмеген масхаралы ифтира ягъдырып, оны тувгъан юртундан айырдылар... «Къанун адындан» сюргюн этильгенлерни аман-аман ярым асыр озь укъукълары акъкъында сес чыкъармакъ имкянындан, Ватанына къайтмакъ имкянындан марум этип кельдилер... Атта бугунь, бутюн бу джинаетлерге ёл берген система геберген олса биле, акимиет органларында ойлелери тапыла ки, къырымтатарларнынъ къайтарылмасына тиши-тырнагъынен къаршы тура. Лякин оларнынъ ыдырынувлары файдасыз, биз эп къайтамыз. Олсын чекишип, олсын бинъ бир тюрлю мешакъатларгъа огърап, олсын бом-бош ерге... къайтамыз, озь ана топрагъымызгъа къайтамыз. Бугунь юртумызда афтада бир кере олса да телевидение, радио вастасынен ана тилимиз янъгъырагъаныны, халкъымызнынъ белли эвлятлары Ашыкъ Умер, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Аметхан Султаннынъ догъгъан куньлери къайд этильгенини, энди оларнынъ адларынен койлер, сокъакълар, мектеплер адландырылгъаныны, Къырымда халкъ сайлагъан Меджлис арекет эткенини кечкен сенелерде атылгъанлар, апсханелерде чюрюгенлер корип етиштирамадылар. Сагъ олсайдылар, не къадар севинген олур эдилер...

Мезкюр макъаледе бабамнынъ иджадыны талиль этмек мерамым ёкъ, беллесем, бу, мутехассыс — эдебиятшынасларнынъ ишидир. Бугунь бабам акъкъында анамнынъ, якъын сойларымызнынъ, онынъ достларынынъ икяелерине, Сибирьден ёллангъан мектюплерине базанып айтырым.

Мен къырымтатар языджысы Умер Ипчининъ огълу олгъанымны

анъам манъа гизлиден, буюк сыр киби айткъан эди. Чюнки бабамны якъалагъан сонъ, оны да тынч къалдырмагъанлар, даима такъип эткенлер. Анамны тек юклю олгъаны къуртаргъан, о, бир чокъ къыйынлыкъларнен Красноперекоп районындаки узакъ Мамчук коюнде акимлерден сакълана бильген. Бойле этип мен къырымтатар эдебиятынынъ Максим Горькийси деп адландырылгъан адамнынъ эвляды экенимни бильдим. Бабам 1897 сенеси Багъчасарайда къайышчы Бекир уста ве Гульсюм оджапченинъ къорантасында догъгъан. Умерден гъайры, оларнынъ Осман ве Себия адлы эвлятлары олгъан. Балалар пек эрте оксюз къалгъанлар, къартбабам 1905 сенеси вефат эткен.

Къырымтатарларнынъ улу эвляды, мутефеккир, языджы, матбааджы, алим Исмаил Гаспринский ольгенде Умер энди он еди яшыны толдургъан. Исмаил бейнинъ айдын омюри Умерде халкъ эшкъына хызметке меракъ, истек уянткъанлар. Оксюзликнинъ дамыны балалыкъатан бильген Умер 1915 сенеси дигер къырымтатар яшларынен берабер Уфадаки «Галия» медресесине ёней. Тасильни битирген сонъ Багъчасарайгъа къайтып, мектепте оджалыкъ япа. Бутюн бош вакътыны китаплар башында кечире. Онынъ языджы оларакъ шекилленмесинде Осман Акъчокъракълы, Асан Чергеев, Медат Рефатов, татар языджылары Абдулла Токъай, Галимджан Ибрагимов ве эбет де, Максим Горькийнинъ тесири буюктир.

Бабам халкъ музыкасыны пек севген, озю де саз чалгъан. Уфадан къайтып кельген йылы Багъчасарайдан та Исмаил бей эсас къойгъан театрге къатнап башлай. Театрге меракъ оны 1923 сенеси Акъмесджит девлет драма театрине етеклей. Мында о, озю язгъан пьесаларны иджра эте.

Жуковский сокъагъындаки 20-нджи эвде Мамут Недим, Максим Горький, Галимджан Ибрагимов, Ильяс Тархан, Раим Тынчеров, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Яя Шерфединов, Рефат Асанов сыкъ-сыкъ бабамнынъ мусафирлери олгъанлар. Чекист Михаил Бухбану, москвалы шаир, терджиман, бабамнынъ якъын досты Арсений Тарковский де бу мусафирчен квартирада булунмагъа севе экенлер. Бугуньде, шу сокъакътан кечер эксним, о куньлерни козь огюме кетирмеге тырышам, бабам, бабамнынъ достлары юрген ёллардан юрем, тюшюнем... Мына шу театрнинъ бинасына директорнынъ кабинетине яш Гъани Мурад кире де артист олмагъа арзу эткенини айта. Онынъ сёзлерини диньлер экен Умер Ипчи Гъанинынъ аякъларындаки чарыкъларгъа бакъа да, энди бутюн артистлер чарыкълардан вазгечип аякъкъап кийип башлагъанларыны айта. Сонъ оны элинден тутып, сокъакътаки тюкянгъа алып бара, аягъына келишкен аякъапны сатын

алып: «Мына энди сен артистке ошадынъ» — дей.

Я да демирёл вокзалы янындан кечкенимде шу вакъиа джанлана. Оны манъа Эшреф Шемьи-заде сёйлеген эди. 1925 сенеси Эшреф агъанен бабамны Киев киностудиясына «Алим» фильмы мунасебетинен давет эткенлер. Поезднинъ ёнемесине отуз дакъкъа къалгъан. Ягъмур сепелей. Бирден бабам Эшреф агъанынъ элинден чекип, ашыкътыра: «Тез ол, Эшреф, барып тюкяндан бирер шляпа алайыкъ. Киевде эр кес шляпа кие, биз исе къара къалпакъларымызнен беяз къаргъалар киби айырылып турармыз».

— О кунь биз ильк кере башларымызгъа шляпа къондургъан эдик, — кулькюнен битире эди эр сефер Эшреф агъа шу икяесини.

Мерхум шаир Зиядин Джавтобели де бабамны сыкъ хатырлай эди. Къырым Языджылар бирлигинде эки Зиядин олып, экисининъ де фамилиясы Менълиазизов экен. Бир кунь бабам Зиядин агъадан анги койден олгъаныны сорагъан. «Джавтобеден», — джевап лангъан Зиядин агъа.

— Зиядин, санъа эндиден сонъ Зиядин Джавтобели десек джанынъ агъырмазмы экен, — деген бабам ве бойлеликнен Зиядин агъаны бундан сонъ эр кес Зиядин Джавтобели адынен таныгъан.

Жуковский сокъагъындаки 20-нджи эвнинъ янындан кечкенде къулагъымда Алиме тизенинъ сеси янъгъырагъан киби ола. О баягъы вакъыт бизим къорантада яшагъан «Айлан, айлан, джельтирмен» деген йырны созып Умер кирип келе ве къарысы Фатимеге риджа эте: «Джаным, бир къаве пиширчи, шимди Асан келеджек, бираз чалышаджакъмыз!» Айны шу квартиранынъ пенджересинден 1937 сенесининъ октябринде бабамнынъ китапларыны, дигер квартиранынъ пенджересинден исе Асан Рефатовнынъ ноталарыны тышкъа фырлаткъанлар ве сокъакъта атеште якъкъанлар. Сонъундан узакъ вакъыткъадже Умер Ипчи ве Асан Рефатовнынъ адларыны биле анъмакъ ясакъ этильген.

Мына мен Ленин бульварындаки юксек диварлар артында гизленген апсханенинъ янындан кечем. Мында бабамны алты ай девамында соргъу эткенлер, къыйнагъанлар, котеклегенлер, Абдуреим Самединов ёлбашчылыгъындаки миллетчи тешкилятнынъ азасы оларакъ Къырымны СССРнинъ эркянындан чыкъармакъ ве Тюркиеге къошмакъ ичюн арекет эткенини айттыраджакъ олгъанлар...

Мен 1938 сенесининъ февралинде дюньягъа кельдим, апрельнинъ башында исе бабамны мектюплешюв укъукъындан марум этильгени алда он эки йылгъа укюм эткенлер. Мени, эки айлыкъ сабийни, къучагъына алып, анам бабамнен сагълыкълашмагъа кельген. Къалтыравукъ эллеринен мени багърына басып, бабам козьяшлары

арасындан нелернидир фысылдагъан. Бу, бабамнен ильк ве сонъки корюшювимиз эди... Экинджи куню оны Уралгъа алып кеткенлер.

Шу Ленин бульварындаки апсхане янында мен Шамиль Алядиннинъ айткъанларыны да хатырлайым. 1938 сенесининъ март айында о, Умер Ипчини зиярет этмеге кельген. Корюшмеге изин бергенлер. Лякин Шамиль агъанынъ огюнде о, эвельден таныгъан тендюрист, даима йылмайгъан яш Умер дегиль де, чаларып, букюлип къалгъан къарт тура экен. Калошларынынъ табанлары узюлип тюшкен. Буны корьген Шамиль агъанынъ козьлери яшлангъан ве о, тез-тез эвине къайтып чызмаларыны алгъан да кене апсханеге келип бабама берген. О вакъыт Шамиль агъа Юсуф Болатнынъ къорантасынен Жуковский адына сокъакътаки 20-нджи эвде яшай экен. Эбет, бабамны «халкъ душманы» сыфатында якъалагъанларынен, агъыраякълы анамны сокъакъкъа къувгъан ве мескенни ишгъаль эткен адам Юсуф Болат эди.

Бабам онъа такъыштырылгъан бефтан къабаатлавны имзалагъан, чюнки джанаварджасына къыйнавларгъа, соргъуларгъа чыдап оламагъан. Я насыл чыдамалы, А. Самединов, И. Тархан, А. Лятиф-заде, бабамнынъ къардашы, Къырым АССР адлие халкъ комитетининъ реиси Осман Зети, бабамнынъ якъын досту Михаил Бухбану киби челик ирадели адамлар апске алынувнынъ экинджи куню атылгъан олсалар? Себия тиземнинъ къоджасы партия хадими Февзи Абдулджелиль, дигер тизем Теслиме Чунакованынъ къоджасы, полк комиссары Мемет Чалбаш да энди он йылгъа укюм этильген эдилер.

1948 сенеси Озьбекистанда биз бабамдан ильк мектюбини алдыкъ. О сол къолнен басма арифлернен язылгъан эди, чюнки бабамнынъ энди язмагъа биле алы къалмагъан. Бизлер ичюн, бутюн къырымтатар халкъы ичюн пек теляшлангъаныны язгъан ве башымызгъа тюшкен беля акъкъында бутюн акъикъатны язмамызны риджа эткен. Онынъ ичюн къасевет чекмемемизни айтып, эллинджи сенеси къайтаджагъыны бильдирген. Бу муддет де кечти, амма бабамны апсханеден рухий хастаханеге авуштыргъанлар. Бабамнынъ бизге язгъан мектюплери исе онынъ акъылы еринде олгъаныны, келеджекке умютнен бакъкъаныны косьтере эдилер. О агъыр ачлыкъ йыллары бабамнынъ мектюплери бизлер ичюн имдат, мельэм эдилер, къыйынлыкъларны енъмемизде ярдымджы олдылар.

Большевиклер ве фашистлер бутюн къорантамызны дарма-дагъын эттилер. Бабам Сибирь лагердеринде чекишти. Агъам Бекир беллисиз джоюлды. Он алты яшлы Лейля аптемни 1942 сенеси немселер Германиягъа алып кеттилер (1946 сенеси о, Озьбекистангъа къайтарылды). Анам, мен ве Джевер аптемни 1944 сенеси бутюн

халкъымызнен бир сырада сюргюн эттилер. Анам 1952 сенеси ачлыкътан, бабам 1955 сенеси «психушка»да зорлукълардан, Лейля аптем 1958 сенеси хасталыкътан ольдилер. Алты адамдан ибарет къорантадан тек мен ве Джевер аптем сагъ къалдыкъ. Джевер аптем бутюн омюр оджалыкъ япты ве аля бугунь Озьбекистанда булунмакъта.

Бугунь менден къырымтатар эдебиятынынъ эсасчыларындан бири Умер Ипчининъ огълу Якъуб Ипчиден, бахтлысынъмы, деп сорасалар, бирден «Ёкъ!» деп джевапланам. Я насыл олып мен бутюн халкъымыз аля даа сюргюнликте чекишкен, Ватанына къайтмагъа чареси олмагъан бир вакъытта бахтлы олайым?

Бабам 1955 сенеси январь 11-де кечинген. Онынъ дефн этильген ери беллисиз. Лякин бугунь мен онынъ аякълары basкъан тувгъан Къырым топрагъыны опем. Мында о, озь халкъына хызмет эткен, онынънен берабер, къувангъан, кедерленген. Меним ичюн о, сагъ, онынъ руху халкъымызнен. Онынъ ады ана тилимизде чыкъкъан газета ве журнал саифелеринде яшай. Ташкенттеки Низамий адына педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъугъан аляджы студентлер ичюн Умер Ипчи адына махсус стипендия тэсис этильген эди. Акъмесджит дживарындаки Хошкельди микрорайонындаки сокъакъ онынъ адынен адландырылды. Ве мен акълы суретте бабамнен гъурурланам.

Бугунь бабамнынъ фаджиалы такъдири акъкъында тюшюнир экеним, мен эр бир къырымтатарындан тек бабамны дегиль де, бельки бизим бахтымыз, келеджегимиз ичюн къурбан кеткен бутюн бабаларны, аналарны анъмакъны, оларнынъ хатырасына бир дакъкъа сукюнет сакъламакъны риджа этем. Барсын, о къара куньлер ич бир вакъыт къайтып кельмесинлер, бизим эвлятларымызнынъ, торунларымызнынъ талийи бизимкинден бахтлы олсун.

Якъуб Ипчи

(«Йылдыз» меджмуасы, 1992с., № 5-6)

ЭДИПЛЕРИМИЗ
УМЕР ИПЧИ
АКЪКЪЫНДА

Умер Ипчининъ догъгъанына 75 йыл толувы мунасебетинен

Эдебиятымызнынъ классиги

Инсанлар эр келеяткъан асырдан бир чокъ янъылыкълар беклейлер. Бу аят къануныдыр. О заманнынъ илери адамлары да келеяткъан XX асырдан илим ве техникада, ичтимаий саада, халкънынъ аятында терен денъишмелер беклей эдилер. XX асыр оларны алдатмады. Умер Ипчининъ анасы ве бабасы да бу илери адамлар сырасында эдилер. Умер Ипчининъ анасы Гульсюм абай ильки къырымтатар оджапчелеринден эди. О вакъытлар оджапче олмакъ эм намлы, эм де джесарет истеген къыйын, раатсыз зенаатлардан эди, чюнки джаиль адамлар къадынларнынъ окъугъан сойларына къаршы къатты куреш алып бара эди. «Къадынгъа къалем тутмакъ буюк гюнах ве джинаеттир» сёзлери ялынъыз лаф олып къалмай, бойле къадынларны эр ерде масхара этмеге, атта ортадан къалдырмагъа биле тырыша эдилер.

Бунъа бакъмадан Умер Ипчининъ анасы Гульсюм окъуды ве башкъа къызларны окъутмакъ ичюн куреште. Гульсюм къоджагъа ана-бабасынынъ сайлагъанына дегиль де, озю севгенине чыкъты. Йипчи Бекирни сайлады. Бекир исе аз олса да, окъумагъа, язмагъа бильгенлерден, китап, газета окъумагъа севгенлерден, сиясетнен меракълангъанлардан эди.

Гульсюм абайнен Бекир акъайнынъ бутюн къорантасынынъ инкъиляпчы олмасы тесадюфий дегиль эди. Оларнынъ дёрт баласы олды. Учь огъул, бир къыз. Энъ буюклери Умер Ипчи — инкъиляпчы языджымыз, классигимиз. Экинджи огъуллары Осман Зеки Бекиров 1919 сенесинден Коммунист партиясы сафларында Совет акимиетини тиклевде, пекиштирювде актив иштирак эткен ве Къырым партия тешкилятынынъ ёлбашчыларындан, белли коммунистлерден бири эди. Пек яш ольген учюнджилери Якъуб исе Къырымда биринджи комсомоллардан бири эди.

Бекир акъай агъыр хасталанды ве балалары даа пек кучюк олгъанда вефат этти. Гульсюм абай дёрт баланен тул къалды. Дёрт баланы бакъмакъ, осьтюрмек, тербиелемек бир озюне къалды. Халкъымызнынъ «Адам ол! Адам олмакъ керек» лафларынынъ пек зенгин ве терен манасы бар. Гульсюм абай акъикъатен эписи балаларыны адам этти. Башкъасыны адам этмек ичюн эвеля озюнъ адам олмакъ керек экенсинъ.

Гульсюм абай даа революциядан эвель чаризмни, эскиликлерни

севмегенини турмадан балаларына айткъан, оларны янъы аят къурмагъа азырлагъан адамлардан эди. Онынъ озю даа инкъилябдан эвель Акъмесджидке барып, оджалыкъкъа имтиан бере. Сонъра Багъчасарайгъа келип къызлар мектеби ачмагъа бутюн истидаты ве къуветинен ярдым эте. Бу мектеп Къырымда биринджи татар къызлар мектеби эди. Гульсюм апте анда чокъ йыллар оджалыкъ ве ёлбашчылыкъ япа.

Оджапченинъ ёлбашчылыгъы алтында бир сыра къадынларымыз окъумагъа, язмагъа огренелер ве джемаат ишлеринде актив иштирак этелер. Оларнынъ ичинде бизим бильгенлеримизден Теслиме Чалбаш, Гульсюм абайнынъ озь къызы Себья бардыр.

Бутюн бу делиллерни косьтергенимизнинъ себеби шу ки, Умер Ипчининъ бутюн аятына, онынъ языджылыкъ фаалиетине, дюньябакъышына анасы оджапче Гульсюм абайнынъ буюк тесири олды. Бу хусуста Умер Ипчининъ къыз къардашы Себья кечкенлерни хатырлап шойле дей: «Анам бутюн омюри бою бизлерни окъутмагъа тырышты. О Къырымда биринджи оджапчелерден эди. Акъсызлыкъкъа, адалетсизликке къаршы чыкъа эди. Бизни де ойле тербие этти. Эмекчи кишилерге ярдым этмемизни, акъсызлыкъларгъа къаршы курешмемизни, адам олмамызны истей эди. О партия азасы олмаса да, коммунистлерге, Совет акимиетине та инкъилябнынъ биринджи куньлеринден буюк урьмети бар эди. Анам чокъ керелер бабамызнынъ чалышкъыр, эмекчи олгъаныны къайд этер, онъа урьмет этмемизни истер эди. Умер агъамнынъ Ипчи фамилиясыны алмасы да тесадюфий дегильдир. О ольгенге къадар анамны унутмады, оны эр вакъыт хатырлар эди».

Умер Ипчи акъикъатен анасынынъ тесиринен озюнинъ эмек ёлуны оджалыкънен башлай ве бир чокъ йыллар оджалыкъ эте. Бу оджалыкъ вакъытында койнинъ яшайышыны, хозяйствосыны, койлюлернинъ фикирлерини, тюшюнджелерини, адетлерини, койдеки сынфий курешни огренди, анълады, озь козьлеринен корьди ве бу куреште иштирак этти.

О бизге «Янъы дюнья» редакциясына ве языджылар тешкилятына кельгенде койде оджалыкъ вакътында корьгенлерини юмористик суретте икяе этер, язгъан икяелеринде ве пьесаларында койде корьгенлерини ве эшиткенлерини акс эттирир эди. О заманлар Къызылташ коюнинъ зенгинлери Умер Ипчини не къадар севмеселер, эмекдарлар исе онъа о къадар урьмет эте ве джан-юректен севе эдилер.

Умер Ипчининъ яратыджылыгъына койде оджалыкъ девирининъ буюк тесирини къайд этерек, онынъ шеэр адамы олгъаныны, шеэрде оськенини унутмамакъ керектир. О, шеэр яшайышыны яхшы биле ве озь эсерлеринде шеэрни де косьтере эди.

Умер Ипчи эски джемиетнинъ эксплуататор сыныфларына, джаилликке, ёкъсузлыкъкъа, чиркин адетлерге, булардан файдаланг'ъанларгъа буюк усталыкънен, оригиналь истидатынынъ бутюн къуветинен къаршы чыкъты, кескин къалеминен курешти. Эсерлеринде экиюзьлилерге, пара чокъ севгенлерге, халкънынъ ве девлетнинъ мал-мулькюне эль узатып озь джебине къоймакъ истегенлерге, тенбеллерге, акъсыз иш япкъанларгъа къаршы чыкъты.

Бунынънен берабер Умер Ипчи озюнинъ бир чокъ эсерлеринде янъы яшайышны терен бир севгинен косьтерди.

Умер Ипчининъ гъарез душманлары олмакънен берабер, о заманлар оны анъламагъанлар, анъламакъ истемегенлер де бар эди. Лякин кениш эмекдар кутьлелер оны севе, онъа буюк урьмет беслей эдилер. Пьесалары театрлерде буюк мувафакъиетнен ойнала эдилер.

Ипчининъ «Хатип» ве «Мырзанынъ хатире дефтеринден» адлы эсерлери халкъны эзгенлерге нефретнен толудыр. «Куреш», «Трактор», «Зейнеп тизе», «Асан», «Багъчиван», «Къартлар» адлы эсерлери, пьесаларындан «Азат халкъ», «Мотор», «Душман» эскиликлернен курешке, янъы социалист аяты къурмагъа, коммунист партиясынынъ ёлунен кетмеге чагъыралар.

Умер Ипчининъ догъгъанына 75 йыл толувы мунасебетинен шуны да къайд этмек керек ки, о рус ве тыш мемлекетлердеки мешур язываджыларнынъ классик эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этювде биринджи ерде тура. Гогольнинъ «Олю джанлар», Толстойнынъ «Казакилер», Серафимовичнинъ «Демир ташкъыны», Шекспирнинъ «Гамлет», Шиллернинъ «Айдутлар», Мольернинъ «Мещанин дворянлыкъта» адлы эсерлерини ве бир чокъ дигерлерини къырымтатар тилине буюк усталыкънен терджиме этти. Эгер бу терджимелерден гъайры бир шей язмагъан олса биле, тек бу фаалиетинен къырымтатар эдебиятынынъ тарихына кире билир эди. Шуны айтмакъ истейим ки, асырымызнынъ 20-нджы йылларында Умер Ипчинен сыкъ-сыкъ корюше эдик. Мен о заман «Янъы дюнья» газетасынынъ, «Илери» журналынынъ редакторы ве языджылар тешкилятынынъ реиси эдим. Умер Ипчи редакциягъа ве языджылар тешкилятына афтада бир къач керелер келе тургъан эди. О орта бойлу, кенъ джаврунлы, ири, тёгерек юзьлю, кенъ манълайлы эди. Эллери джалпакъ, интеллигент элине ошамай. Къыскъаджа аякълары устюнде темелли турар, ири кевдесини яваш-яваш алып юрер эди. Къалын къызылчыкъ таягъыны къартлар киби, элинден бырак ъмай. Кенардан бакъсанъ, онъа агъыр вуджудыны ташымакъ зор олгъандай корюне эди.

Умер Ипчининъ табиаты бираз къызгъын, акъсызлыкъларгъа, ерсиз, онъайтсыз лафларгъа тез ачувлана, лякин тез де къайта эди. Оны

якъынлардан бильмегенлерге о ачувлы, къаба киби корюне эди. Акъикъатта исе о ачыкъ юрекли, ярдымгъа мухтаджларгъа ярдым этмеге азыр, кишилернен достлашмагъа бильген адамлардан эди.

Умер Ипчининъ къыз къардашы Себьягъа ёллагъан мектюплери онынъ буюк инсаниетлигини косьтерген документлердир. Ольмезден секиз ай эвель хастаханеде язылгъан бу мектюплернинъ биринде якъында мытлакъ корюшеджеклерини айтмакънен берабер, шойле яза: «Мен дюньяда эр бир адамнынъ эбедий, ольмей яшамасыны истер эдим».

Умер Ипчининъ эсерлеринде яхшы адамларнен яман адамлар, яхшылыкъ ве яманлыкъ мевзулары да буюк ер тутмакъта.

1954 сенесининъ башларында Умер Ипчи артыкъ Москвагъа къайтмакъ ичюн ёлгъа чыкъкъан эди. Къыз къардашы Себья къызларынен берабер Москвада эдилер. О, Москвагъа кельмек истей. Лякин ёлда хасталаныл, Томск шеэрининъ хастаханесине тюше.

Классик языджымыз Умер Ипчининъ эр язгъан эсерининъ, эр бир мектюбининъ буюк эмиети бар. О озюнинъ сонъки саатлерине къадар халкъынынъ садыкъ огълу олып къалды.

Къардашы Себьягъа Томсктен язгъан мектюплеринде Умер Ипчи бу шеэрге алышкъаныны, андаки адамлар арасында достлары олгъаныны, лякин къысым-акърабаларыны пек зияде корьмек истегенини яза.

Умер Ипчининъ эсерлери яшай, бизим халкъымызгъа рух берелер.

Джемиль Сейдамет (Бузлы). Москва.

(«Ленин байрагъы», 1972с.,июль 25)

Театримизде Умер Ипчи девири

Аятта ойле бир вакъиалар ола ки, оларда белли бир шахсларнынъ ролю айрыджа сезилип тура. Иште, бизим театр санатымызнынъ тарихында бойле адамлардан бири — Умер Ипчидир. Драматург ве режиссёр Умер Ипчининъ фаалиетини ялынъыз эдип, драматург деп кечмек етерли дегильдир, чюнки эм уста режиссёр, эм меаретли актёр, эм де истидатлы театршынас эди.

Къырымтатар театрининъ эсасчыларындан бири олгъан Умер Ипчи театримиз там профессионаллыкъкъа ильки адым аткъанда, 1923 сенеси, онынъ биринджи директоры олды.

Биринджи тешкилятчылар — Умер Ипчи, Джелял Меинов, Айше Тайканскаяларнынъ иссесине агъыр вазифе тюшти, чюнки бу саада теджрибемиз ёкъ эди.

Къырымтатар девлет театрине чевирильген Акъмесджит драма труппасына районлардаки драма труппаларынынъ энъ яхшы актёрлары джельп этильдилер. Оларнынъ арасында Умер Ипчи, Джелял Меинов, Хайри Эмир-заде, Халид Гурджи, Асан Ногъаев, Айше Тайканская, Ава Къылычева, Эмине Челебиева, Эмине Фейзуллаева, Ибраим Халилов, Усеин Бакъкъал, Анафи Барамыков, Ибраим Бешевли, Ибраим Хатип-заде ве бираздан сонъ исе Эмирамет Париков, Абдураман Ибраимов ве дигер теджрибели актёрлар бар эдилер. Айны шу вакъыт Умер Ипчининъ тешеббюсинен Татарыстанда нам къазангъан артист Сара Байкина, Джелял Байкин ве режиссёр Сульва Валиев чагъырылып алынгъан эдилер.

1924 сенесинден башлап Умер Ипчи къардаш миллий джумхуриетлернинъ энъ яхшы пьесаларыны алып, театр репертуарыны бедиий джеэттен зенгинлештирювде буюк ишлер япты.

Онынъ «Фаише» эсери 1925 сенеси пейда олды. Арадан чокъ вакъыт кечмеден Джелял Меинов, Умер Ипчи, Сульва Валиев режиссёрлыгъында классик рус драматургы А.Н. Островскийнинъ «Яшын», «Джиезсиз къыз» эсерлери, Н.В. Гогольнинъ «Эвленюв» пьесасы ве дигер эсерлер саналаштырылгъан эди. Шуны да къайд этмек керек ки, театрдеки бутюн ишнен бир сырада Умер Ипчи эдебий иджадыны зайыфлаштырмады.

1926 сенесининъ башларында Умер Ипчи «Алим — Къырым йигити» адлы пьеса язгъан эди, бу пьеса театр коллективине окъулды, театрде

саналаштырмакъ къарарлаштырылды ве о санада ойналды. Театрнинъ актёры Ава Къылычева пьесаны русчагъа терджиме эткен сонъ, Киев киностудиясынынъ режиссёры Тасин пьесаны окъуп чыкъаракъ, оны сценарийге чевирип, яхшы бир фильмни чыкъармакъны теклиф этти. Бойлеликнен, Умер Ипчи Къырым санатында ве эдебиятында биринджи оларакъ салмакълы киносценарий язды.

Умер Ипчи авескярлыкъ арасындан Эмине Челебиеванынъ (о вефат эткен эди) ерини тутаджакъ киби истидатлы бир къыз къыдырып, кондитер фабрикасы авескярларынынъ драма тёгерегинден Лютфие Чалбашны тапып алып кельди. О бу иште янъылмады, бир сене театрде чалышкъандан сонъ Лютфие Чалбаш Эмине Челебиеванынъ ойнайджакъ роллерини буюк мувафакъиетнен иджра этти. Онынъ энъ корюмли, буюк усталыкънен яраткъан образлары гъает юксек севиеде эди. Студиягъа бойле истидатлы яшлар ве къызларны джельп этюв макъсадынен Умер Ипчи шахсен озю шеэр ве район тешкилятлары реберлерининъ ярдымынен, авескярларны озь ерлеринде козьден кечирип, келишкенлерини имтиангъа чагъыра эди. Умер Ипчи эр кунь студиягъа келе, бутюн репетицияларда иштирак эте эди. О, театр ишлерине чокъ вакъыт айырса да, афтада эки кунь эвден чыкъмаз, терджиме ве пьеса язувнен мешгъуль олур эди.

Къырымтатар театри драматургиянынъ энъ мешур эсерлерини тешвикъат этти, оларнен озь темашаджыларыны таныштырыджы меркезге чевирди. Театр вастасынен халкъымыз В. Шекспир, Карло Гоцци, Ф. Шиллер, Н. Гоголь, Ж.Б. Мольер, Лопе де Вега, Джон Флетшер, Бомарше, Карло Гольдони ве башкъаларнынъ яратыджылыгъынен танышты. Рус ве гъарбий Аврола классиклерининъ: «Шах къызы Турандот», «Отелло», «Ревизор», «Яшын», «Джиезсиз къыз», «Эвленюв», «Эки байнынъ хызметчиси», «Айдутлар», «Мешчаннынъ дворянлыгъы», «Гамлет» ве башкъаларыны юксек профессиналлыкъ севиесинде саналаштырды.

Къырымтатар театр санатынынъ 1932 сенесине къадар олгъан девирини акъикъатен Умер Ипчи девири десек янъылмамыз.

Гъани Мурад,

(«Достлукъ» газетасы, 1992с., декабрь12)

Севимли языджымыз

Умер Ипчи 1897 сенеси Багъчасарайда эснафчы къорантасында догъды, яшлыгъындан бабадан оксюз къалды. Шундан сонъ о етим кечинмек ичюн эснафларда, къавеханелерде, ашханелерде геджесини куньдюз этип чалышты. О аз бир вакъыт иптидаий мектепте окъугъан сонъ, Тавдайыр медресесине кирди. Шу медреседе сербест динълейиджи оларакъ окъуды. Биринджи дюнья муаребеси башлангъанда, чар укюметине (ордусына) хызмет этмектен къачынып, Уфадаки Гъалие медресесине кетти ве сербест динълейиджи сыфатында окъуй башлады. Инкъиляб йылларында Къырымгъа къайтты ве 1918-1921-нджи йылларда кой мектеплеринде оджалыкъ этти.

Бу девирде о койлюлернинъ яшайышларынен якъындан таныш олды. Бу танышлыкъ онъа сонъундан язаджакъ драма ве несир эсерлери ичюн зарур олгъан материалларны азырламагъа ярдым эттилер. Умер Ипчининъ оджалыкъ ишинден бу ерде бир мисаль кетирейик. Умер Ипчи бу девирде Ялта районы Къызылташ коюнде де оджалыкъ этти. Бу койнинъ джемаатынен мунасебети пек эйи, джемаат оны севе ве урьмет эте эди. Шунынъ ичюн де о Симферопольге башкъа ишке авушкъан сонъ Къызылташкъа мусафирликке келип тура экен. Бир кере мусафирликке кельгенде досту Асан Дагъджынен корюше. Олар самимиетликнен селямлашалар, ал-хатир сорашалар. Умер Ипчи шу ерде: «Асан агъа, колхозда чалышмайсынъыз, гъалиба?» — деди. «Не ичюн шай дейсинъ я, Умер къардашым?» — деди Асан агъа. «Чюнки чырайынъыз колхозда чалышкъан адамнынъ чырайына ошамай», — деп джевап берди Умер Ипчи. «Догъру айтасынъ, Умер къардашым, мен колхозда дегиль де, аякъкъапчылар артелинде ишлейим», деди.

Асан Дагъджы досту Умер Ипчини озь эвине мусафирликке давет этти. Умер Ипчининъ эски достларындан Амет Тикиджи, Ариф Оджа Гъаниев, Мустафа Къаралилер Умер Ипчиге хошкельдиге кельдилер. Достлар корюштилер. Бу корюшювден эписи хошнут олдылар. Асан Дагъджынынъ къадыны Айше апте чиберек пиширди, ашады-ичти, къонуштылар. Асан агъа фисгармон чалды, Умер Ипчи «Ант эткенмен», «Дертли къавал», «Озен бойлары» киби халкъ тюркюлерини йырлады. Бу къонушувдан эр кес мемнюн олды. Умер Ипчининъ сеси о къадар

буюк олмаса да, бойле тар бир даиредеки къонушув ичюн етерлик эди. О. 1921 сенесинден башлап Къырымтатар драма театринде башта артист, режиссёр, сонъундан директор вазифелеринде чалышты. О, озюнинъ театриндеки иш девиринде Къырым драма театрини котерювде баягъы бир файдалы ишлер япты. Театрге янъы къабилиетли яш артистлерни джельп этювде гъайрет косьтерди. Театрнинъ сейирджилери даа да чокълаштылар. Репертуарындаки драма эсерлернинъ сайысы артты ве чешитлендилер. Бутюн булар Умер Ипчининъ халкъымызнынъ арасындаки итибарыны котердилер. 1924 сенеден башлап о неширджилик ишине кечти ве «Янъы дюнья» адлы газетамызнынъ муарририетинде ишлеп башлады. О вакъытларда бу газетада юксек бильгили адамларымыз чалыша эдилер. Олар тез арада Умер Ипчинен достлашып алдылар. Онъа нешрият ве газетаджылыкъ ишлерининъ сырларыны огренювде эр тарафлы ярдым эттилер.

Сонъундан бу бильгили адамлар большевизм ве Сталин репрессиясынынъ къурбанлары олдылар. Умер Ипчи эдебий яратыджылыкъ ишини 1915 сенеси башлады. Онынъ ильк язгъан шиири эски медресе ве сохталар омюрине багъышланып язылгъан эди. О, бу ильк шиирини эски турмушкъа багъышлап язгъан олса да, сонъундан онынъ яратыджылыкъ диапазоны эп кенишледи. О, эсерлерини буюк бир усталыкънен язды. Эдипнинъ язгъан аджайип икяелери, пьесалары озь девирининъ талапларына джевап бере бильген эсерлер эдилер. «Куреш», «Къартлар», «Зейнеп тизе», «Хатип», «Мырзанынъ хатире дефтеринден», «Трактор» киби бир сыра икяелери, «Фаише», «Мотор», «Назифе», «Къакълыкъ базары», «Душман» киби бир сыра актуаль мевзуларда язылгъан пьесалары театрлернинъ репертуарларындан тюшмедилер. Бу эсерлернинъ эксериети эдебиятымызда озьлерине ляйыкъ ерлерни алдылар. Умер Ипчи 1920-нджы сенелерден 1937 сенелерге къадар эдебиятымызнынъ байракъдары олып кельди. Бу девир ичинде эдебиятымызда онынъ киби чокъ, онынъ киби салмакълы эсерлер яраткъан экинджи бир языджы бильмейим. Керчек, шиириетимизнинъ кокюнде парылдагъан Номан Челебиджихан, Амди Гирайбай, Шевкъий Бекторе, Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Эшреф Шемьи-заде киби йылдызларымыз олгъан олсалар да, несирджиликте, драмаджылыкъта Умер Ипчиге еткени олмады.

Умер Ипчи шиириетимизде де, озюне ляйыкъ ерни алды. О. Чобан-заденинъ «Боран», А. Лятиф-заденинъ «Янъы саз», Абдурейим Шейх-заденинъ «Атешли сатырлар» адлы шиирий китапларынен бир сырада озюнинъ «Куреш ичюн», адлы шиирлер китабыны чыкъарды. Онынъ башкъа эсерлери киби бу китабыны да окъуйыджылар ифтихар ве севинч дуйгъуларынен къабул этип алдылар. 20-нджы — 30-нджы

йылларда Умер Ипчи эдебиятымызнынъ баш одаманы эди.

Къырымтатарларнынъ биринджи фильми «Алим» киносценариясынынъ муэллифи де Умер Ипчи эди. Бунынънен берабер о эм уста терджиман эди. О, классик язылджылардан — Н.В. Гогольнинъ «Олю джанлар» романыны, Л.И. Толстойнынъ «Казакилер» къыссасыны, Серафимовичнинъ «Демир ташкъыны» эсерини къырымтатар тилине терджиме этип, окъуйыджыларымызны рус эдебиятынынъ нумюнелеринен таныштырды.

1936 сенеси Къырым укюмети Умер Ипчи Алкедайнынъ (Алкедай лагъабы) эдебий фаалиетининъ 20 йыллыгъыны къайд этти.

Бу вакъытларда Умер Ипчи Языджылар бирлигинде чалыша эди. О, истидатлы яшларгъа элинден кельген ярдымны аджымай эди.

Умер Ипчи базы бир коммунистлер тарафындан бефтангъа огъратылып, 1937 сенеси къапатылды, лагерьлерде замет, эзиетлер чекип, вакъытсыз вефат этти. Лякин онынъ язгъан аджайип эсерлери халкъымызнен берабер яшай ве яшайджакъ. Севимли языджымыз Умер Ипчининъ яткъан ери нур олсун!

Юнус Темиркъая,
(«Достлукъ» газетасы, 1992с., август 29)

Умер Ипчи – икяе устасы

Эдебий консультация ерине

1933 сенеси. Умер агъа Ипчининъ 20 йыллыкъ яратыджылыкъ фаалиети къайд этильмезден эки йыл эвель, манъа онынъ эсерлерининъ бириндҗи томыны редактирлемек авале олунгъан эди. Мен бу бириндҗи томны неширге азырламакънен бир сырада, эм де онъа буюк мукъаддеме яздым. Бойледже, бу эсерлер мына бу «китап башы»нен басылып чыкъты.

Мен о вакъытлары яш бир иджатчы эдим. Умер агъанен бирликте бир стол башында отурып, буюк сёз устасынынъ эсерлерини козьден кечирмек меним ичюн буюк бир иджадий мектеп олды. Мени хусусан, онынъ эр бир эсерге, олардаки эр бир джумлеге, эр бир сёзге косьтерген джиддийлиги сукъландыргъан эди. Оларда арткъач ве ерсиз къулланылгъан сёз, «дюльберлик» хатири ичюн ишлетильген ибаре олмагъаны киби, эсерлерде котерильген эр бир меселе мантыкъий суретте нетиджелене эди. Чеховнынъ айткъаны киби, эгер бир де бир саифеде диварда тюфек асувлы тургъаны айтылса, о тюфек икяе девамында унутылмай ве мытлакъа «ата» эди. Къыскъадан айткъанда, онынъ эсерлерининъ эсас хусусиети сёз тарлыгъынен, мана, фикир ве мантыкъ боллугъынен характеризлене эдилер. Бойле эсерлер исе буюк бир зорлукълар ве мешакъатларнен, юкъусыз кечирильген геджелердеки эеджан ве ильхам тесиринен догъалар. Языджы озюнинъ бутюн барлыгъыны эсерининъ мукеммель там олып догъмасына бере, айтаджакъ фикирлери окъуйыджыгъа толу суретте барып етишмесине, озю киби оны да эеджанландырмасына, озюндеки дуйгъуларнынъ онъа да кечмесине тырыша. Эсер догъгъан сонъ эдип озюнинъ «эвлядына» бала догъургъан яш ана киби къувана. Онынъ ичюн редактордан озюнинъ «эвлядына» гъает мукъайт янашылмасыны талап эте, кимерде исе эр бир сёз ичюн саатларнен давалаша.

Мен бу мунасебетнен шойле бир лакъырдыны хатырлайым. СССР языджыларынынъ Ялтадаки яратыджылыкъ эвинде раатлангъанда, куньлерден биринде Умер агъа манъа:

— Юсуф, бу якъынларда Алимджан Ибрагимов отура, мен онынъ эвинде энди олгъан эдим, бир аякъ кирип чыкъайыкъмы? — деди. — Эшиткениме коре, хасталыгъы бираз даа агъырлашкъан. Бир вакъытлары —мен «Алие» медресесинде сербест динълейиджи оларакъ онынъ эдебият акъкъындаки дерслерине къатнагъан эдим. Гъает билимдар бир адамдыр...

Мен бу мешур къазантатар языджысынынъ эсерлеринен та балалыгъымдан таныш эдим. Онынъ «Терен тамырлар», «Къазакъ къызы» киби намлы эсерлерини энди окъугъан эдим. Онынъ ичюн бойле бир адамны тесадюфий корьмек меним ичюн буюк бир бахт олып корюльди.

Хасталыгъы себебинден Ялтада тедавийленген Алимджан Ибрагимов о вакъытлары андаки оджалар техникумынынъ ашагъысындаки Виноградный сокъагъындаки эвде яшай эди. Биз чардакълы эвнинъ экинджи къатына тахта басамакълардан котерилип, уфакъ бир одагъа кирдик. Эдип акъ чаршафлы кровать устюнде ятмакъта эди. Бель устюне турмагъа ыдырынса да, бунъа меджалы етмеди. Аля бугунь акъылымдан чыкъмагъан сия козьлерини керип, яткъан еринден сёйленди. Вазиетининъ агъыр олгъанына бакъмадан, лакъырдыны къырымтатар эдебиятындан алып кочьти. Умер агъанынъ эм пьесаларыны ве эм де икяелерини окъугъаныны айтты. Сёз келими, онынъ «Куреш» икяесини анъды.

— Бу икяени пек бегендим, — деди о, — сиз халкъынъызнынъ турмушына кирип къалгъан куреш мевзусыны алсанъыз да, бу мевзуда девиримиз ичюн характерли буюк бир ичтимаий джерьянны ачып косьтергенсинъиз. Акъикъатен, аньаневий куреш мерасими «акъ сюеклер»нен «къара сюеклер» арасындаки сынфий курешке чевирильген...

Умер агъанынъ сайлама эсерлерининъ биринджи томы 1935 сенеси басылып чыкъты. Эльбетте онынъ эсерлери бир дегиль де, бир къач томны тешкиль этер эди, лякин озюнинъ эсерлерине буюк бир талапкярлыкънен янашкъан эдип, олардан бир чокъуны «даа да ишлемек ичюн» къалдыргъан эди. Онынъ бу талапкярлыгъына, эсерлерине бойле тенкъидий янашувына ялынъыз сукъланмакъ мумкюн эди.

Буюк эдип Алимджан Ибрагимовнынъ айткъаны киби, Умер Ипчининъ энъ яхшы эсерлеринден бири онынъ «Куреш» икяесидир. Бу эсерде куреш дервизасы тасвирленсе де, онынъ асылыны о девирде факъырларнен зенгинлер арасында кеткен сынфий куреш тешкиль эте. Онынъ ичюн автор Къопайчора Джан-Али мырзагъа къаршы факъыр огълу Чекелек чингенеси Чомайны къоя. Тасвирге алынгъан бу аньаневий куреш эснасында «халкъ озюни эки тараф — ашагъы ве юкъары якълар олгъаныны унутып, озьара интереске башладылар. Кимиси «Чомай йыкъар» дей, кимиси «мырза йыкъар» дей. Юкъары якъ фукъарелери де Чомайнынъ йыкъмасыны истейлер: «Ойле керек, Чомай мырзаны йыкъмакъ керек», дейлер. Лякин бай такъымы «мырза йыкъаджакъ, мырза йыкъсын, мырза йыкъмалы» дей». Бойледже,

икяеде куреш мейданы экиге — бай ве фукъарелерге болюне, сынфий куреш мейданына чевириле.

Языджы бойле уфакъ бир леваны буюк ичтимаий адисеге чевирмеге бильгени киби, къалемге алгъан тасвирлеринин парлакълыгъы, куреш леваларынынъ типиклиги, тилининъ саделиги ве ачыкълыгъы саесинде окъуйыджыны къандырмагъа да бильди.

Автор икяе девамында, эки-учь сёзнен олса да, эсас къараманларынынъ къыяфетиндеки чизгилерни рессам мергинлигинен сызып бере: Джан-Али мырза «узун бойлу, козьлери ве янакълары чукъурлашкъан, балабан бурну тюбюнде экиси эки якъкъа берип тургъан» мыйыкълы ве хасис эм де ич мараз бир адам: — «Чомайнынъ комюрдай сия, узун кирпикли козьлери кулюп тура. Къарталнынъкине ошап бираз къамбурджа кельген чёкме буруны ве онынъ астындаки «...къара улпачыкълардай уджлары бираз устьке майышып тургъан мыйычыкълары ве къызларнынъки киби тазе, индже, къып-къызыл... дудакълары, муляйим чырайы куле». Куреш Чомайнынъ енъювинен бите. Бутюн джемаат, «он алты пара койнинъ» факъыр-фукъареси «Эшкъ олсын йигитке!» деп, оны куреш мейданындан озгъаралар.

Мен Умер агъа Ипчининъ мына бу уфакъ колемли китапта олгъаны-оладжагъы еди бучукъ саифелик ер алгъан, лякин гъает терен маналы ве окъудукъча меракъ къозгъагъан икяеси акъкъында язар экен, базы бир яш иджатчыларымыздан газета редакциясына диерлик кунь сайын келип тюшкен икяелер акъкъында тюшюндим: олар окъуйыджыда меракъ догъурмагъанлары киби, мундеридже джеэтинден гъает юфкъа ве тар маналылар. Акъикъатен, олардаки керекли керексиз сёз боллугъы тасвирленеджек фикирни, беян этиледжек гъаевий ёнелишни сёз «боткъасы» ичинде богъып ташлай. Кутюльген макъсад анълашылмай къала. Бу яш иджатчыларымызгъа Умер агъа Ипчининъ эсерлерини окъугъанда оларда ильк эвеля гъаевий-сиясий фикирнинъ ачылып берильмесиндеки бедиий усулларгъа ве ёлларгъа айрыджа дикъкъат этмек керек.

Ипчининъ къайсы бир эсерини алманъыз, анда гъаевийлик меселеси биринджи ерде тура. Мисаль ичюн «Мырзанынъ хатире дефтеринден» икяесини алайыкъ. Мында мырзанынъ омюринден ялынъыз учь кунь — «1902 сенеси декабрь 5», «1920 сенеси ноябрь 14» ве «1926 сенеси ноябрь 14» куньлери алынгъан. Лякин мырзанынъ узун девирли омюринден ялынъыз учь куню алынгъанына бакъмадан, икяеде тасвирленмеген куньлерде нелер олып кечкенини окъуйыджы, къарарнен олса да, озь тасавурынынъ ярдымынен анълай, айтылмагъанларны озю тапыштыра; мырзанынъ ахлякъий бозукълыгъы, залымлыгъы ве шахсий менфаатперестлиги акъкъында языджы

тарафындан айтылгъанларнынъ бирини экинджисине, экинджисини учюнджисине акълен къураштырып, мырзанынъ «1902 сенеси декабрь 5»тен эвель кечирген омюрини де, революция тырнавучынен Къырым топрагъындан Къара денъизге ташланмасыны да, бир вакъытлары Петербургнынъ «Ренессанс» ресторанында кейф чатып, арамдан кельген параларны авуч-авуч борангъа аткъан бу арамзаде адамнынъ сонъундан Стамбулнынъ ёл сипириджилери — «чёпчилер башы» дереджесине насыл этип тюшкенини де окъуйыджы къолайлыкънен озюнинъ козьлери огюнде джанландыра. Икяеде ады биле анъылмадан ве тек бир «мырза» деп айтылгъан бу бедиий образнынъ юзюнде ханлар ве падишалар кунюнде буюк имтиязлардан, сынъырсыз акъ-укъукълардан файдалангъан, «къара сюеклерни» — факъыр-фукъарелерни айван ерине биле корьмеген ве лякин оларнынъ кучь-къуветинен, къан теринен яшагъан бутюн бир «имтиязлы» арамтамакълар сюлялесининъ такъдири косьтерильген.

«Хатип» икяесинде руханийлернинъ «юксек мертебели» векили олгъан Абдулмейиннинъ яшлыгъы, медресе аяты ойле бир тасвир этильген ки, языджы икяенинъ ич бир еринде хатип арамтамакъ, айнеджи, ийлекяр ве залым бир адам эди демесе де, икяени башындан сонъунаджа окъуп чыкъкъан окъуйыджы бойле бир фикирге озю келе. Автор хатипнинъ аятындаки вакъиаларны ялынъыз тасвир эте, «мына о» дер киби, оны арекетте, авам халкъ арасында косьтере ве хуляса чыкъармакъны окъуйыджынынъ озюне къалдыра. «Мырзанынъ хатире дефтеринден» икяесинде олгъаны киби, мында да фикирлернинъ умумийлештирильмесине, о девир ичюн типик олгъан образнынъ яратылмасына буюк эмиет бериле. Икяеде тасвирленгени киби медресе мудериси Аджы Ниметулла эфенди илериде хатип оладжакъ Абдулмейин сокътаны «юкъары » котермек ичюн чокъ тырышса да, умют ве заметлери бошуна кете, чюнки «яш сокътада окъувдан зияде оюн-кулькюге, дюньянынъ леззетлеринден татмагъа меиль корюле»; онынъ 22 йыллыкъ медресе омюри ичкиджиликнен, ахлякъий бозукълыкънен кече; лякин бунъа бакъмадан, «дедесинден къартбабасына, къартбабасындан озь бабасына, ниает, озюне, несиль бою асабалыкъ олып кельген хатиплик несиедине» котериле; хатип оларакъ, эки бинъ десятина вакъуфынынъ келирини ашап башлай; шериат башы оларакъ, авам халкъны огютлей: «Шериат кескен пармакъ аджымаз»; «Дюнья байгъа, дженнет, ахрет фукъареге» деп огютлей, онынъ ичюн де байлар «Абдулмейин хатипчюн дагълар киби аркъа туралар», хатип сонъундан ичкиджиликни ташласа да, ахлякъий бозукълыгъы девам эте, чюнки онынъ фикириндже бу «дюньяда энъ арув учь шей бардыр. Онынъ биринджиси — арув емек, экинджиси — юкъу, учюнджиси исе авреттир

(къадындыр). Инсан дахий дюньяда бу учь шей ичюн яшар...».

Бизим бир чокъ яш иджатчыларымызнынъ язгъан икяелерининъ серлеваларыны, я да биринджи сатырларыны окъугъанда биле, оларда не акъкъында сёз кетеджеги, насыл багъланып ненен битеджеги куньзевельден белли ола ве окъуп чыкъмагъа мерагъынъ къалмай. Яш талантларгъа бу меселеде де классигимиз Ипчиден чокъ шейлер огренмек мумкюн. Юкъарыда энди айтып кечкенимиз киби, окъуйыджы «Куреш» икяесининъ биринджи сатырында «артыкъ куреш буюди дедилер» сёзлерини окъугъанынен, эвельки дервизалардаки курешлернинъ тасвирини козьэтмеге азырлана, албу исе авторнынъ мерамы спорт эгленджеси — куреш муитинде йигирминджи йылларнынъ сынфий зыддиетлерини косьтермек экен.

«Амо» автобусында» серлевалы икяеде сёз автобуслардаки кезинтининъ «дызман»лыгъындан, ёлларнынъ онъайтлыгъындан, этрафтаки табиат манзараларынынъ дюльберлигинден башлап, окъуйыджы бутюн вакъиа автобуста олып кечеджегине азырланса да, языджынынъ мерамы, огълу Селим айдагъан машинагъа ёлджу олып минген Чала Эмиросман акъайнынъ фикир ве тюшюнджелериндеки денъишмелерни косьтермек экен. Икяенинъ энди учюнджи саифесинде языджы: «Мен Эмиросман акъайнынъ оракъкъа ошагъан бурунына, джыйырчыкълы манълайына, кулюмсиревли агъызына ве козюне бакъам... Бу козьлер меним бундан секиз-он йыл эвель корьген козьлеримнинъ айны, олар сёнмеген къартаймагъанлар, тамам о замандаки кибилер. Олар манъа о заманны хатырлаталар. О заман...». Бу сёзлернен икяенинъ сюжет ёнелиши бир тамам денъишип, бир заманлары кёр джаиль, айны вакъытта инат, янъылыкъны, бу джумледен, эр сой машинаны корер козю олмагъан, «къартбабасындан бабасына, бабасындан да онъа асабалыкъ къалгъан эски бир дам эвчигине учь юз сажень багъчыгъына, бир де уфакъ, томалакъ бейгъурчыгъы»на япышып къалгъан, къорантасыны бай ве кулакъларгъа куньделик чалышып кечиндирген бу факъыр койлюнинъ, этрафтаки терен ичтимаий денъишювлернинъ тесиринен, куньлерден биринде огълу Селимнинъ элине бир табакъ кягъытнен къарындаш туттырып:

«Яз... Багъымы, торы малийими джемаат малына къошам. Озюм де колхозгъа язылам» деп ариза яздырмасына, колхознынъ актив бир мутехассысы — багъ пытавджысы олмасына, бир огълуны шофёрликке ве бирини де граждан авиациясы мектебине окъумагъа ёлламасына баргъандже кечирген омюри тасвирлене. Бу вакъиа «улу бурулыш» девиринде тек бир Эмиросман акъай ичюн дегиль, миллионларнен факъыр-фукъаре ичюн типик бир адисе эди. Мында дюльбер табиат

манзараларынынъ тасвирлери догърудан-догъру Эмиросман акъайнынъ шимдики кейф-эфкярыны, джошкъунлыгъыны нешъэ рушенлигини ачып косьтермеге хызмет этелер. Демек, базы бир яш иджатчыларымызнынъ эсерлеринде расткельгени киби тасвир васталары эсерге «дюльберлик» бермек ичюн дегиль де, эсас гъаени даа толу ачып косьтермек ичюн къулланыла.

Умер агъанынъ 1935 сенеси , юбилей йылы дердж олунгъан «Къартлар» икяеси о девирде колхозджылар арасында кенъишлеп кеткен социалист ярышына багъышланды. Икяеде бу ибаре ич бир кере къулланылмаса да, окъуйыджы эки бостанджы — «Юкселиш» колхозындан Сеитджемиль, «Танъ» колхозындан Сеттар акъайлар арасындаки куннешювни буюк бир меракънен окъуп, сонъу ненен битер экен, деп беклей.

Албу исе бу эки къарт колхозджы бундан бир йыл эвельси кой хозяйствосы сергисинде корюшип, экиси де мукяфатлангъан сонъ, олар арасында буюк «дава» котериле: Сеитджемиль къарт «Келеджекте бостанны сенден арув асрарым», деп, Сеттар къартнынъ зытына баса, менлигине токъуна. Озь колхозыны эписинден устюн корьген Сеттар акъай исе бостан лафыны эки колхознынъ бири-биринден абаданлыгъы меселесине чевириле: «Сизнинъ «Юкселиш»нинъ реиси бизимкине етмей... Бизим къызларымыз да сизинъкинден дюльбер ве алянакълар», дей. Бунъа къаршы оларакъ, Сеитджемиль къарт «Юкселиш» колхозынынъ адамларыны, оларнынъ беджериклигини, атларынынъ ойнакълыгъыны макътай, зан этерсинъ биревлеринден озюнинъ шорбаджылыгъындаки хозяйствоны къорчалай, чюнки колхоз ватанперверлери олгъан бу къартлар ичюн озьлери чалышкъан ер акъикъатен гъурур ве ифтикъар мекянына чевирильген. Олар кимнинъ колхозы даа кучьлю олгъаныны тасдикъламакъ макъсадынен, келеджек йылда энъ мамур ве энъ ири къавун-къарпуз етиштирмек ичюн бири-бирине эль берип, къол сыкъышып, мукъавеле багълайлар.

Олар бутюн йыл тырышып чалышалар, бу ярышнен меракълангъан колхозджылар озь бостанларынынъ ишленмесине къартларгъа ярдым этелер, чюнки сёз шу хозяйстволарнынъ шан-шерефи акъкъында кете.

Бостан пише. Олар яз айларында колхозлардан элеваторгъа богъдай ташыгъан ве ёлу бу бостаннынъ янындан кечкен МТС шофёри Умерни озьлерине араджы — аякъчы япалар. Куннешювнинъ екюнлерини чыкъарув тамам он эки кунь девам эте. Сеитджемиль къартнынъ Умернен ёллагъан ве эр кунь даа ирилешип баргъан къарпызлары къаршылыгъына Сеттар къарт онъа бираз даа ирилерини ёллай. Ниает, екюн чекювнинъ он экинджи куню колхоз реиси Аблаевнен Сеитджемиль къарт чалаштан «балабандан-балабан чубар къарпыз чыкъарып, оны

сакътлыкънен Умернинъ юк машинасына ерлештирип къоялар ве зерделенмесин деп, оны баджакъларынен сарып, мукъаддес бир шей киби къучакълап туталар. Къарт шофёрге ялвара: — «Джаным Умер, пек айдама», дей. Машина «Танъ» колхозы бостанынынъ устюне келип еткенде, анда энди ёлнынъ эки тарафына колхознынъ алай халкъы топланып кельген, чюнки эки арадаки ярышнынъ ненен нетиджеленеджеги чокътан берли бутюн колхозджыларны меракъландыра эди. Олар «Юкселиш» колхозындан кетирильген бу къарардан зияде балабан къарпызны корип, айреттен агъызларыны ачып къалалар.

«Танъ» колхозынынъ яшлары ве къызлары къарпызны машинадан алып, оны балабан бир шар киби авада туталар. Атта Сеттар къарт биле агъызындаки сигарыны сыкъ-сыкъ чекип, «О-о!» деп шашып къала.

Сеитджемиль къарт буны корип ялынъыз бир сёз айта:

— Айтмагъан эдимми мен санъа! — дей. Сеттар къарт исе къарпызгъа бакъкъаны киби, кулип онынъ омузыны таптай:

— Енъдинъ, Сеитджемиль, сен енъдинъ!..

Икяеде ич бир тюрлю ракъам кетирильмей, анда окъуйыджыны боздиреджек тафсилятлар да ёкъ. Къартларнынъ адет-къылыкълары, оларнынъ озьара ярышларынен багълы адиселер табиий, лякин къандырыджы суретте икяе олуналар ве бу эснада энъ муими — янъы койдеки колхозпервер къартларнынъ самимий юреклери ачылып косьтериле. Языджы икяенинъ сонъки сатырларыны шу сёзлернен битире: «Сагълыкънен къалынъ, меним унутылмаз, севимли колхоз къартларым!..»

Эльбет, икяени окъур экен, сонъ дередже эмексевер, муляйим ве самимий бу къартларны тувгъан бабанъ, къартбабанъ киби севип къаласынъ, оларнынъ эр бир сёзюнинъ, аткъан эр бир адымынынъ акъикъийлигине инана ве къанасынъ.

Ипчининъ бу икяесинде олгъаны киби, дигер икяелеринде де окъуйыджыны айтылгъанларгъа къандырмакъ, инандырмакъ, итикъадгъа кетирмек усталыгъы айрыджа бир эмиетке маликтир. Яш иджаткярларымыз бунъа алельхусус дикъкъат этмелилер, чюнки икяедеки арекетлер, къараманларнынъ характерлерине коре озьлерини алып барувлары къандырыджы олмаса, о алда икяенинъ тесир къувети де эксиле, окъуйыджыны бездире.

Ипчи затен бутюн омюринде акъикъатны севген, реалликни коре бильген, чешит эмиш-демишлерни, уйдурма шейлерни, хусусан ябаний унсурлар тарафындан даркъатылгъан ифтира ве ошеклерни, арабозуджылыкънен огърашкъан адамларны корер козю олмагъан бир адам эди. Халкъны, онынъ яшайыш ве турмушыны бутюн тантиминен

бильген бу адам халкънынъ энъ азиз тюшюндже ве умютлеринен яшай эди. Онынънен субетлешкенде козюнъ алдында халкънынъ омюр тарзындан о къадар меракълы левалар джанлана эдилер ки, олардан эр бири айры бир икяенинъ мундериджесини тешкиль эте билир эди.

Мен Ипчининъ тили акъкъында айрыджа токъталмакъ истейим. Малюм олгъаны киби: тиль язынджы ичюн эсас «къуруджылыкъ материалыдыр». 1972 сенеси манъа соавторлыкъта текрар Ипчининъ икяелер джыйынтыгъыны тертип этмек ве онъа «Кириш сёзю» язмакъ насип олды. Дженктен сонъ бу икяелерни текрар окъуп чыкъар экен, шимди эдебиятымызда къулланылмагъан ве лякин озьлерининъ эмиетлерини ве зарурлыгъыны джоймагъан етмиштен зияде айры сёзге ве ибареге расткельдик. Бу икяелерде анълашылмагъан ич бир сёз, текрарлап окъулмасы керек олгъан ич бир джумле ёкътыр. Мен буны къайд этмекнен, яш иджатчыларымызнынъ назар дикъкъатыны тиль тюзгюнлигине джельп этмек истер эдим.

Ипчиге эдебий тильнинъ бутюн инджеликлерини огренмеге ялынъыз халкъ арасындан осип чыкъмасы, чокъ йыллар оджалыкъ япмасы, газета ве театрде чалышмасы дегиль, эм де бутюн вакъыт терджимеджилик ишинен мешгъуль олмасы да ярдым этти. О татар окъуйыджысыны ана тилимизге чевирильген Шекспирнинъ «Гамлет», Гогольнинъ «Олю джанлар», Толстойнынъ «Казакилер», Серафимовичнинъ «Демир ташкъыны» ве гъарп эм де рус классикасындан дигер эсерлернен таныш этти. Терен психологик ве ичтимаий эмиетке малик олгъан бу эсерлерни кереги киби терджиме этмек ичюн, эльбетте, биринджи невбетте ана тилимизнинъ бутюн зенгинликлерини менимсемеси керек эди.

Умер Ипчи яшлай чагъындан башлап, чешит омюр муитлеринден кечкени киби, онынъ яратыджылыгъы да чешит жанрларгъа багъышланды. Шиирлер, икяелер ве повестлернен бир сырада эдебиятымызда янъы девир драматургиясынынъ биринджи эсерлерини яратты. (17 пьеса!), бирнджи олып сценария язды («Алим» кинофильмы), биринджилер сырасында татар окъуйыджыларыны къардаш халкъларнынъ эдебиятларынен таныштырды.

Адети узьре шойле бир суальнинъ чыкъып къалмасы мумкюн:

— Аджеба Умер агъа Ипчининъ озю эсер язмакъны кимден огренди?

Умер агъа рус ве джиан классик эдебиятыны яхшы бильген ве оларны терджиме эткен эм де земане совет эдебиятынен якъындан таныш олгъан, авторлардан бир чокъларынен шахсий алякъа багълагъан языджы эди. Онынъ яратыджылыгъына, шубе ёкъ ки, севипсайгъан языджылары Абдулла Токъайнынъ ве Алимджан Ибрагимовнынъ догърудан-догъру тесирлери олды. Иджадий тесир меселесине кельгенде эдипнинъ озю бу акъта шу сатырларны язгъан

эди: «Максим Горькийнинъ эсерлерини терджиме этюв ве редактирлев меним языджылыкъ амелиятымда айрыджа бир ер тута. Мен ойле бир истек ве севгинен даа ич бир кимсенинъ эсерини терджиме эткеним ёкъ десем де янъылмам... Онынъ «Ана», «Артомоновларнынъ иши» ве «Клим Самгиннинъ аяты» киби эсерлерини окъувым, «Челкаш» киби бир сыра эсерлерини терджиме этювим меним ичюн мектеп олды. Мен Горькийден чокъ шей огрендим ве огренмектем».

Огренюв иши эр бир иджаткяр ичюн ич бир вакъыт битмеген даимий бир иштир. Янъы омюрнинъ къуруджысы оларакъ реаль аятнынъ ичинде яшамакъ ве оны огренмек, айтаджакъларынынъ там манасынен ифаделемек ичюн эдебий тильни, бу джумледен, халкъ тилини ве онынъ фольклорыны бутюн инджеликлеринен огренмек, буюк языджылардан язув усулларыны огренмек эр бир яш иджаткярнынъ яратыджылыгъы ичюн аш, сув ве ава киби керек бир шейдир. Ана тилимизде язгъан иджаткярларгъа мен башкъа языджыларнен бир сырада язув усулларыны, тиль инджеликлерини, образ яратувны Ипчиден огренмелерини тевсие этер эдим.

Авторнынъ 1972 сенеси Гъафур Гъулам адына нешриятта дердж олунгъан «Икяелер» джыйынтыгъына онынъ ялынъыз 9 икяесинен «Асан» адлы повести кирсетильген эди. Зан этсем, бутюн икяе, шиир ве пьесаларынен бирликте онынъ дженктен эвель дердж олунгъан ве шимди ич бир кимсенинъ къолунда къалмагъан юбилейлик бир томлыгъыны къайтадан басып чыкъармагъа вакъыт кельди. Бу эсерлер озьлерининъ актуалликлерини джоймагъанлары киби, айны вакъытта буюк бедиий эм де тербиевий эмиетке маликтирлер.

Юсуф Болат,
(«Ленин байрагъы», 1977 с., март 17,19)

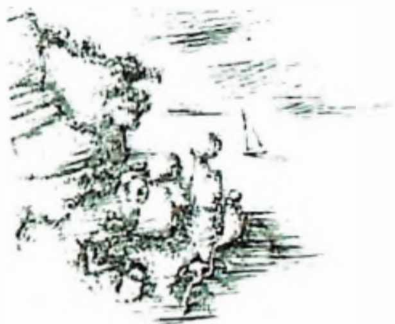

МУНДЕРИДЖЕ

ЭСЕРЛЕРИНДЕН НУМЮНЕЛЕР

ТИЛЬ ВЕ ТЕАТР АКЪКЪЫНДА

"Енъи дюнья" газетасы

"Яш къувет" газетасы

ХАТЫРЛАВЛАР

ЭДИПЛЕРИМИЗ УМЕР ИПЧИ АКЪКЪЫНДА

Бу джыйынтыкъкъа кирсетильген базы эсерлер ве макъалелер Исмаил Керимовнынъ "Къырымтатар эдебияты" (къулланма дерслик — 1995 с.) ве "Медений эснас" (1997 с.) китапларындан алынды.

Художнє видання

Умер Іпчі

Не забудьте мене пом'янути...

Редактор М. Мамбєтова
Художник Р. Нєтовкін
Коректор А. Мемет

Підписано до друку 8.05.2003 р. Формат 84x108$^{1}/_{32}$.
Гарнітура "Arial". Умовн. друк. арк. 8,19.
Обл. вид. арк. 7,0. Об'єм 4,875 друк.арк. Тираж 1000 прим. Зам. № 56.

Книга зверстана і віддрукована у видавництві
Кримнавчпеддержвидав

95000, м. Сімферополь, Горького, 5.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК №508 від 26.06.2001 р.

Умер Ипчи

МЕНИ ДУАДАН УНУТМАНЪЫЗ...